

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (KELÂM) ANABİLİM DALI

SON DÖNEM BAZI OSMANLI ÂLİMLERİNE GÖRE
MÜSLÜMANLARIN GERİLEME NEDENLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman	Hazırlayan
Doç. Dr. Mustafa BOZKURT	Mustafa DERE

MALATYA 2021

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (KELÂM) ANABİLİM DALI

SON DÖNEM BAZI OSMANLI ÂLİMLERİNE
GÖRE MÜSLÜMANLARIN GERİLEME
NEDENLERİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan:

Mustafa DERE

Danışman:

Doç. Dr. Mustafa BOZKURT

Malatya 2021

ONUR SÖZÜ

Doç. Dr. Mustafa BOZKURT danışmanlığında hazırladığım “*Son Dönem Bazı Osmanlı Âlimlerine Göre Müslümanların Gerileme Nedenleri*” isimli tezin bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, bunu onurumla doğrularım.

Mustafa DERE

ÖNSÖZ

Müslüman devletlerin tarihine bakıldığında çok önemli medeniyetlere ev sahipliği yaptığı görülmektedir. Bu durumlarını asırlar boyunca sürdürmüşlerdir. Birçok gelişmeye öncülük etmişlerdir. İslam'ın sürekli ilerlemeyi teşvik edip bu yönde bazı emirler icra etmesi ve adalet, hukuk, ahlâk, dürüstlük, eşitlik, kardeşlik gibi modern veya küresel çağ da diyebileceğimiz günümüzde evrensel sayılan ilkeleri bundan 1400 yıl önce İslam toplumuna yerleştirmiş ve bu ilkelerden taviz vermeden Müslümanların hayatlarını idame ettirmesini istemiştir. Ancak bu durum belli bir süre güzel bir şekilde uygulanarak ve diğer saymadığımız İslam'ın önemli ilke ve esasları da gözetilerek gelişmiş bir İslam medeniyeti oluşturulmuş ve neredeyse her alanda dünyanın önde gelen bir medeniyeti durumunda olunmuştur. Son dönemlere gelindiğinde ise Müslüman devlet ve toplumların bu durumları gerilemiş ve zayıflamıştır. Hatta günümüz batı dünyasının gerisinde kalmış, onu takip ve taklit eden bir toplum hâline gelmiştir. Peki, ne oldu da ileri bir seviyedeyken bugün Batı'nın gerisinde kaldık? İslam'ın gerilemesi mümkün olamayacağından bu sorunun cevabını Müslümanlarda aramak gerekmektedir.

Bu çalışmamızda Müslüman bir devlet olan Osmanlı devletini konu edineceğiz. Osmanlı devleti, kuruluşu ile birlikte döneminde ileri diyebileceğimiz bir medeniyete sahipti. Döneminde birçok gelişmeye ev sahipliği yapmıştır. Altı yüz küsur yıl hükümlük süren Osmanlının son dönemlerinde bir gerileme başlamış ve giderek derinleşmiştir. Aynı dönemde Avrupa'da bilim ve teknoloji alanında çok önemli gelişmeler olmuştur. Bu gelişmeler konusunda bazı adımlar atılmış olsa da batının ilerlemesi karşısında çok sönük kalmıştır. İşte bu araştırmamızın temel amacı da bu geri kalışın nedenlerini belirlemektir.

Tezimizde, Müslüman bir devlet olan Osmanlı Devlet'inde başlayan bu gerilemenin nedenlerini araştırmaya çalıştık. Bizlere bugünü anlamak için dün neler yaşandığını bir nebze gösterecek olan bu çalışmanın, bu konuda nelerden taviz

verdiğimizi veya neleri doğru yapmadığımızı göstermesi açısından önem arz edeceğini ümit etmekteyiz.

Konuya başlamadan önce böylesine ihtiyaç duyulan ve önem arz eden bir konuyu tez araştırması olarak veren ve araştırmalarım boyunca gerek kaynak sağlamada gerekse öne sürdüğü fikirlerle bana rehberlik yapan sayın danışman hocam Doç. Dr. Mustafa BOZKURT'a, ve kendilerinden çok istifade ettiğim Prof. Dr. Fikret KARAMAN ve Prof. Dr. Hulusi ARSLAN beylere teşekkürlerimi bir borç bilirim. Bu konunun gelecek için bize bir ışık tutmasını ümit eder, dünyaya yön veren bir İslam toplumunun ortaya çıkmasını yüce Allah'tan niyaz ederim.

Gayret bizden muvaffakiyet Allah'tandır.

Mustafa DERE

2021

ÖZET

Hâlâ güncelliğini koruyan dünya Müslümanlarının geri kalmışlığı meselesi, Osmanlı devletinin gerek siyasi gerekse askeri ve ekonomik anlamda gerilemeye başlamasıyla hissedilmiş ve bu durumda ilk olarak askeri alanda Batı örnek alınarak yeni bir düzen oluşturulmaya çalışılıp gerileme engellenmek istenmiştir. Resmi olarak gerilemeyi başlatan olay olan Karlofça Antlaşması sonrası; III. Selim'in askeri alanda batı tarzı düzenlemeler yapmak istemesi, Osmanlı'yı parçalanmaktan kurtarmak için ortaya çıkan fikir akımları, Tanzimat ve Islahat Fermanları, I. ve II. Meşrutiyet ile Kanun-i Esasi'de yapılan değişiklikler gibi çabaların hiçbirisi Osmanlı Devleti'ni yıkılmaktan kurtaramamıştır. Bu süreç yaşanırken yapılan siyasi, hukuksal ve ekonomik değişikliklerin yanı sıra hem Osmanlı'nın son döneminde hem de devlet yıkıldıktan sonra kurulan Cumhuriyet'in ilk dönemine tanıklık eden Osmanlı aydınları-biz bunlara Osmanlı âlimleri ismini verdik- Müslümanların neden bu duruma düştükleri hakkında dönemin gazete ve dergilerinde makaleler yazarak görüşlerini dile getirmişlerdir.

Osmanlı âlimleri diye görüşlerini verdiğimiz kişilerin; şeyhülislamlık, sadrazamlık, dersiâmlık, müderrislik, milletvekilliği, başbakanlık gibi çeşitli devlet görevlerinde bulunmuş olmaları sosyolojik açıdan toplumun sorunlarını daha iyi bilmelerini ve bu problemlere neden olan etkileri yazmış oldukları eserlerde dile getirmeleri bizim için büyük bir önem arz etmiştir. Her bir âlimin Müslümanların gerilemesine neden olan sebepler hakkında farklı fikirleri olsa da genel olarak çoğunun dile getirdiği ortak noktalar mevcuttur. Bunlar: cehalet ve eğitimin önemi, dine verilen hassasiyetin azalması ile hurafe ve bidatlerle ortaya çıkan yanlış din algısı, ekonomik açıdan gerileme, özellikle Batı'ya karşı uygulanan taklitçilik, mezheplere ayrılma, içtihat yapamama, milliyetçilik ve ırkçılık yapma gibi nedenler neredeyse her âlimin dile getirdiği nedenlerdir.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Osmanlı Âlimleri, Aydınlar, Gerileme, Terakki, İlerleme

ABSTRACT

The issue of the World's Muslims backwardness, still protecting its currency; was first felt when the Ottoman Empire started to regress in politics, economics and military fields and in this situation, firstly a new order was tried to establish and wanted to prevent the recession by imitating the West in military field. that would prevent the regression. After the Karlowitz Treaty which officially started the regression period, III. Selim's attempts of western regulations in military scope and following this, The movement of thoughts aroused to save The Ottoman Empire from shattering; The Rescript of Gülhane and The Edict of Reform; The changes made in both First and Second Constitutional Era, and The Ottoman basic law and such attempts couldn't save the Ottoman Empire from collapse.

While all these happened, besides the changes in politics, law and economics; Intellectuals who witnessed the both during the last periods of The Ottoman Empire and the early years of The Republic – we named them as Ottoman Scholars- expressed their opinions in the newspapers and magazines of the era by writing articles about why the Muslims fell to this situation.

Those people named as Ottoman Scholars whose ideas we presented, took part in different governmental positions such as shaykh al-islam grand viziership, mudarris, deputyship and prime ministry and this helped them to know the problems of society better sociologically and Express the reasons of these problems in their Works better which carries a great importance for us.

Although, every scholar had different ideas about the reasons that caused the recession of the Muslims; There are some common points that the majority agree on. And here are the reasons that nearly all the scholars mentioned ; the importance of illiteracy and education, the decrease of the importance given to the religion, wrong religious perception because of supersitions and innovations, economical recession, and especially western apery, denominational differences, and not making case law anymore, nationalism and racialism.

Key words: Kalam, Ottoman Scholars, İntelligentsia, Recession, Development, Improvement

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	i
ÖNSÖZ	ii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR.....	viii
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI	3
1.1. Araştırmanın Konusu	3
1.2. Araştırmanın Amacı	3
2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI	4
2.1. Araştırmanın Yöntemi.....	4
2.2. Araştırmanın Kaynakları.....	5
BİRİNCİ BÖLÜM	6
1. OSMANLI’NIN SON DÖNEMİNE KISA BİR BAKIŞ	6
2. OSMANLI’NIN SON DÖNEMİNDE ORTAYA ÇIKAN FİKİR AKIMLARI. 10	
2.1. Osmanlıcılık	10
2.2. İslamcılık.....	12
2.3. Türkçülük	15
2.4. Batıcılık	16
İKİNCİ BÖLÜM.....	19
SON DÖNEM BAZI OSMANLI ÂLİMLERİ VE GERİLEME HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ	19
1. ŞEYHÜLİSLÂM MUSA KAZIM (1858-1920).....	19
1.1. İlmi Şahsiyeti ve Eserleri	19
1.2. Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi’ye Göre Müslümanların Gerileme Nedenleri	23
2. SAİD HALİM PAŞA (1863-1921).....	30
2.1. İlmi Şahsiyeti ve Eserleri.....	30

2.2.	Said Halim Paşa'ya Göre Müslümanların Gerileme Nedenleri.....	32
3.	ŞEHBENDERZÂDE FİLİBELİ AHMED HİLMİ (1865-1914).....	39
3.1.	İlmi Şahsiyeti ve Eserleri.....	39
3.2.	Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'ye Göre Müslümanların Gerileme Nedenleri.....	44
4.	ŞEYHÜLİSLAM MUSTAFA SABRİ (1869-1954)	50
4.1.	İlmi Şahsiyeti ve Eserleri.....	50
4.2.	Şeyhülislam Mustafa Sabri'ye Göre Müslümanların Gerileme Nedenleri	53
5.	BABANZÂDE AHMED NAİM (1872-1934)	57
5.1.	İlmi Şahsiyeti ve Eserleri.....	57
5.2.	Babanzâde Ahmed Naim'e Göre Müslümanların Gerileme Nedenleri	60
6.	MEHMET AKİF ERSOY (1873-1936).....	67
6.1.	İlmi Şahsiyeti ve Eserleri.....	67
6.2.	Mehmet Akif Ersoy'a Göre Müslümanların Gerileme Nedenleri	70
7.	SEYYİD BEY (1873-1925).....	79
7.1.	İlmi Şahsiyeti ve Eserleri	79
7.2.	Seyyid Bey'e Göre Müslümanların Gerileme Nedenleri	81
8.	ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR (1878 -1942)	86
8.1.	İlmi Şahsiyeti ve Eserleri	86
8.2.	Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'a Göre Müslümanların Gerileme Nedenleri	88
9.	ŞEMSEDDİN GÜNALTAY (1883-1961)	93
9.1.	İlmi Şahsiyeti ve Eserleri	93
9.2.	Şemseddin Günaltay'a Göre Müslümanların Gerileme Nedenleri	96
10.	AHMED HAMDİ AKSEKİ (1887-1951).....	105
10.1.	İlmi Şahsiyeti ve Eserleri.....	105
10.1.1.	Basılmış Eserleri	106
10.1.2.	Basılmamış Eserleri	107
10.2.	Ahmed Hamdi Akseki'ye Göre Müslümanların Gerileme Nedenleri.....	109
	SONUÇ.....	113
	KAYNAKÇA.....	117

KISALTMALAR

Bkz. -----Bakınız

çev. -----Çeviren/ Çevirenler

ed.-----Editör/ Editörler

haz. -----Hazırlayan

Hz. -----Hazreti

TDV-----Türkiye Diyanet Vakfı

t.s-----Tarihsiz

trc. -----Tercüme eden

vb. -----ve benzeri

vd.-----ve diğerleri

GİRİŞ

Müslümanların Batı karşısında neden geri kaldığı hususu günümüzde de tartışılan, üzerine araştırmalar yapıp fikirler beyan edilen bir meseledir. Bu mesele Osmanlı'nın son döneminde de içinde bulunulan bir dağılma ve gerileme problemi etrafında tartışılmış ve bu konuda çeşitli fikirler öne sürülmüştür. Bu fikirler daha çok Osmanlı düşünürleri tarafından makale veya kitap tarzındaki eserlerde ele alınmış ve mevcut olan bu geri kalmışlık problemi için çeşitli çözüm yolları tartışılmıştır.

Çözüm yolları aranırken ilk olarak Osmanlı'yı bulunduğu durumdan kurtarmak için çeşitli fikir akımları ortaya atılmış, bazı âlimler ve aydınlar bu farklı fikir akımları etrafında birleşmişlerdir. Örneğin Avrupa da yaşanan milliyetçilik akımının çok uluslu bir yapı olan Osmanlı devletine etki etmesi ve bu ulusların fırsat buldukça milliyetçiliği desteklemeleri ilk olarak din, dil, ırk ayrımı yapmaksızın Osmanlı devleti içinde yaşayan herkesin bir Osmanlı milleti sayılması fikrine dayanan Osmanlıcılık anlayışını geliştirmiştir. Ancak bu başarılı olamamış ve bunu takip eden Milliyetçilik, İslamcılık ve Batıcılık gibi akımlar da ortaya çıkmıştır. Hepsinin ortak amacı Osmanlı devletini bulunduğu kötü durumdan kurtarmak olmuştur. Ancak bu fikir akımlarının hepsi başarısız olmuş ve dolayısıyla Osmanlı devletini yıkılmaktan kurtaramamıştır. Bu akımlar haricinde Osmanlı'daki âlimler, devlet adamları ve aydınlar olarak isimlendirilen kişi ve kişiler tarafından yazılan eserlerde yine Osmanlı'yı kurtarmak ve ilerlemesini sağlamak adına dönemin şartları ve gerilemenin neden yaşandığı gibi hususlar göz önünde bulundurularak, bu doğrultuda düşünce ve öneriler ortaya çıkmıştır.

Bizde bu çalışmamızda Osmanlı'nın özellikle son döneminde ki âlimler tarafından dile getirilen gerilemenin nedenleri üzerinde durmaya çalıştık. Osmanlı devletinin son döneminde yaşayan bütün âlimleri tespit edip hepsinin görüşlerine yer vermek çalışmamızın kapsamını aşacağından dolayı tespit ettiğimiz ve daha önemli gördüğümüz bazı âlimler üzerinden konumuzu tamamlamaya çalıştık. Yine seçmiş olduğumuz bazı âlimlerin kısa hayatına yer vererek onların görüşlerine geçmeden önce bilgi sahibi olunmasına yardımcı olacağını düşündük. Bu konuyu çalışırken temel kaynak olarak bahsi geçen 'âlimlerin' Sırat-i Müstakim, Sebilü'r-Reşad, İslam Mecmuası gibi o dönemin yayın organı olan çeşitli gazetelerde yazmış oldukları makaleler ile İsmail

Kara'nın *Türkiye de İslamcılık Düşüncesi* adlı 3 ciltlik eserinin ilk iki cildinden faydalandık. Burada görüşlerine yer verdiğimiz âlimlerin bazıları hem Osmanlı son dönemi hem de Cumhuriyetin ilk döneminde yaşayıp eser veren düşünürlerdir. Bu düşünürlerin hepsinden son dönem bazı Osmanlı âlimleri diye bahsettik.

Yüksek ve gelişmiş bir İslam medeniyetinin var olduğu ve üç kıtaya hâkim olan Osmanlı imparatorluğunun gerileme ve yıkılması sadece bizim tespit ettiğimiz bu maddelere dayanmayacağı gibi ne oldu da koca bir imparatorluk dağıldı? Gibi soruların cevabı için ayrı bir çalışma yapılabilir. Bizim bu çalışmamız içinde bulunan çöküş devrinde Osmanlı bazı âlimlerce bu duruma neden gelindiği konusunda dile getirilen fikirler ve bundan kurtulmak için neler yapılması gerektiği hususundaki görüşleri oluşturmaktadır. Yalnız gerileme nedenlerinden oluşturmuş olduğumuz maddelere bakıldığında görülecektir ki bu nedenler sadece o dönem için değil çoğunun günümüz içinde geçerli olduğudur. Yani Osmanlı da başlayan batı karşısında bir geri kalış hâlâ günümüzde devam etmektedir. Bu da bazı fikirlerin ve gerilemeye çare olacak şekilde önerilen çözüm yollarının dikkate alınmadığını göstermektedir. Son dönem Osmanlı âlimlerinin bir kısmının Cumhuriyet döneminin de âlimleri sayılması, yani her iki döneme de tanıklık edip fikirlerini buna göre oluşturmaları bizim için hem fikri bir zenginlik hem de konuyu daha iyi anlamamız açısından bir fırsat sayılmaktadır.

Bu konu hakkında Prof. Dr. Fuat Sezgin'in araştırmaları neticesinde vardığı birkaç sonuca yer vermemiz yerinde olacaktır diye düşünüyoruz. Sezgin; Müslümanların XVI. yüzyılın ortalarına kadar bilimde Avrupa'dan ileri olduğunu söylemekle birlikte Avrupa'nın Müslümanlardan bilimi X. yüzyıldan beri aldığına ve tam 500 yıl birikim yaptıktan sonra XVII. yüzyılın başlarında Müslümanların önüne geçtiğine dikkat çekmektedir.¹ Bizimde bugün ilerlememiz için Avrupa'nın yaptığını yapmamız gerektiğini vurgulayan Sezgin, onlar nasıl İslam bilimlerindeki müspet bilimleri ve pozitif unsurları aldıysa bizde bugün Avrupa'daki bizde bulunmayan her unsur ve her buluşu almak için yarışa girmemiz gerekir demiştir. Müslümanlar gibi bilim geçmişi olmayan Japonya'nın bunu başardığını söyleyerek onları bize örnek göstermiştir.²

¹ Bkz. Fuat Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri, Söyleşi: Sefer Turan* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 43.

² Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, 46.

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

1.1. Araştırmanın Konusu

Bu çalışmamızın konusu üç yüz yılı aşkın bir süredir güncelliğini kaybetmeyen Batı karşısında Müslümanların neden geri kaldığını, gerilemeye bizzat şahit olan Osmanlı âlimlerince dile getirmelerini kapsamaktadır. Konunun uzun süreden beri güncelliğini koruması onun hakkında birçok görüş dile getirilmesine neden olmuştur. Ancak biz bu çalışmamızda yukarıda da bahsettiğimiz gibi gerilemenin başladığı yer olan Osmanlı Devleti'nde yaşayan dönemin düşünürleri, âlimleri ya da aydınları olarak adlandıırabileceğimiz şahısların görüşlerine yer vermeye çalıştık. O dönemde yaşamaları ve batı karşısında başlayan gerilemeye bizzat şahit olarak tespitler yapmaları konumuzu özel kılmakla birlikte; o dönemde birçok düşünürün yetişip çeşitli kitap, dergi ve gazetelerde yazmış oldukları eser ve makalelerle fikirlerini beyan etmeleri, hepsini bir araya toplama açısından konuyu zor kılmaktadır. Bu sebeple başlığımızda 'bazı âlimler' kısıtlamasını getirdik ve daha çok tanınmış, aynı zamanda konumuzla ilgili daha çok fikir beyan etmiş âlimlerin görüşlerine yer vermeyi uygun gördük.

1.2. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada ki amacımız; Osmanlı'nın son döneminde yaşamış gerek bu dönemde gerekse daha öncesinden kaynaklanan sebeplerle Müslümanların bulundukları olumsuz durumlarından ve bu durumdan kurtulmaları için neler gerekir? Gibi konularda çeşitli dergi ve gazetelerde makaleler yazan âlim veya düşünürleri tespit ederek, onların konumuz hakkındaki düşüncelerini öğrenmektir. Bunu yaparken de görüşünü verdiğimiz âlimin kısaca hayatından, eğitim-öğreniminden bahsedip, onu biraz tanıttıktan sonra çeşitli yerlerde yazmış olduğu eserlerden tespit ettiğimiz konumuzla ilgili nedenleri başlıklar altında sizlere sunduk. Hâlâ güncelliğini koruyan bir konu olması bakımından önem arz eden bu çalışma bizlere geçmişteki sorunlarımızı bilmemiz ve bu yönden geleceğe ışık tutması açısından büyük bir öneme sahiptir. Geçmişini bilmeyen geleceğe ışık tutamaz sözü bağlamında ve yine geçmişte yaptığımız hataları tekrarlamamak için o

dönemin düşünürleri tarafından tespit edilen sorunları günümüzde değerlendirerek bir nebze olsun hayatımıza katkı sağlamasını amaçlamaktayız.

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

2.1. Araştırmanın Yöntemi

İki bölüme ayırdığımız bu çalışmamızın birinci bölümünde; önce Osmanlı'nın son döneminin daha iyi anlaşılması amacıyla özellikle Tanzimat ile başlayan geri kalmışlığın kabul edilmesi sonucu batıya duyulan hayranlıkla bir takım ıslahat çalışmalarının yapılması ve devletin ne gibi aşamalar geçirdiğini kısa ve öz bir şekilde anlatmayı hedefledik. Daha sonra hem devletin bulunduğu durumu anlamak hem de bu durumdan kurtulmak maksadıyla oluşan düşünceleri görmek adına ortaya çıkan fikir akımlarına yer verdik. Bunu yapmamızın sebebini; gerilemenin başladığı yer olan Osmanlı Devleti'nin hem o günkü sosyal ve siyasal ortamının anlaşılmasına bir nebze ışık tutmak, hem de düşüncelerine yer verdiğimiz 'âlimlerin' nasıl bir ortamda görüşlerini oluşturduklarını anlamak ve buna içinde bulundukları ortamın etkisini görmek amacı oluşturmaktadır.

İkinci bölümde ise; Osmanlı'nın son döneminde yaşamış olan ilim adamlarından konumuzla ilgili görüş belirten isimler arasından on 'âlim' seçerek, hem âlimlerin ilmi şahsiyet ve eserlerini, hem de gerilemeye neden olarak sundukları sebepleri "Son Dönem Bazı Osmanlı Âlimlerine Göre Müslümanların Gerileme Nedenleri" başlığı altında anlatmaya çalıştık. Bu nedenleri belirlerken bazen âlimlerin makale ve eserlerinde direkt başlık olarak verdiğini aldık, bazen ise başka bir konudan bahsederken Müslümanların gerileme nedenine değindiği yerde ki düşüncelerini toplayarak kendimiz bir başlık oluşturup o başlık altında o şahsın düşüncelerine yer verdik. Bunları yapmadan önce literal tarama yaparak kişiler ve eserleriyle ilgili bilgilere sahip olduk. Daha sonra konumuz dışındakileri eleyip, konumuzla ilgili eser ve makalelere ulaşmaya çalıştık. Ulaşabildiğimiz yazılı metinlerden hangisinden faydalandıysak hepsini tek tek dipnot olarak çalışmamızda gösterdik.

İkinci bölümde seçmiş olduğumuz on âlimin; ilmi şahsiyet, eser ve görüşlerine yer verirken doğum tarihi en erken olandan en sona doğru bir sıralama yapmayı uygun

gördük. Vermiş olduğumuz değerli fikir adamlarının bunun haricinde bir sıralamaya tabii tutulmasını hoş olmayacağına kanaat getirerek böyle bir yol izledik. Çünkü buradaki amacımız onları bir yarışma gibi değerlendirip bir sıralama belirlemek değil de sunmuş oldukları fikirleri tespit edip paylaşmaktır.

2.2. Araştırmanın Kaynakları

Kaynak olarak ilk başta İsmail Kara'nın 'Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi' adlı üç ciltten oluşan eserinin ilk iki cildinden yola çıktık. Bu kitaptan konuyla ilgili belirlemiş olduğumuz bazı âlimlerin yazmış oldukları makalelere bakarak, konumuzla ilgili tespit ettiğimiz makalelerin orijinaline ulaşmaya çalıştık. Bunları yaparken 'İSAM'ın internet sitesinden birçok makaleye Osmanlıca olarak ulaşma imkânı bulduk. Aynı zamanda İstanbul Bağcılar Belediyesi'nin Sebilü'r-Reşad ve Sırat-ı Müstakim dergilerinde yazılan makaleleri Latin harflerine aktararak bastırması ve internet sitesinden ücretsiz PDF indirme imkânı sunmasıyla o kaynaklardan da yararlandık. Makale dışında görüşünü verdiğimiz âlimlerin kendi yazdığı veya kendinden sonraki kişiler tarafından düşünceleri toplanarak yazılı bir kaynak haline getirilen kitaplardan da faydalandık. Yine bunu yaparken bazen baskısı olmayan veya yazma eser olarak niteleyebileceğimiz ve Kahire gibi ulaşma imkânımızın olmadığı kütüphanelerde saklanan eserlerin PDF'ini internetten bulup yararlandık. Bulamayıp ulaşamadığımız eserleri ise kaynak göstermedik.

Tespit ettiğimiz âlimlerin okumuş olduğumuz makaleleri ve eserlerinde konumuzla ilgili görüşlerine yer verirken kendi başlıklarımızı oluşturmaya çalıştık. Çünkü Müslümanlar şu sebeplerden geri kaldı diye maddeler halinde sıralanma söz konusu değil. Bazen âlimlerimizin Müslümanlar şunu veya şunları yaparsa ilerleme kaydeder diye belirttikleri görüşü; biz demek ki onları yapmadı diye alıp gerileme maddesi haline getirdik. Bazen de çok ayrıntılı bir yerde verilen görüşü kendi adlandırdığımız başlık altında vermeye çalıştık. Çünkü farklı bir konudan örneğin fıkıhtan bahsedilen bir yazının bir yerinde bir cümle veya bir paragraf halinde Müslümanların geri kalmasından bahsedilebiliyor.

Çalışmamızın eksik yönleri mutlaka vardır, ama bunu çok ayrıntılı ve kapsamlı bir konuyu çalışmamıza bağlayabiliriz. Elimizden geldiğince o dönemi ve görüşleri yansıtan bilgiler sunmaya çalıştık. Hatalarımızın bu nedenle mazur görülmesi ve ilerde bu konuya benzer daha iyi çalışmalar yapmak ümidiyle...

BİRİNCİ BÖLÜM

1. OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNE KISA BİR BAKIŞ

1699 Karlofça Antlaşmasıyla Batı karşısında gerilemenin resmen kabul edilmesi, altı yüz yıllık bir çınar olan Osmanlı Devleti'ni tekrar eski gücüne kavuşmak için birtakım arayışlara yönlendirmiştir. İlk olarak gerilemenin nedeni; ordunun bozulmasında ve batının askeri alanda güçlenmesinde görülmüştür. Bu nedenle ilk olarak askeri alanda ıslahatlar yapılmış ve III. Selim döneminde askeriye dışı ıslahatlar da yapılmaya çalışılmışsa da askerler tarafından bu padişahın öldürülmesi yenileşme çabalarına vurulmuş bir darbe olmuştur.³

Osmanlı Devleti'nin 1699 Karlofça ve 1700 tarihli İstanbul antlaşmaları ile Macaristan ve Transilvanya'yı Avusturya'ya, Mora ve Dalmaçya'yı Venedik'e, Azak kalesini ise Rusya'ya bırakmasıyla düşmana ilk defa toprak veriş derin bir üzüntüyle karşılanmıştır. Devlet adamları ve aydınlar bu gerileme halinden kurtulmak için çareler aramaya başlamışlar ve bunun sonucunda değişme fikri ilk olarak devlet adamları tarafından ortaya atılmıştır.⁴ Batı'nın üstünlüğü fark edilse de; bu durumdan kurtulmak için batılılaşma çabalarının 17 ve 18. yüzyıllarda devlet adamlarından geldiğini, ama şiddetli bir gerileme ile karşılaştığını söyleyen Hilmi Ziya Ülken; yenileşme çabalarının hep üzüntü duyan devlet otoritesinden geldiğini, ama buna karşı çıkanların ise bütün yabancı etkileri 'gâvur icadı' diye karşılayan fanatik kesim olduğunu söylemiştir.⁵

³ Ahmet İshak Demir, *Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam'a Bakışı* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 20-40.

⁴ Talip Tuztaş, "Halo Eğilimi Açısından Osmanlı Devleti Gerileme Dönemi Devlet Adamları ve Aydınlar", *Istanbul Journal of Sociological Studies* 25 (14 Eylül 2011), 207.

⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken Yayınları, 1992), 20.

Avrupa'dan ilham alınarak hazırlanan ve Batı'ya teslim olmanın belgesi sayılan Tanzimat Fermanı; aynı zamanda geri kalmışlığın ve çağdaşlaşıp uygarlaşmanın gerekli olduğunu kabul ettiren ilk resmî belge olmuştur.⁶ Daha sonra ilan edilen Meşrutiyet'in kapatılıp tekrar ikinci kez ilan edilmesi ve ondan sonra yaşanan 31 Mart olayı gibi etkenler durumun iyiye gitmediğini göstermiştir. En son Balkan Savaşları ile Almanya'ya güvenip girilen I. Dünya savaşında alınan ağır yenilgiler sonucu Osmanlı devletinin yıkılış süreci hızlanmıştır. I. Dünya savaşını bitiren antlaşma olarak da nitelenen Mondros Ateşkes Antlaşması'nın içermiş olduğu bazı maddeler nedeniyle Anadolu ve İstanbul yer yer işgale uğramış ve artık Osmanlı neredeyse tamamen dağılmış, Millî Mücadele dönemi başlamıştır. En sonunda kurtuluş savaşlarıyla düşman Anadolu'dan kovulmuş ve yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur.⁷

Osmanlı Devleti bu sürece gelmeden önce gerileme devrinin yaşandığı anlaşılmış ve bazı çözüm yolları aranmışsa da başarılı olunamamıştır. Özellikle Tanzimat'tan sonra hem çözüm yolları aranmış hem de gerileme ve bundan kurtulma yollarıyla ilgili çeşitli fikirler öne sürülmüştür. Giriş kısmında bahsettiğimiz gibi öncelikle Osmanlıcılık, Türkçülük, İslamcılık ve Batıcılık gibi akımlar ortaya çıkmış bunların başarısız olması ve tam manasıyla uygulanamaması gibi nedenlerden dolayı etkili olamamıştır.⁸

Bunlar yaşanmadan önce askeri alanda başlayan ıslahatlar sorunun orduda olduğu anlayışının ortaya çıktığını göstermişse de Tanzimat ile birlikte siyasi ve hukuk alanında da bazı ıslahat çalışmaları yapılmıştır. Ancak dış etkenlerin varlığıyla yaşanan Balkan savaşları ve I. Dünya savaşı sonucunda Anadolu'nun yer yer işgale uğraması artık hiçbir akımın bu devleti kurtaramayacağını göstermiştir. Tek çözüm yolunun ilk olarak savaşmak olduğu anlaşılmış ve mili mücadele dönemi başlamıştır. Millî mücadelede gösterilen başarıyla Anadolu düşman işgalinden kurtarılmış ve Cumhuriyetin ilan edilmesiyle de yeni Türkiye devleti kurulmuş ve yaklaşık 600 yıl ayakta kalan aynı zamanda bir imparatorluk olan Osmanlı devleti resmen yıkılmıştır.

⁶ Demir, *Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam'a Bakışı*, 20-40.

⁷ Demir, *Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam'a Bakışı*, 20-40.

⁸ Demir, *Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam'a Bakışı*, 20-40.

Osmanlı'nın dağılma döneminin XIX. yüzyılın başlarından itibaren başladığını söyleyen Yusuf Akçura; dağılmanın birçok nedeni olduğunu belirtmekle birlikte en önemlileri olarak 22 neden öne sürmüştür.⁹ Bunlardan kısaca bahsedecek olursak;

- İlk olarak XV ve XVI. yüzyılda Avrupa da ortaya çıkan Rönesans ve reform hareketlerinin yayıldığı zaman o dönemde medeniyetçe Hristiyan Batı'ya üstün olan Müslüman Doğu'nun ve Osmanlı'nın başka dil konuşup başka mezhebe tabii olması dolayısıyla bu fikri hareketlere ortak olamaması,¹⁰

- XVI. yüzyılda Batı kavimlerinin geniş denizlere açılarak mal ve servet elde etmesine Osmanlı'nın yine iştirak edememesi,¹¹

- Biraz önce saydığımız iki sebeple Batı'da oluşan maddi ve manevi üstünlüğe karşı genel olarak Müslümanların, özel olarak ta Osmanlı'nın karşı koyamaması,¹²

- İmparatorluk olmasından dolayı birçok farklı ırka ve dine mensup olan vatandaşların bir arada yaşadığı Osmanlı'da bunları birleştirmeye gücünün yetmemesi,¹³

- İmparatorluğun geniş alanlara yayılmasından dolayı tek merkezden kontrolünün zorlaşması,¹⁴

- O dönemde toplanan vergiler gibi gelirlerin büyük imparatorluğa yetmemesinden ve savaşı da gelir kaynağı gören devletin sürekli savaflara girmesi ve bu savafların devletin idaresini zorlaştırıp, düzeni bozması ve aynı zamanda ileride bu savafların gelir getirmenin aksine giderlerin daha da artmasına yol açması,¹⁵

- Fransızlara verilen kapitülasyonlar ve diğer devletlere verilen imtiyazların Osmanlı ekonomisini olumsuz yönde etkilemesi,¹⁶

- İslam şeriatının zaman ve mekâna göre ilerletilip düzenlenememesinden dolayı devletin toplulukları idare edememesi ile yine şeriat esas alınarak düzenlenmiş olan mektep ve medreselerin XVII. Yüzyıldan itibaren Batıdaki ilmi gelişmeleri takip edememenin neticesinde ilim ve irfanda gerilemesi,¹⁷

⁹ Bkz. Yusuf Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 6-9.

¹⁰ Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, 6.

¹¹ Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, 6.

¹² Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, 6.

¹³ Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, 6.

¹⁴ Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, 6-7.

¹⁵ Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, 7.

¹⁶ Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, 7.

¹⁷ Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, 8.

- Yine Batı’da Rönesans’tan sonra gemi inşası, top tüfek yapımı gibi sanat ve zanaatları öğreten okullar açılmasına karşın Osmanlı’da XVIII. yüzyılın sonlarına kadar böyle bir girişimin olmaması ve XVIII. yüzyılda Sanayi Devrimi’nin etkisiyle Doğu’nun Batı karşısında baya gerilemesi¹⁸ gibi nedenler, Osmanlı Devleti’nin Karlofça antlaşmasıyla resmen başlayan gerilemenin ilerleyerek devletin dağılıp yıkılmasına yol açmıştır.

Osmanlı devletinin yenileşmeye dair yaklaşımları üzerine fikirler beyan eden batılı araştırmacı Miri Shefer; İslami buluşların veya bunların eksikliğinden doğan tartışmalara bidat kavramı üzerinden yaklaşmanın doğru olacağını söylemiştir. Müslüman kesimin bir kısmının yeniliğe şeytani şey, bidat ve sapıklık olarak baktıklarını ve bunu da bu hususta dile getirilen hadise dayandırdıklarını söylemiştir.¹⁹ Bunun her zaman böyle olmadığını bidat anlayışının dönemden döneme değiştiğine de vurgu yapmıştır. Shefer; aynı zamanda XVI. yüzyılın ortalarında Osmanlı sarayındaki Habsburg büyükelçisinin (Ogier Ghislain de Busbecq) ihtiyaçları için pratik buluşlar yapmaya hevesli başka bir ulusun bulunmadığını söylemesi örneğini de olumlu bir bakış açısı olarak vermiştir.²⁰

Miri Shefer bu bilimi ve teknolojiyi benimseyip kendine uyarlama yeteneğinin Osmanlı Devleti’nin altı yüz yıl süren ömrünün her devrinde aynı olmadığını söylemiştir. Özellikle XIX. yüzyılda Osmanlı’nın kendine yetme realitesinin erozyona uğradığını, bazı alanlarda üretmek yerine ithal etmeye başladıklarını ve bunun sonucunda da devletin zayıflayarak dışa bağımlı hale geldiğine dikkat çekmiştir.²¹

Sonuç olarak Osmanlı Devleti’nin dağılmasına dair birçok sebepler ortaya atılmış ve her fikir sahibi kendince haklı deliller ortaya koymuştur. Bunların bir kısmı doğru bir kısmı yanlış veyahut hepsi doğru olabilir. Ancak gerçek şu ki sonuç değişmemiş ve büyük bir imparatorluk olan Osmanlı Devleti hazin sondan kaçamamıştır.

¹⁸ Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, 9.

¹⁹ Miri Shefer Mossensohn, *Osmanlı’da Bilim Kültürel Yaratı Ve Bilgi Alışverişi*, çev. Kübra Oğuz (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 20-21.

²⁰ Bkz. Mossensohn, *Osmanlı’da Bilim*, 21.

²¹ Mossensohn, *Osmanlı’da Bilim*, 22-23.

2. OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDE ORTAYA ÇIKAN FİKİR AKIMLARI

Batının ifadesiyle ‘‘hasta adam’’ olan Osmanlı Devleti, yine onların gözünden bakacak olursak, yani onların deyimiyle bu ‘‘hastalık’’tan kurtulmak için çeşitli tedavi yöntemlerine başvurmuştur. Dağılmakta olan hep geriye giden Devlet-i Aliye’yi eski gücüne kavuşturmak veya ilk aşamada bu olmasa da devletin dağılmasını engellemek için çeşitli fikir akımları ortaya çıkmıştır. Bu fikir akımları Osmanlı’nın daha çok siyasi kimliğiyle ilişkilendirilmiş ve bu uğurda gerek padişahlar gerekse de aydın kesimler tarafından çeşitli ve birbirinden farklı fikirler ortaya çıkmıştır.

Netice olarak söz konusu bu fikir akımlarının hiçbirisi Osmanlıyı gerilemekten kurtaramamıştır. Osmanlı’nın son dönemlerinde içinde bulunduğu fikir ortamını görmek açısından gerekse söz konusu aydınlardan bazılarının ne gibi düşünceler içerisinde olduğunu sunmayı, çalışmamıza kaynak ve rehber olacağını düşünmekteyiz. Bu nedenle ayrıntıya girmeden kısa ve öz şekilde bu fikir akımlarına değinmemiz yerinde olacaktır. Biz burada temel olarak dört fikir akımından bahsedeceğiz. Ancak Osmanlı’yı geri kalmışlıktan kurtarma fikirleri sadece bu dört fikir akımı-Osmanlıcılık, Türkçülük, İslamcılık ve Batıcılık- ile sınırlı kalmamıştır. Bunların dışında Âdem-i Merkeziyetçilik ve Sosyalizm gibi ideolojilerde ortaya çıkmıştır. Fakat bunlar kendilerine pek bir taraftar bulamayıp benimsenmeyince cılız bir etkide kalmışlardır.²² O yüzden biz daha çok taraftar bulup devletin siyasi ve toplumsal yönünü daha çok etkileyen bu dört akımın neleri savunduğuna göz atmak daha yerinde olacaktır.

2.1.Osmanlıcılık

Ulusalculuğun karşısında önce Osmanlıcılığın değil de Osmanlılık adı altında bir yaşam tarzı ve toplum düzeninin olduğu söylenmektedir. XVIII. yüzyıldan sonra hem hilafetten hem de resmi İslam’dan beslenerek bir ideolojiye yani Osmanlıcılık fikir akımına dönüştüğü belirtilmektedir.²³

Osmanlıcılık, özellikle 1789 Fransız İhtilali sonucu ortaya çıkan milliyetçilik akımının olumsuz etkilerini engellemek istemiştir. Bu bağlamda Osmanlı devleti içinde yaşayan tüm halkı ırk din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin tek bir millet olarak

²² Bkz. Kenan Çağan, ‘‘Son Dönem Osmanlı Siyasetinde İslamcılık ve Batılılaşma’’, *Tezkire, Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim Dergisi* 45 (Aralık 2006), 36.

²³ Bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016), 72.

“Osmanlı” adı altında birleştirmeyi amaçlamıştır. Bu fikir akımı II. Mahmut döneminde ortaya çıkmıştır. Söz konusu Osmanlı’nın son dönemlerinde gerilemeye alternatif bir yol olarak görülmüşse de daha çok Müslüman kesim tarafından benimsenmiştir. Yeri geldiğinde ve uygun ortamı yakaladıkları zamanda Arnavutluk ve Arap gibi Türk olmayan unsurlar milliyetçiliği desteklemişlerdir.²⁴ Osmanlı devletinin ilk siyasi ideolojisi olan Osmanlıcılık akımının ana ilkesini II. Mahmut’un şu şekilde dile getirdiği yaygın bir şekilde söylenmektedir: “Ben tebaamın Müslüman’ını camide, Hristiyan’ını kilisede, Musevi’sini havrada fark ederim, aralarında başka bir fark yoktur.”²⁵ Bu sözlerden anlıyoruz ki dili, dini, rengi ve mezhebi her ne olursa olsun hiç fark etmeksizin Osmanlı çatısı altında yaşayan her vatandaş Osmanlı sayılmakta ve aralarında hiçbir fark gözetilmemektedir. Tabii fikir olarak güzel duran bu akım pratikte işe yaramamış ve Osmanlı devletinin gerileyip dağılmasını engelleyememiştir.

Asıl amaç Osmanlı imparatorluğunda yaşayan Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki eşitsizliği kaldırmaktır. Herkese eşit haklar vererek ABD ve Almanya gibi farklı ulusların eşitliğe dayalı bir arada yaşama örneğini Osmanlı Devleti’ne uygulamak isteyen II. Mahmut ve onu takip edenler bu teorinin olumlu olacağına güçlü bir şekilde inanmışlardır.²⁶ Osmanlı milleti oluşturma fikri en çok Ali ve Fuad Paşa zamanlarında gündemde olmuştur. Bu paşalar toplulukların oyları ile millet oluşturma’nın temsilcisi olan üçüncü Napolyon’u kendilerine örnek almışlardır. Sultan Abdülaziz zamanında Fransa örnek alınarak yapılan ıslahat sonucu oluşturulan Mekteb-i Sultani’de bu dönemin meyvesi sayılmaktadır.²⁷ Almanlar tarafından milliyetçilik ilkesi asıl milletlerin ırkı esas alınarak yorumlanmaya başlanıp, bunun sonucunda 1870-1871 Fransa Prusya savaşı çıkınca buna bağlı olarak Osmanlılık milleti fikri de gücünü ve desteğini kaybetmiştir.²⁸

II. Meşrutiyetten sonra tekrar revaç bulan Osmanlıcılık akımına deyim yerindeyse en son darbeyi Balkan Savaşları vurmuştur.²⁹ Ve bu savaşlar sonucu din, mezhep ve ırk ayrımı yapmaksızın bir Osmanlı milleti oluşturma fikrini ülkeyi

²⁴ Demir, *Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam’a Bakışı*, 64.

²⁵ Azmi Özcan, “Osmanlıcılık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33: 485-487.

²⁶ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyâset* (İstanbul: Ötüken, 2018), 75-78.

²⁷ Bkz. Akçura, *Üç Tarz-ı Siyâset*, 77.

²⁸ Akçura, *Üç Tarz-ı Siyâset*, 77.

²⁹ Demir, *Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam’a Bakışı*, 64- 65.

dağılmaktan ve geri kalmışlıktan kurtarma amacıyla kendinden sonra oluşmuş olan diğer fikir akımlarına bırakmıştır.

Bu fikir akımının olumsuz sonuçlanmasının bir diğer nedeni de Tanzimat Fermanı'ndan sonra 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı'dır. Bu fermanla birlikte Müslüman ve gayri Müslim arasındaki farklar ortadan kalkmış ve hatta bazı durumlarda gayri müslimler Müslümanlardan daha avantajlı hale gelmiştir. Bu durum Osmanlı-Müslüman vatandaşların tepkisine neden olmuştur.³⁰ Bu da her şartta eşit bir millet oluşturma fikrini çürüten bir etken olarak ortaya çıkmıştır.

Sonuç olarak; kötü bir gidişatta olan Osmanlı imparatorluğunun gerilemesi ile dağılıp parçalanmasına engel oluşturmak için ortaya attığı ve devletin ilk siyasi ideolojisi olma özelliğini taşıyan bu fikir akımı başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

2.2. İslamcılık

İslamcılık, Osmanlı'nın geri kalışını İslam'dan uzaklaşmaya bağlayarak kurtuluş çaresini İslam'ın temel esaslarında arayan bir ideolojidir. Osmanlıda ki her sorunun İslam'dan uzaklaşmaya bağlanmasıyla önem verilen ve ihtiyaç duyulan bir görüş ve anlayış olmuştur.³¹ İslamcılık kavramı II. Meşrutiyetle beraber kullanılmaya başlanmış ve bu kavramı ilk kullanan kişi ise Ziya Gökalp olmuştur. II. Meşrutiyetten önce İslamcılık yerine İttihad-ı İslam kavramı daha çok kullanılmakla beraber bu fikir; tecdid, ıslah, ihya ve Panislamizm gibi kelime ve terkiplerle de ifade edilmiştir.³²

İslamcılık; Osmanlı Devleti'nde modern teknoloji dışındaki bütün müesseseleri İslam'a göre düzeltmek ve İslam âlemiyle birleşmek olarak tanımlanmıştır. Ancak XIX. ve XX. yüzyıllarda İslam'ı yeniden hayata hâkim kılma amacı gütmüştür. Tüm bunların yanında akılcı bir metotla hem Müslümanları hem de İslam dünyasını batı karşısında geri kalmışlıktan, esaretten, sömürülmekten ve batıyı taklit etmekten kurtaracak bir fikir ve hareket olarak ortaya çıkmıştır.³³ İsmail Kara'ya göre İslamcılık; modern, modernleştirici, ideolojik ve seküler bir söylemdir. Bununla beraber; geleneksel İslam'a ve olumsuz Batı'ya karşı mücadele edip, gerçek İslam'da ve olumlu Batı'da kurtuluşu

³⁰ Özcan, "Osmanlıcılık", 485-486.

³¹ Çağan, "İslamcılık ve Batılılaşma", 35-37.

³² Çağan, "İslamcılık ve Batılılaşma", 41.

³³ Demir, *Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam'a Bakışı*, 65.

amaç edinen bir fikir akımıdır. Burada olumsuz Batı'dan kasıt sömürgeci, işgalci, kötü, kâfir ve ahlaksız Batı'dır. Olumlu Batı ise; ilim ve medeniyetin merkezi olan Batı'dır.³⁴ Her ne kadar İsmail Kara gibi birçok kişi İslamcılığı bir ideoloji saysa da İslamcılar kendilerini ideolog değil Müslüman; İslamcılığı ise bir ideoloji değil din olarak savunmuşlardır.³⁵

İslamcılığı genel ve öz bir şekilde tanımlayacak olursak şu tarifi yapabiliriz: İslam'ın inanç ibadet ve ahlak gibi esaslarını ve bu esaslara İslam'ın felsefi siyasi ve eğitim hakkındaki görüşlerini de katarak İslam'ı hayata yeniden hâkim kılmaktır. Bu şekilde hem geri kalmışlık ve sömürüden kurtulmak hem de ilerlemek için uygun ortam oluşturmak amaçlanmıştır.³⁶ İslamcılık; sultan Abdülaziz'in son zamanlarında kullanılmaya başlanmıştır. Ancak başlı başına bir politika olarak benimsenip, savunulup ve aynı zamanda da siyasi hareket olarak yürütülmesi sultan II. Abdülhamit döneminde vuku bulmuştur.³⁷ İslamcılık bir ideoloji olarak Tanzimat fermanı ile başlayan batılılaşma hareketinde batıcı aydınlar olarak nitelendirilen kimselerin İslam aleyhinde yazmış oldukları yazılara bir tepki olarak ortaya çıkmıştır.³⁸ İslamcıların temel amacı aslında batı karşısında geri kalan Müslümanların bu geri kalış problemine çözümün yine İslam'da bulunduğunu söylemektir. Aslında İslam'ın gerilemeye neden veya ilerlemeye engel olmadığını ortaya koymaktır. Ve bunları yaparak İslam ile bütünleşip İslam'ın değer ve hükümlerine uygun kurum ve yapılar oluşturarak bu sorundan kurtulunabileceğini göstermektir. Bunun içinde dinin aslî kaynaklarına yönelip İslam'ın özüne aykırı olan gelenekleri ıslah etmek, içtihadı yeniden etkin kılmak ve cehaleti yıkmak için kitlesel eğitime ağırlık vermek gibi düşünceleri gerçekleştirmek gerekmektedir.³⁹

İslamcılığın kuruluşu hakkında farklı görüşler mevcuttur. Bunlardan birisi, İslamcılığın tamamen olmasa da Islahat Fermanı'nın Müslümanlar aleyhinde oluşturduğu

³⁴ Daha geniş bilgi için bkz. İsmail Kara, "İslâmcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 6: İslamcılık*, ed. Tanıl Bora - Murat Gültekinil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 6/41; Çağan, "Son Dönem Osmanlı Siyasetinde İslamcılık ve Batılılaşma", 42.

³⁵ Çağan, "İslamcılık ve Batılılaşma", 38.

³⁶ M. Cengiz Yıldız, "Osmanlı'nın Son Dönemindeki Üç Düşünce Akımının Sosyolojik Analizi: Batılılaşma, İslamcılık ve Milliyetçilik", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4 (1999), 286.

³⁷ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 1/28.

³⁸ Yıldız, "Üç Düşünce Akımının Sosyolojik Analizi", 286.

³⁹ İlhan Kutluer, "İslâmcılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23: 65.

konjonktüre bir tepki olarak ortaya çıktığı görüşüdür.⁴⁰ Bir diğeri Hindistan’da şekillenip Osmanlı topraklarında 1870’li yıllarda gücünü kazandığı görüşüdür.⁴¹ Son olarak ta II. Meşrutiyetle tam olarak başlamasa da gerçek bir fikir akımına bu dönemde ulaştığı görüşü⁴² mevcuttur. Aynı şekilde İslamcılığın kurucusu hakkında da farklı görüşler ortaya çıkmış, bir kesim Cemaleddin Afgani’yi başka bir kesim de Namık Kemal’i İslamcılığın kurucusu olarak göstermişlerdir.⁴³

İslamcılık hareketi; Mısır’da Cemaleddin Afgani ve onun talebesi Muhammed Abduh, Hindistan’da Seyyid Ahmed Han ve Seyyid Emir Ali, Türkiye’de ise; Sırat-ı Müstakim, Sebilürreşad, Beyânu’l-hak, İslam Mecmuası ve Volkan gibi gazete ve dergilerde bir araya gelen kişilerin öncülüğünde ortaya çıkıp gelişmiştir.⁴⁴

Ancak günümüzde de ifade edilen “İslamcılık” kavramı XIX. yüzyılda Osmanlı’da ortaya çıkan akımın devamı veya bir uzantısı saymak doğru değildir. Çünkü ilk başta İslam’ın ana ve genel esaslarını ön plana çıkartarak, ülkeyi geri kalmışlıktan kurtarıp ilerlemeye götürecek bir fikir olarak görülmüştür. Ancak son dönemlerde özellikle de 1970 sonrası dönemde İslamcı diye anılan aydınlar çağın şartlarının değişmesiyle birlikte bu kavramı demokrasi, insan hakları gibi siyasal terimlerle birlikte kullanmışlardır. Anlayış ve görüşlerini de bu terimler etrafında şekillendirmişlerdir.⁴⁵

⁴⁰ Ali Bulaç, “İslâm’ın Üç Siyaset Tarzı veya İslâmcıların Üç Nesli”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 6: İslamcılık*, ed. Tanıl Bora - Murat Gültekinil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 6/48.

⁴¹ Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset Makaleler 3* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 9.

⁴² Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı 1* (İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi, 1998), 1/33.

⁴³ Çağan, “İslamcılık ve Batılılaşma”, 39.

⁴⁴ Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1*, 1/17.

⁴⁵ Kutluer, “İslâmcılık”, 66-67.

2.3. Türkçülük

Türkçülük denilince ülkemizde çoğu insanın aklına Ziya Gökalp gelse de tarihte bilinen ilk Türkçü Vani Mehmet Efendi'dir.⁴⁶ Ziya Paşa ve Şinasi gibi Tanzimat edebiyatçıları ile Ali Suavi gibi edebiyatçılar da Türkçülüğü savunmuşlardır. Ancak tüm bunlarla beraber bu akımı bir çığır haline getiren Ahmed Vefik Paşa sayılmış, büyük bir etkinliği ile bu fikrin öncüsü ise Ziya Gökalp olmuştur.⁴⁷ Tanzimat fermanının ardından Osmanlıcılık akımının başarısız olmasıyla ortaya çıkan bu akıma edebiyat alanında Mehmet Emin Yurdakul öncülük etmiştir.⁴⁸ Milliyetçilik akımının etkisiyle Osmanlı'da ortaya çıkan Türkçülük akımı XIX. Yüzyılın sonlarında Osmanlı aydınları tarafından benimsenmiştir. Hatta Türkçülük akımının sistemli bir şekilde savunulması 1910'lu yıllarda yani XX. yüzyılın başlarında vuku bulmuştur. Bu da Osmanlı aydınlarının Avrupa'dan etkilenmeleri sonucu olmuştur ki Avrupa'da milliyetçilik akımı ortaya çıkmadan önce Osmanlı topraklarında böyle bir düşünceye rastlanılmamaktadır.⁴⁹ Bu alanda biraz önce de bahsettiğimiz gibi ortaya koymuş olduğu etkinlik sonucu en fazla akla gelen isim Ziya Gökalp olduğundan dolayı onun bu fikri akım hakkındaki bazı görüşlerine yer vermemiz daha doğru olacaktır.

Ziya Gökalp'e göre Türkçülüğün amacının; milliyetçilik duygularını harekete geçirerek dini ve devleti kurtarmak olduğu söylenmektedir.⁵⁰ Aynı zamanda Gökalp'e göre sömürgeye son verilerek bağımsızlığı kazanmanın ve ilerlemenin de tek yolu milli bilinci uyandırıp kuvvetlendirmekten geçmektedir. Gökalp tüm İslam âleminde buna ihtiyacın olduğunu söylemiştir.⁵¹

Yine ilerlemek için batı medeniyetine ihtiyaç vardır. Gökalp'e göre dini ve vatani tehlikeler karşısında ki tek çare ilimde, sanayide, askeri ve hukuki teşkilatlarda Avrupa kadar ilerlemektir. Medeniyette Avrupa ile eşit dereceye gelmenin gerekli olduğunu

⁴⁶ Demir, *Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam'a Bakışı*, 74.

⁴⁷ Demir, *Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam'a Bakışı*, 74-75.

⁴⁸ M. Şükrü Hanioğlu, "Türkçülük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41: 551-554.

⁴⁹ Bkz. Yıldız, "Üç Düşünce Akımının Sosyolojik Analizi", 294-295.

⁵⁰ Demir, *Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam'a Bakışı*, 73-82.

⁵¹ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2010), 112.

belirten Gökarp, bunun çaresinin de Avrupa medeniyetine tam bir suretle girmek olduğunu beyan etmiştir.⁵²

Doğu medeniyeti ilerlemeye engel iken batı medeniyeti bunun tam tersi olarak ilerlemenin sebebidir.⁵³ Ziya Gökarp'e göre din ve medeniyet farklı kavramlar olmakla birlikte İslam'ın kendine özgü bir medeniyeti bulunmamakta ve İslam medeniyeti denilen şeyin aslında genel olarak Roma medeniyetini kapsayan şark medeniyeti olduğunu söylemektedir.⁵⁴ Yani Gökarp, nasılsa İslam önceden bu medeniyetlerle birleşmiş bugünde batı medeniyetiyle birleşebilir görüşündedir.

Buradaki İslam'ın kendine özgü bir medeniyetinin olmaması gibi bazı düşünceler tartışmaya açıktır. Ancak sonuç olarak anlatmak istediğimiz şey hem Ziya Gökarp hem de Türkçülüğü savunan diğer isimler bazı farklı düşüncelerle bu akımı uygulamaya çalışmışlardır. Ortak amaçları da devleti o gün ki durumundan kurtarıp ilerlemesini sağlamak istemeleridir.

2.4. Batıcılık

Batıcılık; (Batılılaşma) genelde batı dışı ülkelerin özelde ise Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinin Batı'nın sahip olduğu ileri seviyeye ulaşabilmek için gerçekleştirmiş olduğu sosyal, siyasal ve kültürel hareketlere verilen isimdir.⁵⁵ Batıcılıkla yakın anlamda kullanılan batılılaşma tabirini temel olarak açıklayacak olursak; batının sahip olduğu ve bu sayede ilerleme gösterdiği sistemini kendine örnek alarak geri kalan ülke veya ulusların bu geri kalmışlığından kurtulma çabası diye niteleyebiliriz.⁵⁶

Batılılaşma çabası gösteren ülkelerdeki aydınların bir kısmı batılılaşmayı batıyı olduğu gibi anlamak olarak algılamış, bir kısmı da batıyı bir medeniyet olarak görüp sadece onun maddi yönünü almanın yeterli olacağını düşünmüşlerdir. Osmanlı aydınları da böyle bir ayırım yapmışlardır.⁵⁷ Osmanlı'da batılılaşma hareketleri ilk olarak askeri alanda başlasa da devlet eliyle yani resmi olarak Tanzimat Fermanı ile 1839 yılında

⁵² Ziya Gökarp, *Türkçülüğün Esasları* (İstanbul: Kültür Bakanlığı Ziya Gökarp Yayınları, 1976), 58-59.

⁵³ Gökarp, *Türkçülüğün Esasları*, 57.

⁵⁴ Gökarp, *Türkçülüğün Esasları*, 39, 51-52.

⁵⁵ M. Şükrü Hanioglu, "Batılılaşma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/148.

⁵⁶ Bkz. Yıldız, "Üç Düşünce Akımının Sosyolojik Analizi", 280.

⁵⁷ Yıldız, "Üç Düşünce Akımının Sosyolojik Analizi", 280-281.

başlamıştır.⁵⁸ Daha çok hukuki ve siyasi alanı ilgilendiren bu fermanı; Islahat Fermanı, Kanun-i Esasi ile birlikte Meşrutiyetin ilan edilmesi ve o dönemde açılan Mebusan Meclisinde Yahudi ve Hristiyan gibi Müslüman olmayan kimselerin yer alması gibi bir devlet politikası diyebileceğimiz adımlar izlemiştir.⁵⁹ Genç Osman, IV. Murat ve Köprülüler döneminde yapılan ilk ıslahat girişimlerinde batılılaşmadan söz etmek mümkün değildir. Bu dönemde tamamen devletin iç düzenine uygun kendine özgün düşüncelerle çözüm yolları aranmış ve Batı'yı taklit düşüncesi meydana gelmemiştir. Hatta bunun aksine Osmanlı'daki devlet adamları ve yöneticiler bu dönemde Batı'yı küçümseyici tavırlar sergilemişlerdir.⁶⁰

Daha çok II. Meşrutiyet sonrasında ortaya çıkmış olan ve kısaca yenileşme hareketi diyebileceğimiz batılılaşma o dönemde "Garpcılık" olarak da isimlendirilmiştir. II. Meşrutiyet sonrasında oluşan serbest ortamda Garpcılık akımı daha fazla yayılma imkânı bulmuş ve bu akımın öncüleri ise Abdullah Cevdet ve Celal Nuri sayılmıştır. Bu akımın yayın organı olan 'İctihat' dergisinde yazılanlar daha çok dini eleştiren bir türde olmuş ve bunun sonucunda bu dergi birçok kez kapatılmıştır.⁶¹

İctihat dergisi yazarlarından olan Celal Nuri, İslam'ın bazı esaslarının değiştirilmesi taraftarı olmuştur. Mesela faizin Kur'an'da geçen "riba" kelimesiyle aynı olmadığını riba'nın zulüm içerdiğini bu nedenle faizle aynı manada olmayıp faizin meşru olduğu ve yasaklanmaması gerektiği görüşünü savunmuştur.⁶² Kadınların örtünmesi konusunda da eleştirilere yol açan ve kanaatimizce yanlış olan görüşlere yer vermiştir. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* adlı eserinde Celal Nuri İleri'nin örtünme konusunda ki şu görüşlerine yer vermiştir: Ona göre örtünme; kadının sosyalliğini engellemekte ve kadının dışı bir yaratık olduğu anlayışını doğurmaktadır. İlkel devirlerde kadının örtünmesi gereklidir. Çünkü o zamanlar kadın insan değil bir dişi olarak algılanmaktadır. Yani ona sadece şehvet gözüyle bakılmaktaydı. Ama bu durum artık geçerli değildir. Kadın manevi eğitimini aldıktan sonra örtünmesine gerek yoktur.

⁵⁸ Yıldız, "Üç Düşünce Akımının Sosyolojik Analizi", 281-286.

⁵⁹ Yıldız, "Üç Düşünce Akımının Sosyolojik Analizi", 281-286.

⁶⁰ Bkz. Hanioglu, "Batılılaşma", 5/149.

⁶¹ Demir, *Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam'a Bakışı*, 82-85.

⁶² Bkz. Celal Nuri İleri, "Havaic-i Kanuniyyemiz: La-yünker Tağiyyürü'l-Ahkam bi-Tağiyyürü'l-Ezman", *İctihad* IV/67 (03 Mayıs 1329), 1453.

Çünkü örtünmek kadını sosyal hayattan uzak tutup eve kapatır. Bunun önüne geçilmesi için kadının açık gezinmesi ve örtünmemesi gereklidir.⁶³

Her ne kadar İslam medeniyetini batı medeniyeti karşısında geri kalmışlıktan kurtarma çabaları doğru kabul edilse de bazı aydınlar özellikle Celal Nuri ve Abdullah Cevdet gibi isimler bu uğurda verdikleri mücadelelerde görüş belirtirken bazı yanlışlara kaydıkları görülmüştür. Yine batılılaşmayı savunan Rıza Tevfik gibi diğer aydınlar ile İslamcılar tarafından eleştirilere tabi tutulmuşlardır.⁶⁴ Bu eleştirilerde özellikle bazı konularda haklı gözükmektedirler. Örneğin kadının örtünmesi konusunda fikir beyan eden Abdullah Cevdet ve Celal Nuri İleri gibi isimler olayı sosyolojik boyuttan ele almışlardır. Dini boyutu görmezden gelmek haklı olarak eleştirilmelerine neden olmuştur. Her ne kadar hakkında tartışmalar olsa da Kur'an-ı Kerimde örtünme konusu geçmektedir. Bunu sadece sosyal hayat üzerinden açıklamak kanaatimizce yanlış bir tutumdur.

⁶³ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 401-402.

⁶⁴ Yıldız, "Üç Düşünce Akımının Sosyolojik Analizi", 286.

İKİNCİ BÖLÜM

SON DÖNEM BAZI OSMANLI ÂLİMLERİ VE GERİLEME HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

1. ŞEYHÜLİSLÂM MUSA KAZIM (1858-1920)

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşamış olan Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi, çöküş dönemini bizzat yaşayan ve bu durumdan kurtulmak için uğraş veren, aynı zamanda şeyhülislâmlık yapan âlimlerimizden birisidir.⁶⁵

1.1. İlmi Şahsiyeti ve Eserleri

1858 yılında Erzurum'un Tortum ilçesinde dünyaya gelen ve İbrahim Efendi'nin oğlu olan Musa Kazım ilk eğitimini memleketinde almıştır. Daha sonra sırasıyla Balıkesir ve İstanbul'da akrabası Nureddin Efendi ile Selahaddin Ali eş-Şuûri, Ali Lütî Efendi, Eşref Efendi, Hoca Şakir Efendi ve diğer hocalardan dersler almıştır. 1888-1889 yılında Ulûm-i Âliye ve Âliyye'den icazet aldıktan sonra Ruus imtihanını kazanarak müderris olmuş ve Fatih Camiinde dersler vermeye başlamıştır.⁶⁶

Osmanlı şeyhülislamlarından olan Musa Kazım, Mekteb-i Hukuk Mecelle muallimliği, Mekteb-i Sultani akaid muallimliği, Darülfünun ve Darülmuallimin hocalığı gibi görevlerde bulunmuştur. İttihat ve terakki liderlerinin tutuklanması sırasında önce hapsedilmiş daha sonra ise sürgüne gönderilmiştir. Sürgün bulunduğu Edirne'de 1920 yılında vefat edip buraya defnedilmiştir. Musa Kazım, meşrutiyetin İslam'a uygun, doğru bir yol ve yararlı olduğu görüşündedir. Bu hususlarda Manastırlı İsmail Hakkı, Mustafa Asım Efendi, İsmail Hakkı İzmirli, Hamdi Efendi (Elmalılı), Sabri Efendi (Mustafa Sabri Efendi) gibi âlimlerle birlikte İttihat ve Terakki cemiyetinin ilmiye şubesinde makaleler

⁶⁵ Ferhat Koca, *Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin Hayatı ve Fetvaları* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2018), 73.

⁶⁶ Bayram Ali Çetinkaya, "Musa Kazım Efendi'nin Dini, Siyasi ve Felsefî Düşüncesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (15 Aralık 2007), 77.

yazmıştır. Bunun sonucunda şeyhülislamlıkla ödüllendirilmiştir.⁶⁷ Batı karşısında aldığı tavır ve gerçek medeniyetin hakiki bir dinle ancak kurulabileceği gibi görüşleri Musa Kazım'ın dönemindeki İslamcılarla aynı çizgide olduğunu göstermiştir. Ancak şeyhülislamlık yaparken meşrutiyeti savunması onun muhafazakâr İslamcılardan farklı bir düşüncede olduğunu ortaya çıkarmıştır.⁶⁸

Konumuzla ilgisi açısından öncelikle Şeyhülislam Musa Kazım'ın medeniyet hakkındaki bazı görüşlerine değineceğiz. Medeniyeti; *“bir şehirde bir köyde veya neresi olursa olsun bir mahalde toplu olarak yaşamak”*⁶⁹ şeklinde tanımlayan Musa Kazım Efendi'ye göre her asırda bir medeniyet olsa da *“Medeniyet-i Kamile”* denilen yani tam mükemmel bir medeniyete ulaşmak her kavme nasip olmamıştır der.⁷⁰ Kâmil medeniyeti de sadece bir toplumun doğal ve matematik ilimlerde ilerlemesi ya da çeşitli teknolojiler icat ederek büyükşehirlerde geniş caddelerde yüksek binalar yaparak yaşamaları anlamına gelmediğini belirtmiştir. Medeniyetin asıl amacının ise halkın tümünün refah ve saadet içerisinde yaşaması olduğunu açıklamıştır.⁷¹ Bunun yanında ilim fen ve çeşitli teknolojilerin en çok ilerlediği ülkelerde ise bu medeniyetin asıl amacı olan refah ve saadete nail olanlar toplumun sadece yüzde birini karşılıyor diyerek geri kalan halkın geçim sıkıntısı altında ezildiğini anlatmaktadır.⁷² Musa Kâzım'a göre gerçek medeniyet insanlara her türlü mutluluk sebeplerini ve refahiyeti bahşeden bir medeniyettir. Bu da her işte adaleti doğruluğu, yardımlaşmayı emreden hak din ile kaim olur.⁷³

Yine Musa Kazım'a göre Yahudiler Hz. Musa'ya gönderilen Tevrat sayesinde Hristiyanlarda Hz. İsa'ya gönderilen İncil sayesinde çeşitli medeniyet seviyelerini elde etmişlerdir.⁷⁴ Hz. Muhammed de kendisine gönderilen Kur'an-ı Kerim sayesinde cehaletin karanlığını yok ederek İslam nuruyla yeryüzünü aydınlattığını anlatır. Kur'an'ı

⁶⁷ Ferhat Koca, “Mûsâ Kâzım Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/221-222.

⁶⁸ Koca, “Mûsâ Kâzım Efendi”, 31: 221-222.

⁶⁹ Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, *Külliyât: Dînî ve İctimâî Makaleler* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 67.

⁷⁰ Musa Kazım Efendi, *Külliyât*, 67.

⁷¹ Musa Kazım Efendi, *Külliyât*, 67.

⁷² Musa Kazım Efendi, *Külliyât*, 67.

⁷³ Musa Kazım Efendi, *Külliyât*, 67.

⁷⁴ Musa Kazım Efendi, *Külliyât*, 79-90.

Kerim'in kıyamete kadar insanların mutluluk ve rahatlığını yani saadet ve refahını sağlayacak hükümler içerdiğini söyler.⁷⁵

Musa Kazım, “Hami-i Medeniyet” (Medeniyetin Himaye Edicisi) adlı makalesinde, bir medeniyetin devam edebilmesi ve sahil medeniyet niteliğine kavuşabilmesi için medeniyetin; ilim, marifet, sanat ve ticaret ile ilişki içinde olması gerektiğini belirtmiştir.⁷⁶ Ancak bu ilmin, marifetin, sanatın ve ticaretin medeniyetin gelişmesi için tek başına yeterli olmayacağını da belirtmiştir. Bunların hem semavi bir dinle hem de yüce bir ahlakla beraber bulunması gerektiğini söylemiştir.⁷⁷ Yani ilimde, fende, sanatta ve ticaretle ne kadar başarılı olunursa olunsun, ilahi bir din ve yüce bir ahlakla taçlandırılmazsa o medeniyetin çökeceğini anlatmak istemiştir.

Yine Avrupa'nın bugünkü ilerlemesine yalnızca ilim ve fen sayesinde değil de din ve ahlak sayesinde ulaştığını belirten Musa Kazım ilerlemenin sadece ilim ve fenle olmayacağını onu din ile kuvvetlendirerek sağlam ve yıkılmaz bir medeniyet kurulacağını bizlere anlatmak istemiştir.⁷⁸ Aynı zamanda Avrupa'nın belli bir süreden beri medeniyetin sağlam binası olan yardımlaşma kuralında, bazı aksaklıkların olduğunu söyleyen Musa Kazım'a göre; o kuvvetli esas dediği yardımlaşma, tümüyle yok olursa bu ilerleme doğal olarak gerilemeye doğru inişe geçecektir. Ve yine bugün Avrupa'da dinsizlik etki alanını çok genişletmemiş, eğer dinsizliğin etki alanı daha da genişlerse Avrupa halkının ne hale geldiği görülecektir diyerek dinin insanın hem medeniyet kurmasında hem ilerlemesinde büyük bir etken olduğunu vurgulamıştır.⁷⁹

Medreselerin ıslahı konusunda da görüş belirten Musa Kazım'a göre öncelikle ulemanın Arapça öğrenmesi lazımdır. Kuran-ı Kerim'i iyi anlamak ve doğru meal etmek için dilin önemine vurgu yapan Musa Kazım'a göre Arapçanın dışında batı dillerinden birini öğrenmek de gereklidir.⁸⁰ Yeni ilimlerden medreselere en az beş altı dersin konulması gerektiğini de söyleyen Musa Kazım, haşiyeye gibi şimdiye kadar takip edilen usullerin değiştirilip kaldırılmasını savunmuştur. Haşiyeye, Haşiyeye üzerine notlar gibi usulleri eleştiren Musa Kazım, bunun yerine öncelikle dilin iyi bilinmesi gerektiğini

⁷⁵ Musa Kazım Efendi, Külliyyât, 90.

⁷⁶ Musa Kazım Efendi, Külliyyât, 137.

⁷⁷ Musa Kazım Efendi, Külliyyât, 137.

⁷⁸ Musa Kazım Efendi, Külliyyât, 137.

⁷⁹ Musa Kazım Efendi, Külliyyât, 137-138.

⁸⁰ Musa Kazım Efendi, Külliyyât, 361-364.

savunur.⁸¹ Din ile dil meselesinin birbirine karıştırılmasını eleştiren Musa Kazım; medreselerde dil öğrenimine yer verilmemesinden şikâyetçidir. Bazı insanların Arapça dışında ki dilleri caiz olarak görmemelerini cehalet ve taassupla nitelendirmiştir.⁸² Musa Kazım; medreselerde metinlerle beraber lügat ve edebiyatında okunması gerektiğini belirtir. Ayrıca fıkıh, hadis ve tefsir gibi ilimlerin layıkıyla okunmadığını, onlara zaman ayrılmadığını ve önem verilmediğini söyleyerek dert yanmıştır.⁸³

O günün şartlarına göre görüşlerini belirten Musa Kazım'ın fikrinin çoğu günümüz içinde geçerlidir. Bu başlık altında değerlendirecek olursak mesela dil meselesi oldukça önemlidir. Bizden ileri medeniyetlerin veya ülkelerin iyi yönlerini almak veya kendi kültürümüze uyarlamak istiyorsak önce onların dilini öğrenmemiz gereklidir. Yine Arapçayı kutsallaştırıp diğer dilleri hafife almak Musa Kazım'ın anlattığı gibi taassuba girmektedir. Tabii ki Arapça Kur'an'ın indiği dil olduğu için önemlidir ve çok zengin ve mükemmel bir dildir. Ancak diller arasında böyle bir ayırım yapmak Arapçadan başka bir dil öğrenmeme sonucuna götürecekse işte bu cehalete yol açacaktır. Bu sebepten dolayı gerek medreselerde gerekse diğer eğitim kurumlarında batı dillerinden en az birine yer verilmelidir.

Sırat-ı Müstakim 'de de birçok makalesi bulunmakla birlikte,⁸⁴ *İslam'da Usul-i Meşveret ve Hürriyet, İslam 'da Cihad, Safvetü'l-beyan fi tefsiri'l-Kur'an* (ders verdiği Ahmed Mithat Efendi tarafından yazılarak bir eser haline getirilmiş ve Bakara suresinin 73. ayetine kadar yapılan tefsiri içermektedir.)⁸⁵ gibi eserleriyle de İslami düşünceye katkılar sunmuş, Müslümanların neden geri kaldıkları hakkında - ileride göreceğimiz üzere- çeşitli fikirler beyan etmiş ve bundan dolayı bu çalışmamızda onun bu görüşlerinden faydalanmamıza neden olmuştur. Bunlar dışında Şeyhülislam Musa Kazım'ın şu eserleri de mevcuttur:

- *İhlâs ve Alâk Tefsirleri*
- *Zevrâ ve Havrâ Tercümesi*
- *Külliyât-ı Şeyhülislam Musa Kazım*

⁸¹ Musa Kazım Efendi, Külliyyât, 361-364.

⁸² Musa Kazım Efendi, Külliyyât, 363-364.

⁸³ Musa Kazım Efendi, Külliyyât, 363.

⁸⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Koca, *Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin Hayatı ve Fetvaları*, 46.

⁸⁵ Koca, "Mûsâ Kâzım Efendi", 31: 221-222.

- *El-Fetâvâ el-Kâzîmiye fî Islâhi'l Fetâvâ*
- *Tercüme-i Vâridat*
- *Tahkik-i Vahdet-i Vücûda Dair Bir Risâlenin Tercümesi*
- *İlahiyat Şubesi İkinci Sınıfında Tedris Olunan Usûl-i Fıkıh: (Hakikat ve Mecaz)*

Yukarıda bahsettiğimiz Musa Kazım'ın eserlerinden bir kısmı basılmış, bir kısmı ise yazma eser şeklindedir.⁸⁶

1.2. Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi'ye Göre Müslümanların Gerileme

Nedenleri

‘İslam ilerlemeye engel değil bizzat onu teşvik eden bir dindir.’⁸⁷ Müslümanların şimdi bu halde olması İslam'ın mahiyetiyle alakalı değil Müslümanların kendi tembellik ve bilgisizliklerinden kaynaklanmaktadır. İslam'ın ilk devirlerinde İslam dininin özel bazı esaslarını dikkate alan başta Hz. Peygamber olmak üzere sahabiler ve onları takip eden tabiidir. Onların önce Arap yarımadasını ve ardından Çin'den Atlas okyanusuna kadar olan bölgeyi İslam'ın nuruyla nurlandırmalarının sebebi Musa Kazım'a göre İslam dininin özel esaslarıdır.⁸⁸ Bu esasları göz ardı etmişiz ki bugün veya Osmanlı'nın son dönemindeki geri kalma durumuna gelmişiz. Bu esaslardan ilk önce ümmetin şurasını dile getiren Musa Kazım daha sonra eşitlik, kardeşlik, ahlak, hürriyet gibi İslam'ın temel prensipleri ve üzerinde önemle durduğu ilkeleri saymıştır. Bu esasları şu şekilde sıralayabiliriz:

• Ümmetin Şûrası

Bu husus Kur'an-ı Kerim'de; ‘İş konusunda onlarla müşavere et.’⁸⁹ ve ‘.....İşleri aralarında şûra ile olanlar....’⁹⁰ ayetleriyle emredilmiş ve şûranın meşru oluşu da bu ayetlere dayandırılmıştır.⁹¹

⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Koca, *Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin Hayatı ve Fetvaları*, 32-47.

⁸⁷ Musa Kazım Efendi, “İslam ve Terakki”, *İslâm Mecmuası* I/1 (1329), 3.

⁸⁸ Musa Kazım Efendi, “İslâm ve Terakkî -III-”, *İslâm Mecmuası* I/3 (1329), 77.

⁸⁹ *Kur'an-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), Âl-i İmrân 3/159.

⁹⁰ eş-Şûra 42/38.

⁹¹ Musa Kazım Efendi, “İslam ve Terakki”, 1-3.

Bu emre göre Hz. Peygamber de ümmetin önemli işlerini bu şûra ilkesi gereği meşveret sistemiyle halledip çözüme kavuşturmaya çalışmıştır. Ve ardından ashapta onun yolunu takip ederek bu ilahi emre uyma faaliyetini göstermişlerdir. Ancak bu sistem şimdiki ile aynı değildir. Çünkü o zamanki şûra üyeleri vazifelerini şimdikiler gibi ücret alarak değil de vatan için bir mesele olarak görüp o ciddiyetle yapıyorlardı. Şimdiki gibi bencillik ve menfaat olgusu ön planda değildi.⁹²

Aynı zamanda o zamanın şûra-yı ümmeti şimdiki gibi saltanat hizmetinde özel bir mekânda hazırlanan ve belli vakitlerde yapılan şura değildi. Bütün mahalle mescitleri, namazgâhlar, Cuma ve Bayram camileri ve hacıların toplanma yeri olan Arafat dağı gibi yerlerdi diyen Musa Kazım, o zamanın şûrasının yukarıda saydığı sebepler ve günümüzdekinden farklı yönleriyle daha kıymetli olduğunu da belirtmiştir.⁹³

- **İslam'ın Temel Esaslarına Önem Vermeme (Adalet, Eşitlik, Kardeşlik, Hürriyet)**

Musa Kazım'a göre de istisnası olmadan bütün Müslümanlar mutlak surette ve her hususta adaleti icra etmeye ve zulümden sakınmaya dinen mecburdurlar. İslam dini adaleti emretmekle birlikte zulme karşı da şiddet ve nefret göstermiştir.⁹⁴

İslam'a göre eşitlikten maksadın mutlak eşitlik olmayıp hak ve tüm muamelelerde bütün insanların eşit sayılmasıdır. Bu da insanların hem mutluluğuna hem de refahına yol açmasında neden olan bir esası teşkil etmektedir. İnsanlar kanun önünde eşit olmalıdırlar ki hem hakları kaybolmayıp haklarına tecavüz edilmesin hem de ilerleme ve medenileşme mümkün olsun. Yine Hz. Peygamber eşitlik ilkesine tamamen riayet etmiş ve bunu kendinden sonra gelecek olan ümmete de emretmiştir.⁹⁵ Biz de diğer önemli esaslar gibi eşitlik ilkesini de tam manasıyla sağlarsak gerilemeden kurtulur, ilerlemeye doğru bir adım daha atmış oluruz.

İslam dini kardeşlik dinidir. Kur'an da bütün müminler ancak kardeşirler diye zikredilmiş ve Müslümanların birbirini kardeş olarak görmesi ve bu muhabbetle birbirlerine sevgi beslemeleri gerektiği belirtilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de; *"Mü'minler*

⁹² Musa Kazım Efendi, "İslam ve Terakki", 1-3.

⁹³ Musa Kazım Efendi, "İslam ve Terakki", 2-3.

⁹⁴ Musa Kazım Efendi, "İslam ve Terakki", 4-5.

⁹⁵ Musa Kazım Efendi, "İslam ve Terakki", 6.

ancak kardeşirler.'⁹⁶ mealindeki Ayet-i Kerime'den anlaşılacağı üzere İslam dini inananlar arasında kardeşliği savunmuş ve Hz. Peygamber'de hicret ettikten sonra Medine'de Ensar ve Muhacirler arasında yaptığı kardeşliğe dayanan antlaşma ile bizlere dinimizin kardeşlik esasına önem verdiğini göstermiştir.⁹⁷

İslam'ın hürriyet anlayışını akıl ve hikmette kabul etmekte ve bu hürriyet başkasının hakkına tecavüz etmemek kaydıyla haksız bir muameleyi reddetmek ve herhangi bir hakkı müdafaa etmektir. Bu hürriyet Hz. Peygamber zamanında da tam anlamıyla uygulanmıştır. Herhangi biri haksız bulduğu bir konuyu her zaman Hz. Peygamber'e sorup onun açıklamasını istiyordu ve bu hemen yapılıyordu. Yani isteği kabul edilip açıklama gerçekleştiriliyordu. Peygamber'in halifesine de aynı şekilde sorup cevap alınabiliyordu ve bu da İslam'ın anlayışındaki hürriyet kavramıyla ilişkilendiriliyordu. Yine Hz. Ali'nin hilafeti sırasında bir Yahudi Hz. Ali'ye dava açmış ve Hz. Ali ile Yahudi birlikte ayakta durarak kadı önünde mahkemeleri icra olmuş ve netice Hz. Ali'nin aleyhine verilmiştir. Bu durum da o zamandaki kimsenin dikkatini çekmemiş, çünkü böyle durumlar sıradan ve alışlagelmiş işlerden sayılmıştır.⁹⁸

İşte bizimde bugün ihtiyacımız olan İslam'ın anlayışındaki hürriyeti toplumumuza aşılama ve İslam'ın bu esasına önem vererek ilerlemenin parçalarından birini daha yerine oturtmak olmalıdır.

• Kuvvet Hazırlama

İslam'ın yine özel esaslarından biri de kuvvetli olmaktır ki Kur'an-ı Kerim bunu *'Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve savaş atları hazırlayın.'*⁹⁹ ayeti ile Müslümanlara emretmiştir. Musa Kazım'a göre bu esas bütün ilerlemelerin sebebi olan önemli bir esastır.¹⁰⁰ Ve bir şeyin farz oluşu onu gerektiren ve ona bağlı olan şeyleri de farz haline getirdiğinden kuvvet hazırlamanı farz oluşu onu gerektiren servet kazanmayı ve yine servet kazanmak için de servet kazanmaya bağlı olan bilgi, sanat ve ticaret vb. şeylerin farz olmasını beraberinde getirmektedir. Kuvvet zamana göre değişiklik gösterir.

⁹⁶ el-Hucurât 49/10.

⁹⁷ Musa Kazım Efendi, "İslâm ve Terakkî -III-", 75-77

⁹⁸ Musa Kazım Efendi, "İslam ve Terakki", 4.

⁹⁹ el-Enfâl 8/60.

¹⁰⁰ Musa Kazım Efendi - Eşref Edip Fergan, "Gece Dersleri: 2 Kuvvet Hazırlamak", *Sırat-ı Müstakim [Sebilü'r-Reşad]* III/56 (17 Eylül 1325), 52.

Düşmanla mücadele etmek için eskiden yay kılıç ok gerekirken şimdilerde topa tüfeğe mavzerlere karşı mücadele edemeyiz. Bizimde topa tüfeğe ateşli barutlara ve fereze (at, beygir) sahip olmamız gerekir.¹⁰¹ diyen Musa Kazım; düşmanlarımızda hangi kuvvetler varsa bizimde onları temin edip hazırlamamız gerektiğini ve bunun mutlak vacip ve farz olduğunu ancak bunları hazırlamak içinde eğitimin şart olduğunu beyan etmiştir.¹⁰²

Musa Kazım, bu kuvveti hazırlamak nasıl farz ise bunun için gerekli olan ilim tahsil etmenin de farz olduğunu belirtmiştir. Ancak bunun herkese değil ümmetin bir kısmının yerine getirmesiyle yeterli olacağını söyleyerek farz-ı kifaye hükmünü vermiştir. Fakat bu konuda hükümetin açtığı mektepleri de Avrupalılara gösteriş olsun diye açtığını, aslında milletin ilerlemesini devletin istemediğini bu yüzden mekteplerin de faydalı olmadığını dile getirerek hükümeti de eleştirmiştir.¹⁰³

Musa Kazım'a göre hükümet baskısını rahatça sürdürmeye devam etmek için mekteplere önem vermemiş ve milletin ilerlemesi için çalışmamıştır ve bu da dolaylı olarak ilerlemeye engel olmuştur.¹⁰⁴ Tüm bunlara rağmen mektepleri çirkin görmeyip yine çirkin göstermememiz gerektiğini söyleyen Musa Kazım; bunun yerine herkesi mektepler açmaya teşvik etmenin gerektiğini, çünkü yaşanan felaketlerin ve çekilen çilelerin hep cehalet yüzünde kaynaklandığını beyan etmiştir.¹⁰⁵

Düşmana karşı hazırlanması gereken kuvvetlerden birinin hatta en birincisinin para olduğunu söyleyen Musa Kazım; en büyük kuvvetin para ve servet olduğunu söyleyerek servet sahibi olmanın da vacip olduğunu dile getirmiş ve para kazanıp servete sahip olmanın yolunun da yine eğitimden geçtiğini ifade etmiştir.¹⁰⁶

Asayişte bir memlekette kuvvet ve servetin hâsıl olmasına etki eden faktörlerden biridir. Çünkü asayiş olmazsa hiçbir şey sağlıklı yürümez ve hatta ibadet bile edilemez. Bizde ne yazık ki bu konuda da eksiklikler vardır ve hiçbir zaman tam manada asayiş

¹⁰¹ Musa Kazım Efendi - Fergan, "Gece Dersleri: 2 Kuvvet Hazırlamak", 17 Eylül 1325, 52; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, 1/129.

¹⁰² Musa Kazım Efendi - Eşref Edip Fergan, "Gece Dersleri: 2 Kuvvet Hazırlamak", *Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sebülürreşâd Mecmuası*, ed. M. Ertuğrul Düzdağ (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2014), 3/53.

¹⁰³ Musa Kazım Efendi- Fergan, "Gece Dersleri: 2 Kuvvet Hazırlamak", 3/53-54.

¹⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Musa Kazım Efendi - Fergan, "Gece Dersleri: 2 Kuvvet Hazırlamak", 3/53-54.

¹⁰⁵ Bkz. Musa Kazım Efendi - Fergan, "Gece Dersleri: 2 Kuvvet Hazırlamak", 3/54.

¹⁰⁶ Musa Kazım Efendi - Fergan, "Gece Dersleri: 2 Kuvvet Hazırlamak", 3/54.

sağlanamamıştır. Çünkü biz asayişin ne olduğunu tam anlamıyla bilmiyoruz ve var sanıyoruz. Osmanlının her tarafında meydana gelen ihtilaller, dâhili muharebeler ve eşkıyalık gibi nedenler asayişin tam manasıyla sağlanamadığını göstermektedir. Yine bu asayişte cehaletten kaynaklanmakta ve bunu yok edecek tek şey maarif yani eğitimidir. Musa Kazım; ‘‘ *İşte görüliyor ki her şey için evvela ilim maarif lazım. Ahaliyi bu meskenetten kurtarmak için ilimden, maarifden başka çare yok.*’’¹⁰⁷ diyerek ilerlemenin kaynağını her açıdan eğitime bağlamıştır.

Mezheplere Ayrılma

İslam’ın özel esaslarını saydıktan sonra Musa Kazım; mezheplere ayrılmayı da Müslümanların gerileme nedenleri arasında göstermiştir. Musa Kazım, Müslümanlar arası ilişkilerde de her türlü taassuptan kaçınılması gerektiğini savunmuştur. Müslümanlar arasındaki mezheplerin aslında ayrıntılarda ki farklılıklardan meydana geldiğini, temel konularda ise bir ihtilafın olmadığını söylemiştir.¹⁰⁸

Musa Kazım, mezheplere ayrılmanın ve mezhep taassubu yapmanın Müslümanlar arasında ayrılığa yol açıp onların gücünü dağıttığını söylemiştir. Eğer tüm Müslümanları birleştirip ayrılığı engellemez isek Avrupalıların Müslümanları yutup ortadan kaldıracığına ve tüm Müslümanların mahvolacağına dikkat çekmiştir.¹⁰⁹ Müslümanlar arasında oluşan çeşitli mezheplerin aslında ayrıntılardaki farklılıktan kaynaklanıp temel konularda bir ihtilafın olmadığını söyleyen Musa Kazım; bu ayrıntıları büyütmememiz gerektiğini dile getirmekte buna örnek olarak Şafiileri göstermiş ve onları kendimize düşman saymamalıyız demiştir.¹¹⁰

Bu ayrılıkların aslında içtihadî konulardan kaynaklandığını her iki tarafında delillerinin kati olmayıp zânni olduğuna dikkat çeken Musa Kazım, Şiiler ile Sünniler arasındaki itikâdî ayrılığın bile giderilmesi gerektiğini söylemiştir. Şiilerle Sünniler arasında düşmanlığın da şiddetli halini alan ayrılıklarının kaldırılması gerektiğini söyleyerek hepimizin Müslüman olduğunu ister Şii ister Sünni olsun La ilahe illallah

¹⁰⁷ Musa Kazım Efendi - Eşref Edip Fergan, “Gece dersleri - II: Kuvvet hazırlamak (maba’d)”, *Sırat-ı Müstakim [Sebilü’r-Reşad]* III/59 (Teşrinievvel 1325), 100; Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1*, 1/129-134.

¹⁰⁸ Musa Kazım Efendi, *Külliyyât*, 356.

¹⁰⁹ Musa Kazım Efendi, *Külliyyât*, 356-357.

¹¹⁰ Musa Kazım Efendi, *Külliyyât*, 356-357.

Muhammed Resulullah deyip kendini Müslüman sayanları ittihat dairesi içine alıp birleşmemiz gerektiğini söylemiştir.¹¹¹

Hepimizin Müslüman olduğuna dikkat çeken Musa Kazım, aramızdaki bu kavga nedir diye sorarak bir meclisi münazara oluşturup kafamızdaki ihtilaflı meseleleri konuşup halledelim deyip Müslümanların ayrılığının onlara zarar vereceğini birleşmenin ise güçlü kılacağına tekrar vurgu yapmıştır. Allah'ın bize birliği emrettiğini hatırlatan Musa Kazım Efendi; mezhepler arasındaki birbirini düşman gibi görme olgusunu yıkmamız gerektiğine dikkat çekmiştir. Özellikle Şiiler hakkında onların uleması ile görüşüp insanca konuşup anlaşabileceğimizi söylemiştir. İki tarafın birbirini doğru yoldan çıkma ile itham etmesinin çocukça işler olduğuna dikkat çekmiş ve bunun böyle şanlı bir ümmete yakışmayacağını dile getirmiştir.¹¹²

Özellikle Şiiler ve Sünniler arasındaki ayrılık üzerinden konuyu anlatan Musa Kazım, Müslümanlar arasında kuvvetin bu şekilde dağıldığını ve bunun da Müslümanların çöküşüne neden olduğunu savunmuştur. Her iki ekolün de Kur'an okuyup Allah'ın bir olduğuna ve Hz. Peygamber'e iman ettiğine dikkat çekmiştir. Ancak bunların yanı sıra her iki mezhebin de birbirini batıl görmesinin faydanın aksine Müslümanlara zara verdiğini belirtmiştir. Kendisinin Şii âlimlerden biriyle yaptığı bir konuşmaya eserinde yer veren Musa Kazım, sonunda onun insafa geldiğini anlatır.¹¹³ İşte böyle saygı çerçevesinde onlarla tartışarak onların insafa geleceğine eminim diyen Musa Kazım, bu şekilde ayrılıkların ortadan kalkması gerektiğini savunmuştur. Ayrıca kelim kitaplarımızın da düzeltilmesi gerektiğini belirterek çağımızdaki filozofların ekollerini okuyup öğrenmemiz gerektiğini belirtmiştir. Böylece inançlarımıza aykırı olan şeyleri saygı çerçevesinde tartışıp halletmeli ve ayrılığı ortadan kaldırmalıyız demiştir.¹¹⁴ Yoksa bu gerileme daha da kötüleşecek ve Müslümanların sonunu getirecektir.

Gerileme nedenleri dışında ilerlememiz için Avrupa'nın ilmini ve sanayisini almamız gerektiğini belirten Musa Kazım, diğer birkaç âlim gibi bu düşüncesine Japonya'yı örnek göstermiştir. Onlarda otuz sene önce bizim gibi sanayiden habersizdi fakat Avrupa'nın sanayi ve ilmini alarak gözlerini açtılar ve kısa sürede Avrupa ile eşit

¹¹¹ Musa Kazım Efendi, *Külliyyât*, 356-357.

¹¹² Musa Kazım Efendi, *Külliyyât*, 356-357.

¹¹³ Konuşmanın ayrıntıları için bkz. Musa Kazım Efendi, *Külliyyât*, 357-360.

¹¹⁴ Musa Kazım Efendi, *Külliyyât*, 356-360.

duruma gelip hatta bazı konularda onların önüne geçerek herkesi kendilerine hayran bıraktılar demiştir.¹¹⁵ Bizimde bu şekilde yaparak ilerleyebileceğimizi söyleyen Musa Kazım; ancak sadece ilim ve tekniği alıp diğer yönleri almamamız gerektiğini de beyan etmiştir. Japonya'yı kendimize örnek alarak aynı şeyleri uygulayıp ilerlememiz gerektiğini belirtirken Avrupa'nın ahlak ve yaşam tarzını almamamız gerektiğini de vurgulamıştır. Çünkü eğer onların ahlak ve yaşam tarzını taklide kalkışırsak değil ilerlemek daha da kötüye gidip mahvoluruz diyerek yalnız ilim ve sanayinin alınması gerektiğine dikkatleri çekmiştir. Bir milletin ilim ve sanayisini almanın da o kavmin ahlâk ve yaşam tarzını almak anlamına gelmediğini de hatırlatmıştır.¹¹⁶

Bu konuda biz de gerek eğitim gerekse toplum olarak çoğu ülkeye örnek olan Finlandiya'yı gösterebiliriz. Kötü ve zor hallerde bulunan bir topluluk, bütün fertleriyle el ele verip ülkeyi deyim yerindeyse mükemmel bir hale getirmişlerdir. Her Türk gencinin okuması gereken bu kitap Grigory Petrov'un "*Beyaz Zambaklar Ülkesinde*" adlı eseridir.¹¹⁷ Eser okunduğunda görülecektir ki bir millet el ele verdikten sonra aşılamayacak zorluk kalmaz. Biz bugün hem ülke olarak hem de Müslümanlar olarak din, dil, ırk, mezhep ve cinsiyet farklılıklarını taassupla öne çıkartarak bulunmuş olduğumuz zor durumu daha da güç hale getiriyoruz.

¹¹⁵ Musa Kazım Efendi, "Hürriyet- Müsavat [-VII]", *Sırat-ı Müstakim [Sebilü'r-Reşad]* I/7 (25 Eylül 1324), 100.

¹¹⁶ Musa Kazım Efendi, "Hürriyet- Müsavat [-VII]", 100.

¹¹⁷ Bkz. Grigoriy Petrov, *Beyaz Zambaklar Ülkesinde*, çev. Sabri Gürses (İstanbul: ALFA, 2018).

2. SAİD HALİM PAŞA (1863-1921)

2.1. İlmi Şahsiyeti ve Eserleri

1863 yılında hayata gözlerini açan Said Halim Paşa, Osmanlı'nın meşhur valilerinden Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunu ve Osmanlı vezirlerinden Halim Paşa'nın oğludur.¹¹⁸ İngilizce, Fransızca ve Farsça dillerini öğrenen Said Halim Paşa Şura-yı Devlet üyeliği ve başkanlığı yapmakla birlikte yaklaşık dört yıl kadar da sadrazamlık görevinde bulunmuştur.¹¹⁹ Bunun dışında Rumeli Beylerbeyliği, İstanbul Belediye Genel Meclisi ikinci başkanlığı yapmıştır. Ayan meclisi üyeliği, İhtiyat-ı Milli adlı bir hayat sigortası şirketinin idare heyeti başkanlığı, Cemiyet'i Tedrisiye-i İslamiye'nin başkanlığı, İstihlak-ı Milli Cemiyeti'nin üyeliği, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel sekreterliği, Hariciye Nazırlığı, Yeniköy Belediye Dairesi başkanı gibi farklı tarihlerde çeşitli görevleri yerine getirmiştir. Said Halim Paşa; 1903 yılında Jön Türklerle ilişkisi olduğu gerekçesiyle İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra diğer ittihaççılarla birlikte tekrar İstanbul'a dönmüştür.¹²⁰

Mehmet Akif Ersoy'un onun için ‘*‘ümmeṭin en büyük mütefekkirlerinden biri*’, dediği söylenmekle birlikte yazmış olduğu eserlerden dolayı bu eserler insanı tefekküre yani düşünmeye sevk eder diyen Celal Nuri ve Celal Bayar'ın tanımıyla hem İslamcı hem ümmetçi bir devlet ve siyaset adamıdır. Derin bir fikri düşünceye sahip olan Said Halim Paşa bu fikirlerini yazdığı eserlerle dile getirmiş ve çoğu düşüncesine bugünde ihtiyacımız olduğunu bizlere göstermiştir. Hiç savaş taraftarı olmasa da 1919 yılında savaşın sorumlusu olarak Malta'ya sürgüne gönderilen Said Halim Paşa buradan Roma'ya yerleşmiş ve burada bir Ermeni terörist tarafından 1921 yılında şehit edilmiştir.¹²¹ Ahmet Özalp; Celal Nuri'nin görüşlerine göre Avrupa'yı batılılardan daha

¹¹⁸ N. Ahmet Özalp, “Sunuş”, *Said Halim Paşa Bütün Eserleri*, ed. N. Ahmet Özalp (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015), 7-11.

¹¹⁹ Özalp, “Sunuş”, 7-11.

¹²⁰ M. Hanefi Bostan, “Said Halim Paşa ve Fikirleri”, *21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/22 (15 Nisan 2019), 53-57.

¹²¹ Bkz. Özalp, “Sunuş”, 7-11.

iyi bilen Said Halim Paşa'nın İslam toplumunda ki batılılaşma hareketlerine şiddetle karşı çıktığını belirtmiştir.¹²²

Yine Ahmet Özalp'ın anlattığına göre Celal Nuri, Alafranga yani batı denen şeyin ne kadar modadan düştüğünü Said Halim Paşa kadar anlayana az rastlanır¹²³ demiştir. Böylece onun batıyı ne kadar iyi tanıdığına ve tanımayla kalmayıp onlar gibi olma arzusunun boş ve gereksiz olduğunu savunduğuna dikkat çekmiştir. Özalp, Said Halim Paşa için o, İslam dünyasındaki sorunlar üzerinde de durmuş ve bunları hem neden ve sonuçlarıyla açıklayarak gözler önüne sermiş hem de akılcı ve isabetli çözümler sunmuştur. Ve günümüzde de gündemi meşgul eden ve çözümsüz gibi görünen, tartışmalara yol açan meselelere ta o zamandan çözümler üretmesi onun kişiliğinin dikkat çeken taraflarından biri olmuştur demektir.¹²⁴

Hacim olarak küçük olsa da anlattığı şeyler bakımından geniş bir düşünce ortaya çıkaran¹²⁵ Said Halim Paşa'nın eserlerini verirken onları tek tek açıklamadan sadece isimlerini vermekle yetineceğiz ki bunun nedeni de zaten onun Müslümanların geri kalmasına neden olan etmenleri maddeler halinde sıralarken bu eserlerden bahsedeceğimiz içindir. Bu eserler;

- *Taklitçiliğimiz*
- *Meşrutiyet*
- *Toplumsal Bunalımımız*
- *Bağnazlık*
- *Düşünsel Bunalımımız*
- *İslam Dünyasının Çöküşü Üzerine Bir Deneme*
- *İslamlaşmak*
- *İslam Toplumunda Siyasal Kurumlar*

¹²² Özalp, "Sunuş", 10.

¹²³ Özalp, "Sunuş", 10.

¹²⁴ Özalp, "Sunuş", 7-11.

¹²⁵ M. Haneî Bostan, "Said Halim Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/558.

Olmak üzere bütün eserleri toplanarak, anlaşılır bir dil ve üslupla tek kitap haline getirilip Ahmet Özalp tarafından *Said Halim Paşa Bütün Eserleri* adıyla 2015 yılında yayımlanmıştır.¹²⁶

- Bunun dışında tamamlayamadığı, ancak bir bölümünün Sebilürreşad dergisinin 29 Haziran 1922 tarihli sayısında “*Türkiye’nin Harb-i Umumiye İştirakindeki Sebepler*” başlığı ile yayınlandığı “*Hatıraları*”,
- Malta’ da sürgünde iken Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Thomas Woodrom Wilson, İngiltere Başbakanı Loyd George ve Fransa Başkanı Clemencea’ya gönderdiği 38 sayfadan oluşan “*Mektupları*”,
- 1933 yılında da “*Harp Kabineleri’nin İsticvabı*” adıyla yayınlanan kitapta bir bölüm olarak yer alan ve birinci Dünya Savaş’ından Osmanlının yenilgiyle ayrılması üzerine diğer üyelerle birlikte Yüce Divan’da yargılanmış ve divanın sorduğu sorulara verdiği cevapları içeren; “*Dîvân-ı Âlî Suallerine Yazılı Olarak Verilen Cevaplar*” adlı eserleride vardır.¹²⁷

Ancak bizim konumuzu daha çok ilgilendiren biraz önce yukarıda verdiğimiz N. Ahmet Özalp tarafından hazırlanan Said Halim Paşa’nın 8 eserini içeren kitaptır ki bizde bu tezimizde bundan çokça faydalandık.

2.2. Said Halim Paşa’ya Göre Müslümanların Gerileme Nedenleri

Şeriatın Hâkim Kılınamaması

Said Halim Paşa, İslam’ın tüm toplumsal yapısının ancak şeriatın egemenliği ilkesi altında kurulu olduğunu ve gerçek İslam toplumunun da sadece bu egemenliğe boyun eğen toplum olduğunu dile getirmiştir. Şeriatı da peygamber tarafından bizlere tebliğ edilen ve insanların mutlu olmasının da buna bağlı olduğu ahlaki ve toplumsal birtakım doğal gerçeklerin toplamı olarak tanımlamıştır. Şeriatın egemenliğinin lazım geldiğini söyleyerek; şeriatın egemenliğinin de insanın keyif ve iradesine bağlı olmadan

¹²⁶ Bkz. Said Halim Paşa, *Said Halim Paşa Bütün Eserleri*, ed. N. Ahmet Özalp (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015).

¹²⁷ Bostan, “Said Halim Paşa ve Fikirleri”, 59-62; Bostan, “Said Halim Paşa”, 35/557-560.

doğal ve değişmeyen ahlaki ve toplumsal yasaların egemenliği demek¹²⁸ olduğunu beyan etmiştir. Böylece İslam'da şeriatın egemenliğini kurarak hakiki manada insanlığa eşitlik, özgürlük gibi kavramların ilkelerini ortaya koymuştur.¹²⁹

Osmanlı'nın son dönemlerinde ortaya çıkan ve batıdan örnek alınarak uygulanan milli iradenin de nasıl uygulanması gerektiğini de açıklayan Halim Paşa, milli iradenin İslam toplumuna aynen batıdaki gibi uymayacağını, milli iradenin şeriatın emri altında uygulanırsa daha doğru olacağını söylemiştir.¹³⁰ Milli irade şeriatın hâkimiyeti altında varlığını kabul ettirmelidir. Çünkü şeriat Allah'ın Peygamber aracılığıyla bizlere ilettiği ilahi kanunlardır. Milli irade ise "kuvvetli bir azınlığın sesinden başka bir şey değildir."¹³¹ Diyen Halim Paşa aynı zamanda bütün güçlük ve zorluklara rağmen ortaya çıkarılan milli iradenin yanlış olmadığını ve ona saygı gösterilmesi gerektiğini söyleyerek şeriatın kendisine gösterdiği kurallara boyun eğmek zorunda olduğunu da bildirmiştir. Çünkü şeriat öyle bir sosyal yapı oluşturuyor ki bu yapıda eşitlik adalet hürriyet, kardeşlik, insani dayanışma ve yardımlaşmanın olduğu bir medeniyet kurup bu düzeni benzeri görülmeyen bir saadette yaşıyor insanları. Nitekim Müslümanlar gerek yükselme gerekse gerileme dönemlerinde hep şeraite uymaya özen göstermişlerdir. Bu sistemle asırlarca çeşitli kıtalardaki farklı ırklara mensup insanlardan oluşan yaklaşık 400 milyon insanı İslami bir aile gibi birleştirmiştir. Ve bu şeraite uymada insanı sürekli ilerlemeye ve gelişmeye emretmekten geri durmamıştır.¹³²

Yani sonuç olarak söyleyecek olursak; Halim Paşa'ya göre birinci sırada şeriat, ikinci sırada ise milli irade gelmekte ve milli irade de şeriatın hâkimiyeti altında kendini gerçekleştirmelidir. Çünkü değişmez ve hakiki olan kanunlar şeraitte mevcut bulunmakta, milli irade ise insana bağlı olduğu için her zaman değişmez ve hakiki doğruluklar içermemektedir. O yüzden de milli irade şeriatın altında yani ikinci sırada kendine yer bulmalıdır. Bunun dayanağını, Halim Paşa'nın yukarıda belirttiğimiz kendi ifadelerinden anlamaktayız. Bu ifadelerin temel iddiası İslam'ın koymuş olduğu kurallar anlamına da

¹²⁸ Said Halim Paşa - Mehmed Akif Ersoy, "İslam'da Teşkilat-ı Siyasiyye: İslam'ın İctimaiyyatı", *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* XIX/494 (11 Mart 1338), 275-277.

¹²⁹ Said Halim Paşa, "İslam Toplumunda Siyasal Kurumlar", *Said Halim Paşa Bütün Eserleri*, ed. N. Ahmet Özalp (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2015), 191-192.

¹³⁰ Said Halim Paşa, "İslâm'da Siyasi Teşkilat", *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, ed. İsmail Kara (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 1/152.

¹³¹ Said Halim Paşa, "İslâm'da Siyasi Teşkilat", 1/151.

¹³² Said Halim Paşa, "İslâm'da Siyasi Teşkilat", 1/152-153.

gelen şeraitin daima insanların iyiliğine, ilerlemesine ve mutluluğuna yol açan kurallar olmasıdır.

Şeriat konusunda ilerde değineceğimiz üzere Babanzâde Ahmed Naim’de benzer görüşler içerisindedir. Müslümanların gerilemesini şeriate muhalefet başlığı altında toplayarak kendi fikrine göre nedenlerini sıralamıştır.

Batı’yı Taklit

Halim Paşa; ‘*Taklitçiliğimiz*’ başlığı altında kaleme almış olduğu eserde bu mevzuyu güzel bir şekilde anlatmaktadır. Bizde onun düşüncelerini kısa ve öz olarak vermeye çalışacağız. Said Halim Paşa’ya göre; bizim batıyı taklitçiliğimiz aslında körü körüne bir taklitten meydana gelmekte ve bu da bizim ilerlemek için başvurduğumuz batı medeniyetini örnek alma kaidesinin hem yanlış anlaşılmasına hem de başarısız olmasına neden olmaktadır. Esasen doğu ve batı medeniyeti birbirinden çok farklıdır. İslam’ın esaslarına göre yaşayan doğu medeniyeti ile sonradan ortaya çıkan ilke ve uygulamalarıyla ilerleme gösteren batı medeniyeti arasında mevcut olan farklılıklar bu iki medeniyetten birinin diğerini taklit ederek aynı başarıyı yakalayamayacağının nedeni olmaktadır. Bunlar hem toplumsal hem de siyasal alanda kendini göstermekte ve biz bu ikisine de aynı şeyi uygulayarak yanlış yapıyoruz. Toplumsal alandan örnek verecek olursak; batının demokrasisini aynı şekliyle uygulamak bizim yanlışlarımızdan biridir. Çünkü biz İslam gereği zaten doğuştan demokratik haklara sahip bir milletiz. Ancak batı kendi içindeki değişimler ve yaşadığı bazı olaylar sonucu demokrasiye kavuşmuş ve bunu uygulayarak gelişme göstermiştir.¹³³

Aynı şekilde siyasal alan içinde bu geçerlidir. Batı’nın yüzyıllarca derebeylikle yönetilmesi sonucu siyasal partiler kurulmuş ve bu sayede özgür bir ortama kavuşmuşlardır. Ancak bizde eşitlik, özgürlük gibi kavramlar zaten var olduğundan siyasal partiler kurmamız daha çok ayrılığa düşmemize neden olmuştur. Yine Batı’da milletvekilliği siyasal partilerin kurulması sonucunu oluştururken biz de milletvekilleri

¹³³ Said Halim Paşa, ‘*Taklitçiliğimiz*’, *Said Halim Paşa Bütün Eserleri*, ed. N. Ahmet Özalp (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2015), 17-33.

siyasi partiler kurmuş ve durum tam tersine dönüşmüştür. Ayrıca partiler ve vekiller arasında kin nefret duygusu artarak geleceğimiz için olumsuz bir sonuç doğurmuştur.¹³⁴

Bizim aslında batıdan alacağımız şey onların uyguladıkları yöntem değil ortaya koymuş oldukları ilkelerdir diyen Halim Paşa'ya göre asıl imrenilecek şey batının çalışma biçimleri, eğitim yöntemleri ve özverili yurtseverlikleridir.¹³⁵ Bu ilkeleri belirledikten sonra kendi yöntemlerimizle onları uygulamak daha yerinde ve doğru bir karar olacaktır.

Bugünkü geriliğimizin aslında varmak istediğimiz hedefin ne olduğunu bilmememiz sonucu kaynaklandığını söyleyen Halim Paşa; yükselmek için Batı medeniyetine ihtiyaç duyduğumuzu ancak bunun sonucunda mutlaka batılılaşmamız ve her bakımdan Batı'yı taklit etmeye mecbur olduğumuz gibi yanlış anlayışların ortaya çıktığını dile getirmiştir.¹³⁶ Taklitçiliğin zararlı sonuçlar doğuracağını sürekli dile getiren Said Halim Paşa, Batı Medeniyetinin sadece bilimini almamız gerektiğini belirtir. Onların ahlakı, yaşayış şekilleri gibi kültürümüze uymayan şeyleri almamamız gerektiğini defaatle vurgulamıştır.¹³⁷

Sonuç olarak diyeceğimiz şey batının dış görünüşüne aldanıp onları olduğu gibi kendi kültürümüze almak bire bir taklitten başka bir şey olmadığı gibi bunu yapmanın da bize onlara verdiği aynı sonucu vermeyeceğidir. Yani gerilememizin önüne geçip bize ilerlemeyi sağlayamayacağıdır. Çünkü her milletin ve devletin bir kültürü, gelenek ve görenekleri vardır. Bazı şeyleri alırken var olan bu gelenek, görenek ve kültür içinde harmanlamak, yoğurmak ve ona göre şekil vermek gerekir. Yoksa direkt olarak almanın bir faydası olmayacak ve tabiri caizse pişmiş aşı su katmak deyimine yol açıp, yemeğin yani kültürün ve medeniyetin tadını bozacaktır.

Cehalet

Halim Paşa'ya göre İslam'a isabet edecek felaketlerin en dehşetlisinin cehalet ve bilgisizlik olduğunu Hz. Peygamber'in bize haber verdiğini belirterek¹³⁸ şunları

¹³⁴ Said Halim Paşa, "Taklitçiliğimiz", 17-33.

¹³⁵ Said Halim Paşa, "Taklitçiliğimiz", 32.

¹³⁶ Said Halim Paşa, "Düşünsel Bunalımımız", Said Halim Paşa Bütün Eserleri, ed. N. Ahmet Özalp (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2015), 120-121.

¹³⁷ Said Halim Paşa, "Düşünsel Bunalımımız", 120-126.

¹³⁸ Said Halim Paşa - Mehmed Akif Ersoy, "İslam'da Teşkilat-ı Siyasiyye: Hakimiyyet-i Şeriyye-i Mebdeinin Netayici", *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* XX/495 (27 Mart 1338), 3.

söylemiştir: Müslümanların gerilemesinin nedenlerinden biri de son zamanlarda ilerlemeyle kesin olarak çelişen insana fayda vermeyen boş ilimlerin ortaya çıkmasıdır. İnsanların da bu ilimlerle ilgilenip buna da Hz. Peygamber'in bize hiç durmadan ilim ve irfan yolunda araştırma yapmamızı emretmesini gerekçe olarak gösteriyorlar. Ancak peygamberimizin bize emrettiği çalışma alanı olacak ilim ve irfan tabiatın sırlarına vakıf olma ve onları keşfetme açısından aynı zamanda şeriata da uygun düşen ilimlerle meşgul olmak ve bu yolda durmadan çalışmaktır. Yoksa diğer anlamda insana boş ve fayda vermeyen ilerlemeyle çelişkili olduğu mutlak olarak görülen ilimler değildir. Ancak ne yazık ki bu hata, bunu yanlış anlayan bazı âlimlerle birlikte az zamanda bütün İslam dünyasına yayılıp hâkim oldu. Ve bu nedenle Müslümanlar istiklallerini müdafaa etmede muhtaç oldukları saadet ve maddi üstünlüklerini temin etmekten yavaş yavaş uzaklaşmış kendi elleriyle iktisadi ve siyasi mahrumiyetlerini hazırlamışlardır.¹³⁹

Dün de bugün de ilerlememiz ve gelişmemizi engelleyen eksikliğimizin bilgisizliğimiz olduğunu belirten Halim Paşa, bu bilgisizliğimizin bir eski bir de yeni biçimi olduğunu söyler.¹⁴⁰ Eski biçim bilgisizliğimizin; düşünce ve deney alanında yapılan ilerlemelere bizim ilgisiz kalmamız olduğunu tespit eden Halim Paşa, yeni biçim bilgisizliğimizin ise; geçmişte tamamen ilgisiz kaldığımız bu bilgileri şimdi eksik ve az bir biçimde öğrenmemizden kaynaklandığını söylemiştir. Şimdiki bu bilgisizliğin ayırt edici özelliği ise onun yanlış malumatlardan oluştuğu için yanıltıcı bir zarla örtülüp bilgiye benzemiştir. Halim Paşa, buna sahte bilgi adını verip bu sahte bilginin bizim yararlı ve gelişmemizi sağlayacak girişimlere engel olduğunu, dünyanın gözünde değerimizi düşürdüğünü ve yeteneksiz olduğumuz algısına neden olduğunu belirtmektedir. Yani kısaca bu bilgiye benzeyen sahte bilginin, bilgisizliklerin en zararlısı olduğunu belirtmiştir.¹⁴¹

Ekonomik Yetersizlik

Müslüman milletlerin içinde bulunmuş olduğu gerileme ve çökmeye rağmen batılı milletlerden daha bahtiyar olduklarını söyleyen Halim Paşa, bunu sınıf ve zümre ayırımından ortaya çıkan kin, milliyetçilik gibi İslam toplumlarında olmayıp batıda

¹³⁹ Said Halim Paşa - Ersoy, "İslam'da Teşkilat-ı Siyasiyye", 27 Mart 1338, 3-5.

¹⁴⁰ Said Halim Paşa, "Düşünsel Bunalımımız", 120-121.

¹⁴¹ Said Halim Paşa, "Düşünsel Bunalımımız", 120-121.

bulunan bu olgulara bağlamıştır. Ancak bununla birlikte maddi açıdan karşılaştırdığımız zaman aynı durumun tam tersini göreceğimizi söyleyen Halim Paşa, iktisadi açıdan baktığımızda durumun batının lehine çıkacağını söylemiştir.¹⁴² ‘*Hiç şüphesiz İslam dünyasının gerilemesi maddi şartlarının sükûtundan ve ortadan kalkmasından meydana gelmiştir.*’¹⁴³ diyen Halim Paşa, bunu da maddi refahı sağlayacak şeylerin yeteri kadar bilinmemesine yani dolayısıyla bilgisizliğe bağlamaktadır.

Maddi güç ve mutluluğa sahip olmak doğanın insanlara sağlamış olduğu sayısız nimetlerden yararlanma yolunu bilenlerle mümkün olacağını, bunlardan yararlanmak için de tabiatın kanunlarını bilmek gerektiğini, bunları bilmenin yolunun da ilim ve fen ile olacağını belirten Halim Paşa’ya göre hem maddi güç hem de saadetin kaynağı bilgidir. Bu bilgide insanlara sonsuz hizmet veren tabiatı ve onun kanunlarını bilmektir. Ancak bu kanunlardan çıkan fen ve ilimi tanıyarak Müslümanlar ilerlemeyi sağlayabilir diyen Said Halim Paşa fenni ilimlere önem vermenin gerekliliğini anlatarak bu ilimlerin Müslümanları ilerlemeye sevk edeceğini, bunlardan mahrum kaldığı için onların geri kaldığını dile getirmiştir.¹⁴⁴

Peygamberimizin bizlere verdiği haberde İslamiyet’e isabet edecek en şiddetli felaketin cehalet ve bilgisizlik olduğunu hatırlatan Halim Paşa, Müslümanların geri kalmasının nedenlerinden birinin maddi açıdan geri kalmalarını sayarken bunu engellemenin yolunu da ilim ve fen’e yani cahilliğin ve bilgisizliğin giderilmesine bağlamıştır.¹⁴⁵

Batılı milletlerin ekonomik çıkarlar uğruna ahlaki ve sosyal meselelerden vazgeçtiklerini belirten Halim Paşa, eskiden insanlığın saadeti için ahlak ve sosyal meseleler daha önemli iken batı iktisadi meseleleri diğerlerinin zararına ön plana çıkardığını söylemektedir.¹⁴⁶ Bizim onlar gibi yapmayarak iktisadi esaslarımızı şeraitin altında yeniden düzenlememiz gerektiğini ancak bu yolla batının yapmış olduğu yanlış

¹⁴² Said Halim Paşa - Ersoy, “İslam’da Teşkilat-ı Siyasiyye”, 27 Mart 1338, 3; Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi I*, 1/154.

¹⁴³ Said Halim Paşa - Ersoy, “İslam’da Teşkilat-ı Siyasiyye”, 27 Mart 1338, 3.

¹⁴⁴ Said Halim Paşa - Ersoy, “İslam’da Teşkilat-ı Siyasiyye”, 27 Mart 1338, 3.

¹⁴⁵ Said Halim Paşa - Ersoy, “İslam’da Teşkilat-ı Siyasiyye”, 27 Mart 1338, 3.

¹⁴⁶ Said Halim Paşa - Mehmed Akif Ersoy, “İslam’da Teşkilat-ı Siyasiyye: Garp Cemiyetleri”, *Sebilü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* XX/496 (08 Nisan 1338), 16.

ve hatayı düzeltebileceğimizi, bunun içinde fıkha başvurmamız gerektiğini belirtmektedir.¹⁴⁷

¹⁴⁷ Said Halim Paşa - Ersoy, “İslam’da Teşkilat-ı Siyasiyye”, 27 Mart 1338, 5.

3. ŞEHBENDERZÂDE FİLİBELİ AHMED HİLMİ (1865-1914)

3.1. İlmi Şahsiyeti ve Eserleri

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Osmanlının son döneminde yetişmiş âlimlerimizden birisidir. Filibeli, bugün Bulgaristan sınırları içerisinde yer alan ve ismi Plovdiv olarak bilinen Filibe’de 1865 yılında dünyaya gelmiştir. Filibeli, babasının bir şehbender olması sebebiyle Şehbenderzâde diye de anılmıştır.¹⁴⁸ Şehbender; ilk zamanlarda Osmanlılarda tüccarlar arasındaki ihtilafları çözmek için görevlendirilmiş dış temsilcileri ifade eden bir kavramken daha sonraları dış temsilcilik görevi yapan ‘‘konsolos’’ anlamında kullanılmıştır.¹⁴⁹ Galatasaray Mekteb-i Sultanisinden mezun olduktan sonra 1890 yılında sırasıyla Posta ve Telgraf ile Duyun-u Umumiye Nezaretlerinde çalışmaya başlamıştır. Daha sonra görev için gittiği Beyrut’ta Jön Türklerle temas kurmuş ve ardından Mısır’a kaçıp oradaki Jön Türklerin kurduğu Terakki-i Osmani Cemiyeti’ne katılmıştır.¹⁵⁰ ‘Çaylak’ adıyla mizahi bir dergi de çıkaran Filibeli; 1901 yılında İstanbul’a döndüğünde tutuklanıp Fizan’a sürgüne gönderilmiştir. Sürgünde iken tasavvufa ve Senusilik hareketine ilgi duyup Arusi tarikatına intisap ettiği söylenmektedir. 1908 yılında Meşrutiyet’in ilan edilmesiyle tekrar İstanbul’a dönmüş ve burada Cem’iyyet-i Tedrisiyye-i İslamiyye üyeliğinde bulunup Daru’l Fünun’da felsefe müderrrisliği görevinde bulunmuştur. Ayrıca kısa bir süreliğine yayımladığı İttihad-ı İslam adlı haftalık siyasi gazetede çıkarmıştır.¹⁵¹

İttihad-ı İslam, İkdam, Şehbal, Yeni Tasvir-i Efkâr ve Sırat-ı Müstakim gibi çeşitli dergi ve gazetelerde siyasi ve felsefi yazılar yazan Filibeli, önceleri İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni desteklese de II. Meşrutiyetten sonra İttihat ve Terakki’nin yanlış bulduğu yanlarını ağır bir dille eleştirmiştir. Aynı zamanda bu eleştirilerini muhalefette olan Hürriyet ve İtilaf Fırkasına da yöneltmiştir. Bunun neticesinde hem bu ağır eleştirileri hem de Siyonizm ve masonluğa yaptığı tenkitler nedeniyle yayımladığı gazete ve dergiler sık sık kapatılmıştır. En son ise yayımladığı gazete ve dergilerin basımını yapmak için kendisinin kurmuş olduğu ‘‘Hikmet Matbaa-i İslamiyyesi’’ adlı matbaada kapatılıp

¹⁴⁸ Bkz. Abdullah Uçman, ‘‘Şehbenderzade Ahmed Hilmi’’, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/424.

¹⁴⁹ Metin Yurdağür, *Maverâünnehir’den Osmanlı Coğrafyasına Ünlü Türk Kelamcıları* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 186.

¹⁵⁰ Uçman, ‘‘Şehbenderzade Ahmed Hilmi’’, 38/424.

¹⁵¹ Uçman, ‘‘Şehbenderzade Ahmed Hilmi’’, 38/424.

kendisi de önce Kastamonu'ya daha sonra da Bursa'ya sürgüne gönderilmiştir. Af çıkıp sürgünden İstanbul'a döndükten kısa bir süre sonra ise 30 Ekim 1914 tarihinde vefat etmiştir. Ölümü bakır zehirlenmesi sonucu gerçekleşti denilse de özellikle masonlara yaptığı eleştirileri yayınlaması gibi nedenlerden dolayı masonların komplosuyla öldürüldüğünü iddia edenler de olmuştur.¹⁵²

Filibeli'nin eserlerine bakacak olursak; başta siyaset olmak üzere felsefe, tasavvuf, kelam, tarih alanlarında meşgul olmakla birlikte şiir roman, tiyatro türünde eserlerde yazmıştır. Ancak eserlerinde üzerinde daha çok durduğu konular; Batılılaşma hareketi, İslam dünyasında da etkisini gösteren batı kaynaklı materyalizm, pozitivizm gibi inkârcılığa yol açan akımlar ve dini ilimlerde yenilik ile Müslümanlar arasında siyasi birliğin sağlanması gibi hususlardır.¹⁵³ Bunlar haricinde onun en ünlü ve önemli eserlerini sıralayacak olursak benim kanaatimce ilk sıraya yerleştireceğimiz eseri '*Tarih-i İslam*''dır. Çünkü bu eserin yazılış amacı farklıdır. Hollandalı müsteşrik olan Dozy'nin yazmış olduğu, Abdullah Cevdet'in de tercüme ettiği, içinde Kur'an ve Hz. Peygamber hakkında aşağılayıcı ifadeler bulunan 'Tarih-i İslamiyyet' adlı kitabı tenkit etmek amacı gütmektedir. Yine inkârcılarla mücadele bâbında kelam alanıyla da ilişkilendirilecek eserleri de büyük bir önem teşkil etmektedir. '*Allah'ı İnkâr Mümkün müdür? Yahut Huzur-i Fende Mesalik-i Küfür*', '*Huzur-i Akl ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalaleti*' gibi eserleri buna örnek teşkil etmektedir.¹⁵⁴ Bu eserleriyle Filibeli o dönemde inkârcılığa cevaplar vermektedir.

Yayımlanmasından itibaren büyük ilgi gören ve bir gencin iç huzur arayışıyla yaşadığı tasavvufi macerayı ve yaptığı manevi seyahati anlatan bir tasavvufi-felsefi roman olan '*Amak-ı Hayal*' ile Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemini anlatan '*Öksüz Turgut*' adlı romanları da mevcuttur.¹⁵⁵

¹⁵² Yurdagör, *Ünlü Türk Kelamcıları*, 186-187.

¹⁵³ Yurdagör, *Ünlü Türk Kelamcıları*, 188.

¹⁵⁴ Yurdagör, *Ünlü Türk Kelamcıları*, 189.

¹⁵⁵ Yurdagör, *Ünlü Türk Kelamcıları*, 189.

Filibeli'nin biraz sonra vereceğimiz eserlerine bakacak olursak bazı eserlerini yazarken; '*Kalender Geda*', '*Şeyh Mihr-i Din Arusi*', '*Özdemir*' gibi farklı mahlaslarla yazdığını görmekteyiz. Bunun nedenini araştırdığımızda genel olarak şu kanaate vardık. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Filibeli'nin çıkarmış olduğu dergi ve gazeteler birçok kez kapatılmıştır. O da yayın hayatına devam etmek için yeni isimlerde dergi ve gazeteler çıkarmıştır. Çıkarmış olduğu bu yayım organlarındaki yazılarında da farklı mahlaslar kullanmıştır.¹⁵⁶ Mesela Hikmet adlı dergide ki yazılarında Şeyh Mihr-i Din Arusi mahlasını kullanmıştır. Bunun nedeni yüksek ihtimalle; Filibeli'nin Şâzeliyye tarikatının Arûsiye koluna intisap etmesinden kaynaklıdır. Toplamda yüzlerce eseri bulunan Filibeli'nin yayımlanan, yayımlanmayıp tefrika halinde kalan ve ona nisbet edildiği halde bulunamayan eserleri mevcuttur. Bunları karışık halde şu şekilde sıralayabiliriz:

- *Senusiler ve On üçüncü Asrın Büyük Mütefekkir-i İslamisi Seyyid Muhammed es-Senusi (1325- İkdâm Matbaası)*
- *Amak-ı Hayal (1326- Giridi Ahmed Saki Matbaası)*
- *Öksüz Turgut (1326- Hikmet Matbaa-i İslamiyesi)*
- *Vay Kız Bekçiyi Seviyor (1326- Matbaa-i Ebu'z- Ziya- Kalender Geda mahlasıyla yayımlanmıştır.)*
- *Müslümanlar Dinleyiniz (1326- Matbaa-i Ebu'z- Ziya – Şeyh Mihr-i Din Arusi mahlasıyla yayımlanmıştır.)*
- *İstibdadın Vahşetleri yahut Bir Fedakarın Ölümü (1326 – Müşterekü'l-Menfa'a Osmanlı Şirketi Matbaası)*
- *Tarih-i İslam (1326 ve 1327- Hikmet Matbaa-i İslamiyesi- I-II Cilt)*
- *Allah-ı İnkâr Mümkün müdür? Yahud Huzur-ı Fende Mesalik-i Küfür (1327- Hikmet Matbaa-i İslamiyesi)*
- *İlm-i Ahval-i Ruh (1327- Hikmet Matbaa-i İslamiyesi –Darü'lfinun'da psikoloji ders kitabı olarak okutulmuştur.)*
- *Yirminci Asırda Alem-i İslam ve Avrupa: Müslümanlara Rehber-i Siyaset (1327- Hikmet Matbaa-i İslamiyesi)*

¹⁵⁶ Bu kanaatimizi destekleyen şu çalışmaya bakabilirsiniz: Yasin Yılmaz, *Filibeli Ahmed Hilmi'nin Hayatı ve Tarihçiliği* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994), 40-41.

- *Akvam-ı Cihan (1329 – Matbaa-i Hikmet- İki cüzden oluşur. Birinci cüzü “Asya” ikinci cüzü “Afrika” akvamı ile ilgilidir. Hikmet gazetesi tarafından okuyuculara verilmiştir.101)*
- *Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz? Darü’l-fünun Efendilerine Tahriri Bir Konferans (1329- Hikmet Matbaa-i İslamiyesi)*
- *13) Türk Ruhu Nasıl Yapılıyor? (1329- Hikmet Matbaa-i İslamiyesi – Özdemir mahlasıyla yayımlanmıştır.)*
- *Türk Armağanı (1330- Hikmet Matbaa-i İslamiyesi – Özdemir mahlasıyla yayımlanmıştır.)*
- *Beşeriyetin Fahr-i Ebedisi Nebimizi Bilelim (1331- Hikmet Matbaa-i İslamiyesi – Şeyh Mihr-i Din Arusi mahlasıyla yayımlanmıştır.)*
- *Muhalefetin İflası (1331- Hikmet Matbaa-i İslamiyesi)*
- *İki Gavs-ı Enam Abdülkadir ve Abdüsselam (1331- Hikmet Matbaa-i İslamiyesi – Şeyh Mihr-i Din Arusi mahlasıyla yayımlanmıştır.)*
- *Üss-i İslam (1332- Hikmet Matbaa-i İslamiyesi)*
- *Huzur-ı Akl-ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalaleti (1332- Hikmet Matbaa-i İslamiyesi) ¹⁵⁷*
- *Aşk-ı Bala – Hikmet gazetesinde tefrika edilmiş bir oyundur. (Eser yarım kalmıştır.)*
- *Melekzade Ailesi – İttihad-ı İslam gazetesinde tefrika edilmiştir. (Eser yarım kalmıştır.)*
- *Bektaşiler ve Heyet-i İctimaiye-i Osmaniye – Hikmet gazetesinde tefrika edilmiştir.*
- *Baş Belası Üç Jöntürk yahud Feylesof İbiş- Coşkun Kalender’de tefrika edilmiştir.*
- *Batiniler, İblis İzzettin Behmen – Hikmet gazetesinde tefrika edilmiştir. (Eser yarım kalmıştır.)*
- *Tasavvuf-ı İslami ve Fünun-u Cedide ve Felsefe – Hikmet gazetesinde tefrika edilmiştir.*

¹⁵⁷ Bkz. Emine Bektaş, *II. Meşrutiyet Dönemi Entelektüel Hayatının Önemli Bir Siması: Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 44-45.

- *Yaşasın Bad-ı Saba – Coşkun Kalender’de tefrika edilmiştir.*

İmam-ı Gazzali’nin Mühim Bir Eseri Kitab-ı Maznun bihi ala gayr-ı ehlihi – Hikmet gazetesinde tefrika edilmiştir. ¹⁵⁸ Bu eserler dışında Filibeli Ahmed Hilmi’ye nispet edildiği halde bulunamayan eserleri ise;

- *Kekyail bin Asur*
- *Yeni Mantık*
- *İlm-i Tevhid*
- *İslam ve Din-i İstikbal*
- *Tarih-i İslam ve Osmani*
- *Üç Filozof*
- *Şeyh Bedrettin*
- *Divançe*
- *Tabakat*
- *Gazal-ı Bedeviye*
- *Tortu*
- *İttihad-ı İslam*
- *Murad Orta*
- *Yer, Gök, İnsan* adlı eserlerdir. ¹⁵⁹

Ayrıca kendisinin çıkardığı ve yazılarının yayımlandığı birçok gazetede mevcuttur. Bunları da şöyle sıralayabiliriz: *İkdam, Tonguç, Necat, Yeni Tasvir-i Efkâr, Sırat-ı Müstakim, Şehbal ve Teşrih.* ¹⁶⁰

¹⁵⁸ Bektaş, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi*, 46.

¹⁵⁹ Bkz. Bektaş, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi*, 46-47.

¹⁶⁰ Gazetelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bektaş, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi*, 48-49.

3.2. Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'ye Göre Müslümanların Gerileme

Nedenleri

“Bir topluluk, çöküntü ve gerileme sebeplerini bilmedikçe, ilerleme ve yükselme sebeplerini hazırlayamaz.”¹⁶¹ diyen Filibeli 'ye göre İslam toplumunun bu durumda olmasına etki eden birçok sebep mevcuttur. Ancak bunu iki önemli kısma ayırmıştır. Birincisi; “durgunluk, ilerlemeye düşmanlık, gelişme fikrine karşı gösterilen cahilce bağnazlık ve zamana göre gerekli ihtiyaçları anlamamaktır.”¹⁶² İkincisi ise; basit bilgilerle yetinmek, sığ bir taklit yaparak bir toplumu kukla giydirir gibi giydirerek o toplumun irsî ve fitrî hallerinden sıyrılarak hemen başka hallere girebileceğini sanmak ve medeni dünyanın iyilikleriyle kötülüklerini ayıramamak olarak tanımlamıştır.¹⁶³

Yaşadığı dönemi kastederek bugünkü şartlarla hayat savaşında İslam toplumunun Aryanî (Hintli-Avrupalı) Medeniyet karşısında dayanıp yaşamaya devam etmesinin mümkün olmadığını, yaşamaya devam edebilmek için iki çarenin olduğunu bunlardan birincisi o yüksek medeniyetle hiçbir temasa girmemek -ki bu mümkün değildir- ikincisi ise yapmamız gereken İslam simasını kaybetmeden medenileşip yükselmektir demiştir.¹⁶⁴ Bu sebepleri kendisi bizim verdiğimiz gibi başlıklar halinde değil de çeşitli eser ve makalelerinde dile getirmiştir. Biz de bunları belirli başlıklar haline getirerek aşağıdaki şekilde sunmaya çalıştık.

Batı'yı Taklit

Filibeli'ye göre de biz batının yanlış şeylerini taklit ediyoruz. Bizim Avrupa'dan aldığımız ve taklit ettiğimiz şeyler; piyano çalmak, alafranga şarkılar söylemek, moda göre kıyafetler giymek, çocuklarımızı milliyet bilinci haricindeki şeylerle terbiye etmek. İçki, alkol tüketmek, namus ve adetler hususunda şüphecî ve ilgisiz kalmak, zevk ve sefahati hayatın gayesi bilmek. Hâlbuki onların ticaret, iktisat ve ziraat usullerine, yardımlaşma ve şefkat, fazilet-i himaye gibi alınması gereken ve yükselmemize sebep olacak teşkilatlarına rağbet etmiyoruz. Bunlara rağbet etmemiz gerekirken diğer şeyleri

¹⁶¹ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi* (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2011), 1-2/487.

¹⁶² Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür? Atatürk'ün Hayatını Değiştiren Kitap*, çev. Ahmet Almaz (İstanbul: Yakamoz Yayınları, 2008), 18.

¹⁶³ Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?*, 18.

¹⁶⁴ Filibeli, *İslam Tarihi*, 1-2/520.

alıyoruz.¹⁶⁵ Avrupa sergisindeki mallardan bizim için uygun olanı almalı onun gösterişine aldanmamalıyız diyen Filibeli'ye göre maalesef gençlerimizin çoğu onun üstündeki cazibe ve albenisine kapılıp yanlış seçimler yapıyor ve bu seçimleri ilerlemenin gereği olarak görüyor. İhtiyaç hissedilen şey icat edilir. Avrupa bunu bizden önce yapmıştır. Biz tekrar aynı şeyleri icat etmek değil de onları doğru bir seçimle ictibas etmemiz yani onlardan almamız gerekir. Bu da onların şarkıları giyimi kuşamı gibi şeyler değil ihtiyacımız olan ve ilerlememize neden olacak şeyleri almakla mümkün olur. Filibeli'ye göre biz Avrupa'yı körü körüne taklit edersek başarılı olacağımız şüpheli olmakla beraber başarı sağlasak bile milli ve manevi simamızı başka bir şekle dönüştürmemiz gerekir ki bu da İslam'ın temel kaidelerinden uzaklaşmamız anlamına gelmektedir.¹⁶⁶ Burada örnek olarak Japonya'yı vermiştir. Bizden daha kötü yani seviye olarak daha altlarda olan Japonya yaklaşık yarım asırda Avrupa seviyesine yetişmiş ve bunu da seçimini doğru yaparak yani Avrupa'dan alacaklarını doğru seçerek başarmıştır. Biz de Japonya'nın yaptığı gibi yaparsak ilerlemeyi sağlayabiliriz demiştir.¹⁶⁷

Mezheplere Ayrılma

Filibeli, çağın şartlarına göre yeni içtihatların yapılması ve bazı içtihatların değiştirilmesi meselesini anlatırken bunların en önemlisinin mezheplerin birleştirilmesi olduğunu söyleyerek¹⁶⁸ konunun önemine dikkat çekmiştir. Öyle bir devirde yaşıyoruz ki mesela namazda elini şöyle bağla, dizini şu şekilde koy gibi şekilcilikten ibaret olan bir anlayış hâkim olmuştur. Bu anlayışında dini hissi öldüreceği için bu tutumların dine karşı işlenmiş bir cinayet olduğunu dile getirmiştir.¹⁶⁹ Bunun çaresinin de mezheplerin hepsinin tetkik edilerek, hem Kur'an'ın ruhuna hem de çağın şart ve ihtiyaçlarına uygun olacak şekilde yeni bir içtihatla umumi yani herkesin tabi olabileceği genel bir mezhebi ortaya çıkarmakla olacağını söyler.¹⁷⁰ Ve İslam da ilahi vahdetin asıl unsuru manasına gelen mekândan münezzeh olma fikrine uymayan ve bu durumda bile makbul olmuş mezheplerin olduğundan söz eder. Orta Afrika da yayılan ve sonraki maliki imamlarından

¹⁶⁵ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, "Müslümanlara Siyaset Rehberi", *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 1/82-83.

¹⁶⁶ Filibeli, *İslam Tarihi*, 1-2/513.

¹⁶⁷ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, "Hangi Felsefi Mesleği Kabul Etmeliyiz?", *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 1/93.

¹⁶⁸ Filibeli, *İslam Tarihi*, 1-2/518.

¹⁶⁹ Filibeli, *İslam Tarihi*, 1-2/518.

¹⁷⁰ Filibeli, *İslam Tarihi*, 1-2/518; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, 1/76.

birinin yazdığı bir eserde Allah için: ‘‘Bütün mekanlarda ilmiyle mevcut; ve arş fevkinde zatıyla mevcut’’ tabirini gördüğünü söyleyen Filibeli durumun vahametine dikkat çekmiştir.¹⁷¹

Filibeli burada mezhepleşmenin nasıl bir tehlike arz ettiğini bizlere anlatmak istemiştir. Orta Afrika’da sözünü ettiği hadiseyi ciddi bir şekilde düşünürsek olayın ne kadar vahim olduğunu anlarız. Bildiğimiz gibi mekândan münezzeh kelimesi Allah için kullanılmakta ve ona ait bir mekân atfetmemek anlamına gelmektedir. Ancak bazı mezheplerin Allah’ın zatıyla, arş dediğimiz gökyüzünde var olması inancı akıllara zarar bir imandır.

Mezheplere ayrılmanın böyle tehlikeli sonuçlar doğuracağını ifade eden Filibeli, onların birleştirilmesi taraftarı olmuştur. Bunu da içtihat bağlamında anlatmıştır. Çağımızda yeni içtihatlar yapmama ve mezheplere ayrılmanın vermiş olduğu sonuç diğer birkaç âlim tarafından gerileme nedenleri arasında sayılmıştır. Filibeliyle birlikte Şeyhülislam Musa Kazım mezheplere ayrılmanın; Ahmed Hamdi Akseki ve Babanzâde Ahmed Naim milliyetçilik gibi kavramlarla Müslümanların birlik olamamasını gerileme nedenleri arasında göstermiştir. Bugün de bu birleşmeye çok ihtiyacımız vardır.

İçtihat

İçtihadın gerekli olduğu konusunda fikir beyan eden bir başka Osmanlı âlimi ise Filibeli’dir ki o da İçtihat kapısının kapalı sanılıp içtihat yapılmaması gerilememizin nedenlerindendir¹⁷² demiştir. İslam âleminde gerçekten faziletli ve ilim sahibi kırk veya elli âlimden oluşan bir ‘‘Meclis-i Ali-i İçtihat’’ meydana getirmek lazım¹⁷³ deyip hem içtihadın önemli olduğunu söylemiş hem de eski zamanın içtihatlarının bu zamanın ihtiyaçlarını karşılamadığını dile getirmiştir. Yeni içtihatların gerekli olduğunu; ‘‘İctihâdât-ı cedîde lazımdır, bunu inkâr etmek, dini bir ictimaiyatın gıda-yı manevisini inkâr etmek olur...’’ diyerek beyan etmiştir.¹⁷⁴ Filibeli bunu şu örnekle açıklamıştır. Eski toplumu öküz arabasına şimdiki toplumu ise bir şimendifere benzetmiş, arasında ne kadar fark olduğuna vurgu yapmıştır. Öküz arabası ne kadar güzel yapılırsa yapılsın ve faydaları

¹⁷¹ Filibeli, *İslam Tarihi*, 1-2/518-519; Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi I*, 1/76-77.

¹⁷² Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, ‘‘İslahat ve İstikbal’’, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi I* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 1/75.

¹⁷³ Filibeli, *İslam Tarihi*, 1-2/518.

¹⁷⁴ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslâm* (Kostantiniye : Hikmet Matbaası, 1327), 2/666.

artırılsın yine de onun yapıldığı talimatlar ile bir şimendifer yapmanın veya onu idare etmenin mümkün olmayacağına dikkat çekerek konunun önemini vurgulamıştır.¹⁷⁵

Yine bu konuda da Şemseddin Günaltay Filibeliyle benzer düşünceler içerisindedir. Günaltay'da içtihat kapısının kapalı sanılıp içtihat yapılmamasını Müslümanların gerileme nedenleri arasında saymaktadır. İctihat konusunda peygamberimizin hadislerinden ve sahabilerin uygulamalarından örnekler vererek mutlaka içtihat kapısının tekrar açılması gerektiğini vurgulamıştır.

Sonuç olarak söyleyeceklerimiz değişmenin ve yenileşmenin kaçınılmaz olduğu hayatta, bazı kaideler eskimekte ve değişen şartlara ayak uyduramamakta veya onun ihtiyacını karşılayamamaktadır. Böyle durumlarda özellikle dini alanda söyleyecek olursak -ki konumuz da bu yöndedir- Filibeli'nin beyan ettiği gibi din alanında uzman kişilerin bir araya gelmelidir. Çağın şartlarına uygun ve aynı zamanda Kur'an ve Sünnet'e yani İslam'ın esasına aykırı düşmemek şartıyla, yeni hükümler ortaya koymaları gerekmektedir. Bu hem dinimizi hakkıyla yaşamak bakımından hem de Müslüman toplumunu bulunmuş olduğu gerileme durumundan kurtarma adına atılacak önemli bir adım olacaktır. Ve bu sadece Osmanlı âlimlerinin bildirdiği gibi o zaman için değil günümüz açısından da geçerlidir ve şu anda da buna büyük bir ihtiyaç vardır.

¹⁷⁵ Filibeli, *Tarih-i İslâm*, 2/666.

Eğitimin Islahı

İyi bir ilim, iyi bir lisan ve bu seviyede bir edebiyata sahip olan bir milletin ilerlemesinin kolay olacağını söyleyen Filibeli, bunu şu örnekle temellendirir: *‘‘Kötü bir şiir okuyan bir kişinin zararı biraz zaman kaybetmiş olmaktır. Fakat yanlış ve zararlı bir felsefi ve ahlaki kuralı okuyan bir adam, bunu gerçek sanarak, olabilir ki mutluluğunu ve belki yaşama zevkini ve hatta hayatını zehirler.’’*¹⁷⁶ diyerek bunu da medeniyeti taklit ederek almanın en yıkıcı biçimi olarak nitelemiş ve bu durumun karşısında kalanların sadece lise ve yüksekokulda okuyan gençlerin değil vatanın bütün gençlerinin bu tehlikeyle karşı karşıya olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁷ Yine bu tehlikenin giderilmesi ve İslam toplumunun kurtuluşa ermesi için asıl yükün omuzlarında olduğu iki zümreye dikkat çekmiştir. Bunlardan birinci zümre; öğretmenler, düşünürler ve teknik elemanlardır. İkinci zümre ise; din hizmetlileridir.¹⁷⁸

Ancak bu iki zümrenin görevlerini hakkıyla yerine getirmediğini de belirten Filibeli özellikle zamanın ihtiyaçları karşısında eksik kaldıklarını belirterek yine örnekler üzerinden konuya açıklık getirmiştir. İlk örnekte materyalist düşünceye sahip olan insanlar ile din hizmetlilerinin tartışmaya girecek kadar ilmi bilgilerinin olmamasını dile getirmiş başka bir örnekte ise çağın ilim ve tekniğiyle ilgili aklına bir soru takılan mütereddit (kararsız, şüpheli) bir kişi Orta Çağ’ın mantık, bilgi ve yöntemiyle ikna edilemez demıştır.¹⁷⁹

İslam’ın ilmi ve fenni bilgileri engellemeyen bir din olduğunu savunan¹⁸⁰ Filibeli ’ye göre gerilemenin nedenlerinden birisi de o günün fenni bilgilerinin öğretilmesi gerekirken bu bilgilerin insanlara zararlı ve yanlış gibi gösterilmesidir.¹⁸¹ Eğitimdeki ıslaha gelince; Filibeli; Avrupa medeniyetinin en açık vasfı olan ilerleme, teşebbüs ve icra da hızlı olmak olarak tanımlamış ve bizim de bu sürat karşısında müdafaa için almamız gereken bir takım tedbirlerin olduğunu söyleyerek bu tedbirleri iki kısma ayırmıştır.¹⁸² Bunlardan birincisi İslam ülkelerinin her birine özel olan mahalli tedbirlerdir ki bunda

¹⁷⁶ Filibeli, *Allah’ı İnkâr Mümkün müdür?*, 21.

¹⁷⁷ Filibeli, *Allah’ı İnkâr Mümkün müdür?*, 21.

¹⁷⁸ Filibeli, *Allah’ı İnkâr Mümkün müdür?*, 21.

¹⁷⁹ Filibeli, *Allah’ı İnkâr Mümkün müdür?*, 21-23.

¹⁸⁰ Filibeli, *İslam Tarihi*, 1-2/511.

¹⁸¹ Filibeli, *Tarih-i İslâm*, 2/658.

¹⁸² Filibeli, *İslam Tarihi*, 1-2/515.

bize ait olanlarının içinde o dönemin eğitimini temsil eden medreseler ve tedrisatın ıslahı vardır.¹⁸³ O günün medreselerini; işe yaramayan sadece eski ile yeni arasındaki farkı gösteren müzelere benzetmiştir.¹⁸⁴

Tedrisata yeni fenlerin eklenmesinin zorunlu olduğunu dile getiren Filibeli köy imamlarının cehaletinin hayret derecesine ulaştığını söylemiştir. Din adı altında İslam'a sokulan hurafe ve hikâyelerin yayılmasına köy imamlarının sebep olduğunu dile getirmiştir.¹⁸⁵ Biraz önce söylediğimiz tedbirlerden ikincisi ise bütün İslam âlemine yani İslam'a ve Müslümanlara ait olan genel tedbirdir. Bu tedbir kelime olarak küçük fakat mana olarak büyük bir tedbir diye nitelediği içtihattır ¹⁸⁶ ki bu konuyu ayrı bir başlık altında yukarıda vermiştik.

¹⁸³ Filibeli, *İslam Tarihi*, 1-2/515.

¹⁸⁴ Filibeli, *İslam Tarihi*, 1-2/516.

¹⁸⁵ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, 1/74; Filibeli, *İslam Tarihi*, 1-2/516.

¹⁸⁶ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, 1/74; Filibeli, *İslam Tarihi*, 1-2/516.

4. ŞEYHÜLİSLAM MUSTAFA SABRİ (1869-1954)

4.1. İlmi Şahsiyeti ve Eserleri

1869 yılında Tokat'ta doğan Mustafa Sabri Efendi'nin babası ulemadan Ahmed Efendi'dir. İlköğrenimini memleketinde alıp daha sonra Kayseri'ye gitmiştir.¹⁸⁷

Osmanlı döneminde padişahın huzurunda yapılan ‘‘Huzur Dersleri’’ne on altı yıl muhatap olarak katılmıştır. II. Abdülhamid'in kütüphanecilik görevinde de bulunmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Tokat mebusu olarak meclise girmiştir. Beyanu'l-hak dergisinde başyazarlık yapan Sabri Efendi bu derginin ilk sayısında yazmış olduğu makalede Abdülhamit'in baskısına son verdikleri için İttihat ve Terakki Cemiyet'ine teşekkür etmiş ve bir müddet sonra muhaliflere katılmıştır. Muhalifler diye nitelendirilen bu kimseler başta İttihat ve Terakki Fırkası içinde yer almışlardır. Ancak daha sonra düşünce ve konumlarını değiştirerek muhalifler diye nitelendirilmişlerdir. Muhaliflerin içinde yukarıda bahsettiğimiz gibi Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, Manastırlı İsmail Hakkı, Said Nursi, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Mehmet Akif Ersoy ve Babanzâde Ahmed Naim gibi isimler de vardır.¹⁸⁸

Bab-ı Ali baskını sonrasında yurt dışına kaçan Sabri Efendi en son Dobruca'da Türk hocalığı yaparken I. Dünya savaşı çıkmış ve Osmanlı orduları Romanya'ya girince İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Bilecik'te ikamet etmesi şartıyla tekrar yurda gönderilmiştir.¹⁸⁹ Bilecik'teki mecburi ikamet kararı kaldırıldıktan sonra İstanbul'a dönen Mustafa Sabri Efendi 1919 yılında kurulan Damat Ferit Paşa hükümetinde şeyhülislamlık yapmıştır. Aynı yıl kabine düşünce padişah onu Ayan Meclisi üyeliğine getirmiş ve daha sonra tekrar Damat Ferit Paşa kabinesi kurulunca ikinci kez şeyhülislamlık görevine getirilmiştir.¹⁹⁰ Sevr antlaşmasının imzalanmasını savunanlar arasında yer alan ve Anadolu'daki Milli Mücadeleye karşı önlemlerin alınmasını isteyen bu teklifi kabul edilmeyince istifa eden Mustafa Sabri Efendi; Cumhuriyet'in ilanından

¹⁸⁷ Ahmet Akbulut, “Şeyhülislam Mustafa Sabri ve Görüşleri (1869-1954) = Mustafa Sabri and His Views (1896-1954)”, *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* VI/1 (1992), 32.

¹⁸⁸ İbrahim Bayram, *Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin Dini Düşüncesi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 28.

¹⁸⁹ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 2* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 2/915-917.

¹⁹⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Mustafa Sabri Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/351.

sonra hakkında tutuklama kararı çıkınca Mısır'a kaçmış ve orada Mustafa Kemal ve hükümeti aleyhinde yazılar yazmıştır.¹⁹¹

Daha sonra Mustafa Sabri'nin de içinde bulunduğu ve 150'likler diye tabir edilen o dönemde Millî Mücadele karşıtı olup tutuklama kararı çıkarılan kişiler affedilmiş ancak Mustafa Sabri Mısır'da kalmış ülkeye dönmeyip 1954 yılında burada vefat etmiştir.¹⁹²

Sonuç olarak batı medeniyeti karşısında İslam medeniyetinin yıkılmasına göz yummayan Mustafa Sabri Efendi, bu uğurda mücadelesini eserlerini kaleme alarak göstermiştir.¹⁹³

Kelâm, Fıkıh ve Siyaset gibi farklı alanlarda kalem tutmuş olan Mustafa Sabri'nin eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. *Mevkıfu'l-Beşer Tahte Sultani'l-Kader*
2. *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyesi*
3. *el-Kavlu'l-Fasl, Beynellezîne Yu'minûne Bi'l-Ğaybi ve'l-Lezîne La Yu'minûn*
4. *Mevkıfu'l-Akl ve'l-İlim ve'l-Âlim min Rabbi'l-Âlemîn ve İbâdihi'l Mürselîn*
5. *en-Nekîr alâ Munkirin-Ni'meti mine'd-Dîni ve'l-Hilâfeti ve'l-Ummeti*
6. *İslâm'da İmâmet-i Kübrâ Yani Hilâfet-i Muazzama-i İslâmiye*
7. *Dîn-i İslâm'da Hedef-i Münâkaşa Olan Bazı Mesâil*
8. *Kavlî fî'l-Mer'e ve Mukârenetuhû bi Akvâli Mukallidâtî'l-Ğarbi*
9. *Dinî Müceddidler*
10. *Mes'elet-ü Tercemeti'l-Kur'ân*

¹⁹¹ Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", 351.

¹⁹² Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi* 2, 2/916.

¹⁹³ Bkz. Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", 351.

11. *Savm-ı Ramazan*
12. *Türk'ün Başına Gelen Şapka Meselesi, Şapka (ve Fötr) Giymenin Hükmü*
13. *İman, Namaz ve Oruç Risalesi* ¹⁹⁴
14. *Yemin-i Gamûs Risalesi*
15. *Sayd-ı Hatır*
16. *Meseleler*
17. *Mir'âtu'l usûl tercümesi*
18. *Haşiye alâ kitâbi netâici'l-efkâr*
19. *Kavif fî 'l mer 'eti ve mukâranatuhu bi-akvalin mukallidetin bi 'lgarbKitabu'r-reddi alâ mâ fî 'l-kavli 'l ceyyidi mine 'r-redyi* ¹⁹⁵

¹⁹⁴ Daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Nam, “Tarihin Kırılma Noktasında Son Şeyhülislamlardan Mustafa Sabri Efendi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/23 (01 Haziran 2010), 110-115; Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi* 2, 2/915-917.

¹⁹⁵ Abdullah Kahraman, “Tokat’lı Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi (1869-1954) ve Bazı Fıkhî Meselelere Yaklaşımı”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu III/* (2012), 313-314.

4.2. Şeyhülislam Mustafa Sabri'ye Göre Müslümanların Gerileme

Nedenleri

İslam'ı Hakkıyla Yaşamama

Mustafa Sabri'ye göre; Müslümanların, Müslümanlıktaki düşüş ve gerilemeleri, dünyadaki gerilemelerinden kat kat fazladır ve hastalık diye tabir ettiği asıl gerilemenin bunda aranması gerektiğini söylemektedir.¹⁹⁶ Mustafa Sabri, fenalık diye nitelendirdiği İslam dininin çöküntüye uğrama sebebini hep Müslümanlarda aramıştır. Ona göre bu fenalığın nedeni Müslümanların dinlerini ihmal etmelerinden, dinin hem fiili hem de ameli vazifelerine riayet etmemelerinden ve itikâdi açıdan dine bağlılıklarını gevşetmelerinden kaynaklamaktadır.¹⁹⁷ Mustafa Sabri bu konuyla ilgili; kaza, kader ve tevekkül gibi kavramların Müslümanlar tarafından yanlış anlaşılıp uygulanması örneğini vermiştir.¹⁹⁸

Müslümanların kendini ıslah etmesine muhtaç olduğunu dile getiren Mustafa Sabri'ye göre; hastalık diye nitelendirdiği gerilemenin asıl nedeni din zayıflığından doğan kalp zayıflığıdır. Ve Müslümanların yapması gereken şey kendi milletlerini başka her milletten üstün görerek o milletlere benzemeye yol açan her türlü taklitten kaçınmaktır. Bu kaçınma da Müslümanların katı bir tavır sergilemesi gerekir.¹⁹⁹ Mustafa Sabri, İslam âlimleri ve filozoflarından çoğunun kendi memleketlerinde batılı giysiler giymelerinin manasını anlamadıklarından, kendi şahsiyetlerini bu kıyafetlerle ortaya koymalarının yabancıları büyütüp İslam'ı küçültmekten başka bir manaya gelmediğinden ve aynı zamanda bunun İslami gurura vurulan aşağılatıcı bir ihanet darbesi olduğundan söz ederek taklidin Müslümanlara verdiği zararı dile getirmiştir.²⁰⁰

Yanlış Kader Anlayışı

Müslümanların kader ve kaza inançlarının onları tembelliğe, uyuşukluğa ve işlerini yapmaktan alıkoymaya yol açtığı, bu inanç yüzünden Müslümanların geri kaldığı

¹⁹⁶ Mustafa Sabri Efendi, "Terakki Edelim, Fakat Müslüman Kalmak Şartıyla...", *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* XVII/431-432 (24 Temmuz 1335), 113.

¹⁹⁷ Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, *Dini Müceddider* (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1977), 17-18.

¹⁹⁸ Mustafa Sabri Efendi, *Dini Müceddider*, 118.

¹⁹⁹ Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, çev. İsa Doğan (İstanbul: Kültür Basın Yayın Birliği, 1989), 298.

²⁰⁰ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, 298.

iddiasının İslam dünyasında kabul gördüğünü belirten Mustafa Sabri, bu fikri ortaya atanların İslam'a hizmet ettiklerini dile getirse de aslında bunların inançsız kimseler olduğunu söylemektedir.²⁰¹ Bu fikirlere inanan İslam âlimleri de olmuş ve bunu düzeltmek için kitaplar yazmışlardır. Bu kitaplarda Müslümanların kaza ve kader inancını yanlış anladıklarını beyan ederek onu düzeltmek için tevekkül, kaza ve kader konularını tefsir ederek ıslah etme yoluna gitmişler ve Mustafa Sabri'ye göre bunu yapmakla da hata etmişlerdir.²⁰²

Kaza ve kader inancının Müslümanları tembelliğe ve uyuşukluğa sevk ettiğine inanan kimsenin Müslümanların kaza ve kaderi gerçek manasıyla anlamadığını bahane edip onu te'vil etmeye muhtaçtır²⁰³ diyen Mustafa Sabri, kaza ve kader inancının esasen hiçbir şekilde te'vile gerek olmaksızın tam manasıyla her şeyi Allah'a havale etmek ve yine her şeyin onun elinde olduğuna boyun eğmek olduğunu söylemiştir. Fakat bu boyun eğiş elini kolunu bağlayarak oturmak değil de insanın gücünün yettiği şeylerde başarısız kılınmayacağını ve işlerinin Allah'tan olduğuna inanmasıdır demiştir.²⁰⁴

Mustafa Sabri, kaza ve kadere iman edip kalplerinde dini fikirlerin etkisi daha fazla olan önceki Müslümanların diğer milletlere nazaran tembel ve mağlup olmadıklarını dile getirmiştir. Günümüz Müslümanlarının her şeyi kadere bırakmayıp işleri Allah'a havale etmeyip, her şeyin kullardan olduğunu düşünüyorlar demiştir. Ve işleri düşen insanlara yağ çekip her şeyden korkup Allah'tan korkmadıklarını beyan etmiştir.²⁰⁵

Mustafa Sabri'ye göre din âlimlerine düşen şey kaza ve kaderi açıklarken onu dinsizlerin saçmalıklarına aldanarak te'vil etmek veya değiştirerek zayıflatmak değildir. Bu inancı Müslümanların gözünde ihya ederek canlandırmaktır. Ancak Müslümanların bunu unutup o şekilde yaşamaya devam ettiklerini de ayrıca belirtir. Din âlimlerinin de aynısını yapıp bu yanlış inançla mücadele edip dinsiz propagandacılara cevap verecekleri yerde kolay olan geri çekilmeyi tercih ettiklerini söyler.²⁰⁶

Taklitçilik

²⁰¹ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, 293.

²⁰² Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, 293.

²⁰³ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, 294.

²⁰⁴ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, 294.

²⁰⁵ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, 295.

²⁰⁶ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, 296.

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin Sebilü'r-Reşad dergisinde yazmış olduğu 'Avrupa Medeniyetinin Yanlış Telakkisi' başlıklı yazıda o dönemde çokça yüceltilen Mithat ve Reşid paşanın amaçlarının iyi olduğunu kabul etmekle beraber gösterdikleri yolun yanlış olduğunu dile getirmektedir. Müslümanların ilerlemesini sağlamak niyetiyle gösterdikleri yolun bizi uçurumun kenarına götürmekle kalmayıp bizzat uçurumun derinliklerine kadar attığını belirten Mustafa Sabri, yanlış olan bu yolu Avrupa'nın yanlış yönlerini taklit etmemiz olarak gösteriyor.²⁰⁷ Hatta o günün aydınlarının bile yanlış olan bu görüşü kabul etmeye devam ettiklerini belirten Mustafa Sabri Efendi şunları söylemiştir; *“Erkekler bıyıklarını keserek yüzlerine pudra sürmek, sırtlarına arkası köstekli ve bir arşın yırtık paltolar giymek, kadınlar çıplak kollarında manşon ve şehvâniyeti amîkan tahrik eden mütebâriz kalçaları üstünde ve billûr gerdânları etrâfında rengîn ipek dalgaları taşımak, hep birden şarap içmek, çalgı çalmak, dans etmek sûretiyle medeniyeti telakki ediyor!”*²⁰⁸ Bu sözlerle Avrupa'nın yanlış yönünü taklit ettiğimizi belirtmiştir. İlk olarak büyük adamların-yani aydınlar ve devlet adamlarının- bu davranış tarzlarının millete bir önder niteliğine büründüğünü söylemiştir. Mustafa Sabri, bunun sonucunda da insanlar arasında genel bir davranış haline geldiğini belirtmiştir. Devlet adamlarının bunda payının büyük olduğunu söyleyen Mustafa Sabri, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve Kanun-i Esasi'yi eleştirerek, bunların saltanatın çöküşüne zemin hazırladığını belirterek onları bir ağıt'a ve saltanata mezar olmaya benzetmiştir.²⁰⁹

Hicri 1286 yılında Avrupa'dan alınarak uygulanan maarif nizamnamesinin Türkleri asıl ruhuna döndürmeyip aksine tek dayanakları olan inançlarını da bozduğunu belirtir. Mustafa Sabri, bu nizamname kapsamında gelişigüzel tercümelerinde yapıldığını ve tercümesi yapılan bu kitapların kendilerine belirli bir eğitim fikri verecek nitelikte olmadığını söylemiştir.²¹⁰ Kanun-ı Esasi'nin hazırlanmasında ve I. Meşrutiyet'in ilan edilmesinde öncü olan Mithat Paşa'nın Kanun-ı Esasi'yi hazırlamakla darbelerin en büyüğünü yaptığını buna hayretten çok ağlamak istediğini belirten Mustafa Sabri, Mithat

²⁰⁷ Mustafa Sabri Efendi, “Dini Müceddidler Yahut Türkiye'nin Necat ve İ'tila Yollarında Bir Rehber: Avrupa Medeniyetinin Yanlış Telakkisi”, *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* XVII/427-428 (10 Temmuz 1335), 82.

²⁰⁸ Mustafa Sabri Efendi, “Avrupa Medeniyeti'nin Yanlış Telakkisi”, 82.

²⁰⁹ Mustafa Sabri Efendi, “Avrupa Medeniyeti'nin Yanlış Telakkisi”, 82.

²¹⁰ Mustafa Sabri Efendi, “Dînî Müceddidler Yahud Türkiyenin Necât Ve İtlâ Yollarında Bir Rehber Avrupa Medeniyeti'nin Yanlış Telakkisi”, *Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sebilürreşâd Mecmuası*, ed. M. Ertuğrul Düzdağ (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2019), 17/82.

Paşa'nın bu yaptığıyla halkını acayip bir meyve ile zehirlemesine benzetmiştir.²¹¹ Kısaca biz Avrupa medeniyetini yanlış telakki etmişiz diyen Sabri Efendi, ilerlemek için ilerleme düşüncesinin başlangıcı sayılan yüksek bir usul-i idareyi memleketimize uygulamakla uğursuz bir sonuç doğurduğunu söylemiştir. Usul-i idarede olduğu gibi batı medeniyetinin her ayrıntısını-giyim kuşam, görgü kuralları gibi- böyle yüzeysel ve yanlış taklit ederek ruhumuzu kaybettiğimizi söylemektedir. Ayrıca başka milletlerin mahsusatını taklit ede ede kendi kendimizi tanıyamayacak kadar karaktersiz, soysuz ve çökmeye mahkûm olduğumuzu belirtmiştir. Mustafa Sabri, Türk-Osmanlı milletinin bu yanlış telakkiye uğramadan önce ihtiyaç duyduğu şeyleri kendi muhitinde tesviye ederken, taklitten sonra muhtaç olduğu eşyayı hazırlayan sanatın yavaş yavaş söndüğünü de beyan etmiştir. Bunun neticesinde tepeden tırnağa kullandığımız eşyaların ve yediğimiz yiyeceklerin çoğunun bizim değil Avrupa'nın olduğunu dile getirmiştir.²¹²

²¹¹ Mustafa Sabri Efendi, "Avrupa Medeniyeti'nin Yanlış Telakkisi", 17/82-83.

²¹² Mustafa Sabri Efendi, "Avrupa Medeniyeti'nin Yanlış Telakkisi", 17/83.

5. BABANZÂDE AHMED NAİM (1872-1934)

5.1. İlmi Şahsiyeti ve Eserleri

Babanzâdeler'den Mustafa Zihni Paşa'nın oğlu olup 1872'de Bağdat'ta doğan Babanzâde Ahmed Naim, Galatasaray Sultânîsi ve Mülkiye Mektebi'ni bitirdikten sonra Hariciye Nezâreti Tercüme Kalemünde çalışmıştır. Maarif Nezâreti Yüksek Tedrisat müdürlüğü gibi görevlerde de bulunmuştur. Galatasaray Sultânîsi'nde Arapça; Dârülfünun Edebiyat Fakültesi'nde felsefe, mantık, ruhiyat ve ahlâk dersleri veren Babanzâde, Arapça, Farsça ve Fransızca'yı çok iyi bilmektedir.²¹³ Ayrıca bir süre Darülfünun'da rektörlük (müdür-i umumi) görevinde de bulunan Babanzâde, 1933 yılında Darülfünun'un kapatılmasıyla tasfiye edilmiş daha sonra ise emekliye ayrılmıştır.²¹⁴ Emekli olduktan bir yıl sonra 1934 yılında da vefat etmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Maarif Nezareti'ne geçen Babanzâde, burada Eylül 1908'de Meclis-i Kebir-i Maarif İlmi Daire Azalığı, Aralık 1908'de Rüşdiye Mektepleri İdaresi Müdürlüğü, Ocak 1911'de Tedrisat-ı Aliye Umum Müdürlüğü gibi görevlerde bulunmuştur. Daha sonra Ekim 1915'de Darülfünun Edebiyat ve İlahiyat şubesi müderrisliği (öğretim üyeliği)'ne atanmış, 1919 yılında A'yan Meclisi'ne üye olmuştur.²¹⁵ Maarif Nezareti Tercüman Dairesi üyesi olduğu yıllarda İslahat-ı İlmiye Encümeni'nin çalışmalarına katılmış ve bu Encümen'in hazırladığı "*Felsefe İstılahları*" ve "*Sanat İstılahları*" isimli eserlerin hazırlanmasında önemli katkıları olmuştur.²¹⁶

İlmi birikimi ve sahip olduğu ahlaki değerlerin çoğunu ailesine borçlu olsa da Eşref Edip, Mehmet Akif Ersoy, Said Halim Paşa, Said-i Nursi, Emrullah Efendi gibi aynı düşüncede olduğu kişilerle arkadaşlık etmesi de onun bu ilmine ve ahlakına katkı sağlamıştır.²¹⁷

²¹³ İsmail Lütfi Çakan, "Babanzâde Ahmed Naim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/375.

²¹⁴ Ferdi Ertekin, *Geç Dönem Osmanlı Düşüncesinde Muhafazakâr Yenileşme Arayışları (1878 1918) Ahmed Cevdet Paşa, Babanzâde Ahmed Naim Elmalılı Hamdi Yazır* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 77.

²¹⁵ Recep Kılıç, "Babanzade Ahmed Naim'in Felsefi Görüşleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/1 (01 Nisan 1997), 299-300.

²¹⁶ Kılıç, "Babanzade Ahmed Naim'in Felsefi Görüşleri", 300.

²¹⁷ Şenel Özoğul, *Babanzade Ahmed Naim'in Felsefe Algısı ve Ele Aldığı Felsefi Problemler* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 5.

Arapçayı kendi gayretiyle öğrenen Babanzâde, böylece doğu kültürüne de hâkim olmuştur. Tasavvufî yönü de bulunan Babanzâde, Halveti tarikatına mensuptur. M. Akif Ersoy ve Elmalılı M. Hamdi en yakın arkadaşlarından olmakla birlikte vefat haberini duyan M. Akif; vefat haberi, üzerime dağ gibi yıkıldı.” Dediği söylenmektedir.²¹⁸ Doğu kültürü yanında batı kültürünü de tam manasıyla hazmeden Babanzâde, Arap edebiyatından seçtiği parçaların tercüme ve şerhlerini Servet-i Fünûn dergisinde Bedâiyü’l-Arab başlığıyla neşrederek yazı hayatına başlamıştır. Yazacağı konuyu Doğu ve Batı kaynaklarından inceledikten sonra kaleme alan Babanzâde, aynı zamanda iyi bir mütercim olduğunu Georges Fonsgrive’in birçok ıstılah ihtiva eden psikoloji kitabını ‘İlmü’n-nefs’ adıyla Türkçe’ye çevirmekle ispatlamıştır. Kısa süreliğine bir fikir değişikliğide yaşayan Babanzâde, ilk başlarda ittihat ve Terakki Cemiyeti’ne paralel fikirler savunurken II. Meşrutiyet’in ilanından bir sene bile geçmeden bu fikirlerinden vazgeçmiştir.²¹⁹

Tercüme, tebliğ ve kitaplarından oluşan eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- *Hikmet Dersleri*
- *Felsefe Dersleri*

• *Mebâdî-i Felsefeden İlmü’n-nefs*: İsmail Kara, Babanzâde’nin bu tercümede geçen Fransızca ıstıhlara karşılık bulmuş olduğu yerli ıstıhlaları eserin tamamına dağılmış dipnotları bir araya getirerek 2001 yılında ‘Bir Felsefe Dili Kurmak’ adıyla yayımlamıştır.²²⁰

- *İlm-i Mantık*
- *Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları*
- *İslâmda Da‘vâ-yı Kavmiyyet*: Bu eserde Abdullah Işıklar tarafından bazı kısımları eksik olarak ‘İslam Irkçılığı Menetmiştir’ adıyla, Ömer Lütfi Zararsız tarafından

²¹⁸ Kılıç, “Babanzade Ahmed Naim’in Felsefî Görüşleri”, 300.

²¹⁹ Ertekin, *Yenileşme Arayışları*, 77-78.

²²⁰ Ertekin, *Yenileşme Arayışları*, 79.

İslâmda ‘İrkçılık ve Milliyetçilik’ adıyla ve M. Ertuğrul Düzdağ tarafından Türkiye’de İslâm ve İrkçılık Meselesi adlı çalışmasının içinde yayımlanmıştır.²²¹

- *Kırk Hadis*
- *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*
- *Sarf-ı Arabî’ye Mahsus Temrînât*
- *Tevfîk Fikret’e Dair*
- *Genel Çizgileriyle İslam*
- *Hadis-i Erbain Tercümesi*

Bunların dışında dönemin dergilerinden olan Mahfil, Manzara, Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası ve özellikle Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd’da birçok makalesi yayımlanmıştır.²²²

²²¹ Ertekin, *Yenileşme Arayışları*, 79.

²²² Daha geniş bilgi için bkz. Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1*, 1/321-322; Ertekin, *Yenileşme Arayışları*, 77-80.

5.2. Babanzâde Ahmed Naim'e Göre Müslümanların Gerileme Nedenleri

Milliyetçilik ve Irkçılık

Osmanlı'yı çöküntüden kurtarabilmek için çare aranılan dönemde Babanzâde, söz konusu dönemde tartışılan ve çare olarak düşünülen iki fikirden-ki bunlar ittihad-ı anasır ve ittihad-ı İslam'dır- ittihad-ı İslam'ı savunan en önemli temsilcilerden biri olarak sayılmıştır.²²³ Müslümanlar arasındaki birlik ve beraberliği sağlama düşüncesine dayanan ittihad-i İslam'ı amaç olarak gören Babanzâde, bunu bozabilecek en tehlikeli şeyin asabiyye-i kavmiyye (milliyetçilik) ve cinsiyye (ırkçılık) olarak gördüğü söylenmektedir.²²⁴

Müslümanlar arasında milliyetçilik ve ırkçılık davasının esas itibariyle Meşrutiyetten itibaren başladığını söyleyen Babanzâde, bunun cehalet sebebiyle Avrupa'dan aldığımız zararlı bir yabancı bidat olduğunu dile getirmiştir.²²⁵ Zaten bizim Avrupa'nın kötü şeylerini alıp iyi şeylerin de bozup uygulamamızın en önemli felaketlerimizden biri olduğuna dikkat çekerken, ırkçılığın Musa Kazım Efendi'nin söylediği gibi şer'an kötüleyip reddedildiğini dile getirmiştir. Yine şer'i tabire göre ırkçılığı; Cahiliye Devri'nin davası ve Müslümanların refahına, saadetine vurulmuş olan müthiş bir darbe diye nitelemiştir.²²⁶

Hemen hemen bütün İslam Diyar'ının küfür diyarına dönüştüğünü belirten Babanzâde, geriye kalan bir avuç Müslümanın da ben Türküm, ben Arabım, ben Lazım, ben Çerkez'im gibi iddialar sunduğunu belirtmiştir. Bu iddiaların neticesi olarak ta birbirlerine karşı duymuş oldukları sevgi ve dostluk bağları gevşemiş ve bu da vatanperverliğe aykırıdır demiştir.²²⁷ Aynı sebepler aynı neticeleri doğurur kuralına göre milliyetçilik ve ırkçılık ayırımına devam ettiğimiz sürece Arnavut başına gelen musibetin bizim de er geç başımıza geleceğini belirterek onlardan bizim için ibret almamız

²²³ Bkz. Kılıç, "Babanzade Ahmed Naim'in Felsefi Görüşleri", 334

²²⁴ Bkz. Kılıç, "Babanzade Ahmed Naim'in Felsefi Görüşleri", 334

²²⁵ Babanzade Ahmed Naim, "İslam'da Dava-yı Kavmiyet: Takib ve Tenkid Mecmuası Sahibi Nüzhet Sabit Beyefendi'ye", Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim] XII/293 (10 Nisan 1330), 114.

²²⁶ Ahmed Naim, "İslam'da Dava-yı Kavmiyet", 10 Nisan 1330, 114.

²²⁷ Ahmed Naim, "İslam'da Dava-yı Kavmiyet", 10 Nisan 1330, 114.

gerektiğini yoksa İslam'ın son sığınağı olarak nitelendirdiği Osmanlı diyarının Arnavutluk gibi küfür diyarına dönüşeceğini söylemiştir.²²⁸

Türkçülüğü savunanların sağlam bir amaç etrafında birleşemediklerini belirten Babanzâde'ye göre Türkçülüğün savunucuları, imamları, önderleri ve uluları ikiye bölünmüş durumdadır. Bunlardan bir kısmı 'Halis Türkçü' diğer kısmı ise 'Türkçü-İslamcı'dır. Halis Türkçülerin yeni bir düşünce ortaya çıkarma amacıyla olduğunu söyleyen Babanzâde bunlar eski ananelerle bağlarını keserek yeni ananeler ortaya çıkarıp yeni bir iman ile yeni bir kavim ve yeni bir millet meydana getirme iddiasında olduklarını söylemektedir.²²⁹ Türklük esasına dayalı bir düşünceye gerek duyulduğunu belirten Halis Türkçülere göre İslam bağı ikinci derecede kalmakta yani İslam'dan önce Türkçülük gelmektedir. Yeni bir dini düşünceyi savunan Halis Türkçülere göre eski iman ile kurtulunamaz. Kurtarılacak bir şey olsaydı zaten bu hale gelmezdik diyerek düşüncelerine bunu delil olarak göstermektedirler.²³⁰

Milliyetçilik akımının Avrupa'dan çıkıp gelen bir sele benzeten halis Türkçüler bunu durdurmanın mümkün olmadığını söyleyerek; eğer muasırlaşarak terakki edeceksek Avrupa cemaatinden ayrılamayacaklarını dile getirmişlerdir. Aynı zamanda dini piramitlerle sınırları çizmenin Avrupa'da çoktan modasının geçtiğini bizde böyle eski düşüncelerden vazgeçmezsek sadece müzedeki antikalar gibi adımız tarih sayfalarında okunur diyerek bu halkın önce Türk sonra Müslüman olmaları gerektiğini dile getirmektedirler. Babanzâde'ye göre halis Türkçüler Avrupalıların eline düşen İslam ülkelerini birleştirmeye imkânı olmadığını söylemişler ve içindeki İslam unsurları ve İslam kardeşliği de o kadar iyi değildir demişlerdir. Bunun için onlara göre Türklük düşüncesi ile Boğaziçi'nden Büyük Okyanus'a kadar aynı ırktan aynı dili konuşan seksen milyon halkı tek bir bayrak altında toplamak mümkündür ve Halis Türkçüler buna çalışmaktadırlar.²³¹

²²⁸ Ahmed Naim, "İslam'da Dava-yı Kavmiyet", 10 Nisan 1330, 114; Kara, Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1, 1/330.

²²⁹ Babanzade Ahmed Naim, "İslam'da Dava-yı Kavmiyet: Takib ve Tenkid Mecmuası Sahibi Nüzhet Sabit Beyefendi'ye", *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* XII/293 (10 Nisan 1330), 115; Kara, Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1, 1/331.

²³⁰ Ahmed Naim, "İslam'da Dava-yı Kavmiyet: Takib ve Tenkid Mecmuası Sahibi Nüzhet Sabit Beyefendi'ye", *Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sebülürreşâd Mecmuası*, ed. M. Ertuğrul Düzdağ (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, Nisan 2018), 12/115.

²³¹ Bkz. Ahmed Naim, "İslam'da Dava-yı Kavmiyet", 12/116.

Halis Türkçülerin düşüncelerini bu şekilde özetleyen Babanzâde'ye göre bunların asıl açıklamak istedikleri şey dinsizlik düşüncesidir ve bunlarla dertleşemeyiz bir konuda uzlaşamayız diyen Babanzâde biz ancak Türkçü- İslamcılarla bu konuyu konuşup dertleşebiliriz onlar halis Türkçülere göre daha insaflı ve daha anlayışlıdır demektedir.²³²

Babanzâde Türkçü- İslamcı liderlerle yapılan tartışmaları diğerlerine göre yani Halis Türkçülere göre daha insaflı olduğunu söyler. Bunların Türk unsurunun zaafından yardıma muhtaç olduğundan bahsetmelerinin yanında İslam camiasını da kırmak istemediklerini ve İslam camiasını diğer Müslüman milletlerin ayrılmaması ve Türkler'in kolaylıkla terbiyesi ve yükselmesi için çok önemli olduğunu söylemiştir. Ancak bunlar da bir noktada yanılmışlardır ki bu "Türklük camiası İslam camiasını takviye eder." anlayışıdır ki dini iman yanında bir de milli iman ortaya çıkarıyorlar. Hatta bunlardan bazılarının göre milliyet ile övünmek İslami duyguya zarar vermez aksine bir insan Müslüman da olsa diğer milletlere karşı varlık gururuyla övünürse yüksek bir terakki mertebesine ulaşır mantığına inanmaktadırlar.²³³

Sonuç olarak Babanzâd'ye göre her iki düşüncenin de yanlış tarafları vardır. Birinin daha çok olsa da sonuçta ikisi de doğru değildir. Yapılması gerekenleri kısaca şöyle özetleyen Babanzâde: Ey Türk! diyecek yerde Ey Müslüman! diye hitap edilmesini ve yine birine Müslümanlığından bahsedilip Türklüğünden bahsedilmemesi gerektiğini söyleyerek İslam gayesinin Türklüğü kurtaracağını ancak Türklük gayesi ile İslam dairesinin kuşatılamayacağını ve her iki gaye ile de hiçbir işin görülemeyeceğini söyleyerek her ikisinin de aynı derecede sevilmeyeceğini belirtmiş ve özet olarak önce Müslüman olmamız gerektiğini vurgulamıştır.²³⁴

Şeriata Muhalefet

Babanzâde, hicretin henüz ikinci asrında İslam medeniyetinin dünyanın en ilerlemiş ve mükemmel, olgun bir medeniyet halini aldığını belirtmiştir. Kısa bir süre içinde Bağdat, Basra, Mısır, Merv, Belh, Sistan, Semerkant, Kurtuba, İşbiliye, Kayrevan

²³² Ahmed Naim, "İslam'da Dava-yı Kavmiyet", 115; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I*, 1/331-332.

²³³ Ahmed Naim, "İslam'da Dava-yı Kavmiyet", 115-116; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I*, 1/332-333.

²³⁴ Ahmed Naim, "İslam'da Dava-yı Kavmiyet", 10 Nisan 1330, 114-118; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I*, 1/333-337.

gibi Müslüman şehirlerin insanları aydınlatan birer medeniyet ocağı ve ilimlerin yuvası olduğunu söylemiştir. Bulunduğu dönemle o zaman arasında çok büyük bir farkın olduğunu dile getirmiştir.²³⁵ İslam'ın geçmiş dönemleri ile o günkü durumu arasında bir tezatlık olduğunu söyleyen Babanzâde, döneminde çekilen belaların nedeninin bir kısmı ümmetin bütün fertlerinin diğer kısmının ise siyasetçiler, amirler(idareciler) ve ulema sınıfının yapmış olduğu kötülüğün neticesi olduğunu dile getirmiştir. Bu kötülüklerin hepsini şeriata muhalefet adı altında toplayan Babanzâde, Müslüman toplumların içinde bulunduğu buhranın sosyal sebeplerini bütün ümmet fertlerinin şeriata yaptığı muhalefetler şeklinde şöyle sıralamıştır:²³⁶

- **Kuvvet Hazırlamada Kusur**

Babanzade, Müslümanların gerilemesinin nedenlerinden birini de kuvvet hazırlamada kusur olarak göstermiştir. Buna Enfal suresindeki (‘‘Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve savaş atları hazırlayın. Onlarla Allah’ın düşmanını, sizin düşmanınızı ve bunlardan başka sizin bilmediğiniz fakat Allah’ın bildiği diğer düşmanları korkutursunuz.’’)²³⁷ ayetini örnek gösteren Babanzâde, bu ayetin kuvvet hazırlamayı emrettiğini ancak bu kuvvetin yalnız top tüfek değil, asrımızda bunların bağlı olduğu ilimler, fenler, sanatlar, ziraat, ticaret ve hatta şecaatin de bunlara dâhil olduğunu söylemiş ve bunların hepsini tedarik etmenin farz-ı kifaye olduğunu beyan etmiştir. Aynı zamanda bütün ümmet-i Muhammed’in bu konularda yabancılara bağlı olmaktan kurtulmadığı müddetçe topluca günahkâr olduklarını ifade etmiştir. Böyle bir durumda Müslümanların Allah’ın onlara yardım etmesini ve onları muvaffak kılmasını beklемelerinin gülünç bir durum olduğunu da söylemiştir.²³⁸

²³⁵ Babanzade Ahmed Naim, “İslamiyet’in Esasları, Mazisi ve Hali”, *Sebilü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* XII [XI]/284 (Şubat 1329), 371; Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi I*, 1/340-342.

²³⁶ Ahmed Naim, “İslamiyet’in Esasları”, 373; Ertekin, *Yenileşme Arayışları*, 103-104; Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi I*, 1/344.

²³⁷ el-Enfâl 8/60.

²³⁸ Ahmed Naim, “İslamiyet’in Esasları”, 373.

- **Kalbin Gevşekliği**

Babanzâde, gönlün zaaflığını, kalbin gevşekliğini (vehn-i kalb) bütün ümmetin fertlerinin şeriata yaptığı muhalefetlerden biri saymıştır. Bunun çaresini ise Allah'ın adını, kelâmını yaymayı (i'la'-yı kelimetullah) ve din düşmanlarına hem maddi hem de manevi olarak üstün gelmeyi amaç edinmektir. Ve bu uğurda canını feda edecek derecede bir iman gücü ve itikat kuvveti kazanmak olduğunu söylemiştir. Ayrıca kalp gevşekliği hakkında bir hadis-i şerif örneği veren Babanzâde, bu hadisin içinde bulunduğumuz durumu açık bir şekilde anlattığını ifade etmiştir.²³⁹ Örnek verilen hadis şöyledir: “Çok sürmez ümmetler, oburlar yemek lengerine birbirini nasıl davet ederlerse her taraftan size hücum için birbirini davet edeceklerdir. Sorduk ki ya Resulallah, o zaman biz azlık mı olacağız? Hayır buyurdular o zaman pek çok olacaksınız. Lakin sel uğrağındaki çerçöp gibi çerçöp türünden olacaksınız. Düşmanlarınızın kalplerinden mehabet, korku çıkarılır da sizin kalplerinize vehn sokulur. Vehn nedir? Diye sordular. Buyurdular ki vehn hayatı sevmek ve ölümü sevmemektir.”²⁴⁰

- **Birbirine Buğz Etme ve Karşılıklı Yardımdan Kaçınma**

İslam dininin karşılıklı olarak birbirini sevmeyi, birbirine muhabbet beslemeyi, karşılıklı yardımlaşmayı ve dayanışmayı emreder. Bizim bunlardan kaçınıp ancak birbirimize buğz edip durduğumuzu belirten Babanzâde, yine bu düşüncesini bir hadis-i şerif ile desteklemiştir. Özet olarak hadiste; Müslümanın Müslümana kardeş olduğundan, birbirlerine buğz, haset etmemeleri, darılıp yüz çevirmemeleri ve hakaret etmemeleri gerektiğinden ve Müslümanın Müslümana kanı, malı ve ırzının haram olduğundan bahsetmektedir.²⁴¹

²³⁹ Ahmed Naim, “İslamiyet'in Esasları”, 373; Kara, Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1, 1/344.

²⁴⁰ Ebu Davud, “Melahim”, 5

²⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Naim, “İslamiyet'in Esasları”, 373; Kara, Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1, 1/344-345.

- **Cehalet**

Babanzâde, bilgisizliği musibetlerin anası olarak nitelemektedir. Müslümanların uğradıkları en büyük alçalma dönemleri ve başlarına gelen büyük afetlerin nedenini onların ilme ve marifete önem vermemelerine dayandırmaktadır. Ne zaman ilme, marifete önem vermeseler bu afetlerin ve zilletlerin onlara isabet ettiğinden bahsetmektedir.²⁴² Müslümanların gerileme nedenlerinden birini de ilme önem vermemek olarak nitelendirebiliriz. Babanzade'nin bu düşüncesi günümüz içinde geçerlidir. Küreselleşen dünya diye nitelendirilen çağımızda artık bilgi çok önemli hale gelmiştir. Aynı zamanda bilgiye ulaşmakta kolaylaşmıştır. Ancak bilgiye ulaştıran teknolojinin farklı alanlarda kullanılması da bir o kadar yaygın hale gelmiştir. Örneğin cep telefonu artık haberleşmeden daha çok oyun oynama, fotoğraf ve video çekme gibi alanlarda kendini daha fazla göstermektedir. Aynı şekilde interneti ve televizyonu bilgi sağlamak yerine eğlence ve boşa vakit öldürme amacıyla kullanıyoruz. Çoğu zaman bunların farkında olmasak ta bilgiye bu kadar kolay ulaşma imkânı varken bunu değerlendirmeli ve bilgi çağında cahilliği bir tercih olmaktan çıkarmalıyız.

- **İhanet ve Vefasızlık**

İnsanların arasında hıyanetin emanet yerine geçtiğini ve verilen sözün yerine getirilmediğini söyleyen Babanzâde, insanlar arasındaki bütün işlerde güvenin kaybolduğunu ve bunun kötü bir neticesi olarak yöneticiler ve yönetilenler arasındaki bütün işlerin bozulduğunu dile getirir. İç ve dış siyasette, ticarete, sanatta ve ziraatte de selametın kalmadığını belirten Babanzâde, bu duruma ne kadar ağlasak da az olacağını beyan etmiştir. Müslümanların başına gelen musibetlere tercüman olarak; ‘güvensizliğin ortaya çıkacağı, suçsuzluğu emin olan kişinin itham edilip suçlu olanın emin tutulacağı, merhametin kaybolacağı işin ehline verilmediği zamanların geleceği’ gibi hadislerden örnekler gösteren Babanzâde, ancak ne yazık ki bu durumda olanların bu hadislerden etkilenmediklerini ve buna üzülmediklerini de ayrıca belirtmiştir.²⁴³

²⁴² Ahmed Naim, “İslamiyet’in Esasları”, 373; Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1*, 1/345.

²⁴³ Ahmed Naim, “İslamiyet’in Esasları”, 373; Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1*, 1/345.

- **Taklitçilik**

Babanzâde, yabancıları taklit ederek kendi maneviyatımızı zehirlemeyi, hastalıklarımızdan tedavisi en zor olanı diye tabir etmiştir. İnsan türünün en mükemmeli olan Hz. Muhammed'in ahlakını, sünnetini ve adabını bırakıp ta Avrupa'yı taklit etmenin İsrailoğullarının kudret helvasıyla bıldırcın etini bırakıp soğan ve sarımsak istemelerine benzetmektedir. İnsanların batıya özentisini ve onları taklit etmesinin nedenini hürmet ve itibar kazanmak olduğunu dile getiren Babanzâde, bunun yanlış şüphe ve kuruntulardan kaynaklandığını ve anlamsız bir taklit olduğunu dile getirmiştir. Hâlbuki Allah Kur'an-ı Kerim'de; *'' Andolsun, Allah'ın Resûlünde sizin için; Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah'ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır. ''*²⁴⁴ buyurmuştur.²⁴⁵ Taklitçiliği hemen hemen bütün âlimlerimiz gerileme nedenlerinden biri olarak saymıştır. Bu konuda hiç te haksız sayılmazlar. Günümüzde neredeyse her şeyimiz taklitçilikten ibarettir. Dizilerden yarışma programlarına, filmlerden reklamlara, okuduğumuz kitaplardan yediğimiz yemeğe kadar hepsi bir taklit barındırmaktadır. Bu taklitçilik bizim daha da gerilememize yol açmaktadır. Her şeyi taklit etmek bizi uyuşukluk ve tembelliğe, bunun sonunda da gerilememize neden olmaktadır. İyi şeyler örnek alınmalı fakat bizim yaptığımız gibi her şey de taklit edilmemelidir. Örnek almak ilham verir ancak taklit etmek aslını yüceltir. Bu nedenle biz iyi gördüğümüz şeyleri taklit etmek yerine örnek almayı tercih edersek gerilememize neden olan sorunlardan birini aşmış oluruz.

²⁴⁴ el-Ahzâb 33/21.

²⁴⁵ Ahmed Naim, "İslamiyet'in Esasları", 374; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, 1/345-346.

6. MEHMET AKİF ERSOY (1873-1936)

6.1. İlmi Şahsiyeti ve Eserleri

Mehmet Akif Ersoy; 1873 yılında İstanbul'un Fatih ilçesinin Sarıgözel semtinde dünyaya gelmiştir.²⁴⁶ "İstiklal Marşı"nın yazarı Mehmet Akif, babasından Arapça öğrenimini gördükten sonra ünlü edebiyatçılarımızdan olan Muallim Naci'den edebiyat dersi almıştır. Babasının vefatı üzerine kısa yoldan meslek sahibi olmak için Mülkiye Baytar Mektebine girmiş ve burayı birincilikle bitirmiştir. Anadolu ve Rumeli'yi gezerek çeşitli hayvan hastalıkları hakkında çalışmalar yapmış ve yine ordunun ihtiyacını karşılamak üzere Şam ve civarına seyahatler düzenlemiştir. Yapmış olduğu bu seyahatlerde Anadolu'yu ve köy halkını yakından tanıma imkânı bulmuş ve bu gözlemlerini ileride yazacağı şiirlere büyük bir başarıyla taşımıştır.²⁴⁷ Mehmet Akif, Edebiyat hayatında olduğu kadar fikir hayatında da ahlak ve fazilet timsali, dini iman sanatkarı ve milli heyecan şairi sıfatını kazanmıştır.²⁴⁸

Hafızlığını da tamamlayan Mehmet Akif, şiir ve yazılarının neredeyse hepsinin yayınlandığı Sırat-ı Müstakim dergisinin başyazarlığı görevini de üstlenmiştir. Bunun yanında ayrıca İstanbul Darülfünunu Edebiyat Şubesi'nde Osmanlı edebiyatı müderrisliği yapmıştır. İttihat ve Terakki'nin Şehzadebaşı Kulübü'nde cemiyetin Hey'et-i İlmiyye üyesi olmuştur. Bu üyelik sıfatıyla Arap edebiyatı ve tercüme usulü dersleri de verip Baytar Mekteb-i Alisi Me'zünini Cemiyeti başkanlığı görevinde de bulunmuştur.²⁴⁹

Osmanlı döneminde yapılan Balkan savaşı sonrası Müdafaa-yı Milliye Heyeti Neşriyat Şubesi kurulmuş ve bu şubenin azalığına da Mehmet Akif Ersoy tayin edilmiştir. Birinci Dünya Savaş başlamadan önce Hicaz ve Mısır' a da giden Mehmet Akif, savaşın patlak vermesi sonucu Almanya'nın daveti üzerine oradaki Müslüman esirlerin durumunu görmek için Berlin'e gitmiştir. Tüm bunların yanında savaştan sonra ülkede işgaller başlamış ve İzmir'in işgali sonucu Anadolu'da direniş başlatan halkın bu

²⁴⁶ M. Orhan Okay - M. Ertuğrul Düzdağ, "Mehmed Âkif Ersoy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/432.

²⁴⁷ Okay - Düzdağ, "Mehmed Âkif Ersoy", 28/432-433.

²⁴⁸ Bkz. Abdullah Alperen, *Sosyolojik Açıdan Türkiye'de İslam ve Modernleşme (Çağımız İslam Dünyasında Modernleşme Hareketleri ve Türkiye'deki Etkileri)* (Adana: Karahan Yayınları, 2003), 308.

²⁴⁹ Okay-Düzdağ, "Mehmed Âkif Ersoy", 28/ 432-433.

direnişini güçlendirmek için Balıkesir'e giderek vaazlar vermiş ve bu vaazlarla halkın aydınlanmasını sağlamıştır.²⁵⁰

İstanbul işgale uğrayınca Anadolu'da başlamış olan Milli Mücadeleye katılmaya karar veren milli şairimiz İstanbul'dan ayrılıp Ankara'ya gitmiş ve burada Burdur milletvekili olarak meclise girmiştir. Konya'da çıkan isyanı bastırmak için Konya'ya gönderilmiş ardından da Kastamonu'ya gidip Nasrullah Camii'nde halka vaazlar vermiştir. Daha sonra Ankara'ya döndüğünde Tacettin Dergâhına yerleşip burada İstiklal Marşımızı yazmıştır.²⁵¹

İstanbul'da yüksek maaşla görev yapmasına rağmen Ankara'ya gidip milli mücadeleyi desteklemesi onun ne kadar vatansever olduğunu gösteren başka bir olaydır. Milli Mücadele sonrasında hep görmek istediği İslam birliğinin gerçekleşmemesi ve Büyük Millet Meclisi'nin ikinci döneminde aday gösterilmemesi onu derinden üzmüştür. Bunun üzerine Mısır'a giden Mehmet Akif, ara ara Türkiye'ye gelse de 1925 yılından sonra vefatına kadar bir daha ülkeye gelmemiş Mısır'da kalmıştır. Hastalanıp ağırlaşınca 1936 yılında İstanbul'a dönmüş ve aynı yılın Aralık ayında burada vefat etmiştir.²⁵² Hiçbir resmi makam onun cenazesine ilgi göstermemiş ancak halk tarafından büyük bir kalabalıkla cenaze namazı kılınmıştır.²⁵³ Ülkesi için birçok fedakârlık yapan milli şairimiz son zamanlarında ülkesinden ayrı ve kırılgan şekilde bir hayat geçirmiştir.

Yedi şiir kitabının toplandığı ve en ünlü eseri olan ''Safahat'' dışında bazı eserlere yaptığı tercümeleri de basılıp yayımlanmış olan Mehmet Akif Ersoy, ilmi kişiliğini yansıtır dönemin zor koşullarında halkı da işin içine katarak devletin bulunduğu bu durumdan kurtulmasına elinden geldiğince yardım etmiştir. Milli bağımsızlığın kazanılmasından sonra da bir yarışmaya katılarak yazdığı ''İstiklal Marşı'' nı bizlere armağan etmiştir.

Akif'in eserlerini tercümeleri, mektupları, Sırat-i müstakim ve Sebilürreşad da yazdığı makaleleri, vaazları gibi kısımlara ayırabilmekle beraber bu eserlerden çoğu kendisinden sonra insanların derleyip düzenlemesi sonucu basılmış eserleri

²⁵⁰ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I*, 1/367.

²⁵¹ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I*, 1/367.

²⁵² Okay-Düzdağ, ''Mehmed Âkif Ersoy'', 28/ 434-435.

²⁵³ Okay-Düzdağ, ''Mehmed Âkif Ersoy'', 28/ 434.

oluşturmaktadır.²⁵⁴ Kısaca bunlardan bahsedecek olursak; yedi kitaptan oluşan safahatta ki yedi şiir kitabının isimleri şu şekildedir:

- *Birinci Kitap: Safahat*
- *İkinci Kitap: Süleymaniye Kürsüsünde*
- *Üçüncü Kitap: Hakkın Sesleri*
- *Dördüncü Kitap: Fatih Kürsüsünde*
- *Beşinci Kitap: Hatıralar*
- *Altıncı Kitap: Asım*
- *Yedinci Kitap: Gölgele*

Tercümeleri ise;

- *Müslüman Kadını,*
 - *Hanoto'nun Hücumuna Karşı Şeyh Muhammed Abduh'un İslamı Müdaafası*
 - *İçkinin Hayat-ı Beşerde Açtığı Rahneler*
 - *Anglikan Kilisesi'ne Cevap*
 - *İslamlaşmak* (Said Hâlim Paşa'dan, Fransızca'dan çevrilmiştir, 1919)
- Ayrıca;

- Mehmet Akif'in Kastamonu da Milli Mücadelede iken yaptığı vaazlar "*Kastamonu Nasrullah Kürsüsünde*" adıyla,
- Sebilürreşad'da çıkan ayet ve hadislerle ilgili makaleleri Ömer Rıza Doğrul tarafından "*Kur'an'dan Ayet ve Nesirler*" adıyla, Suat Zühtü Özalp tarafından ise "*Kur'an-ı Kerimden Ayetler (Meal- Tefsir), Mevzeler (Vaazlar)*" adıyla basılmış, biraz daha düzenli neşirleri A. Abdulkadiroğlu ve N. Abdulkadiroğlu tarafından "*Mehmed Akif Ersoy'un Makaleleri*" "*Mehmed Akif'in Kur'an-ı Kerim'i Tefsiri- Mev'iza ve Hutbeleri*" adıyla yapılmış ve Maruf Evren tarafından sadeleştirilerek "*Hutbeler*" adıyla basılmıştır.
- Sebilürreşad ve Sırat-ı müstakimde çıkan tercümeleri Ziya Çil tarafından sadeleştirilerek "*Modernleşmek mi İslamlaşmak mı?*" adıyla yayımlanmıştır.

²⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, 1/368-369.

- ‘‘Mehmet Akif’in Mektupları’’- ‘‘Mehmet Akif Ersoy’un Aile Mektupları’’ adlarıyla mektupları yayımlanan Akif’in şiir, makale, tercüme, vaaz ve mektupları topluca neşredilerek M. Ertuğrul Düzdağ ve İ. H. Şengüler tarafından ‘‘Açıklamalı ve Lügatçeli Mehmed Akif Külliyyatı’’ ismiyle yayımlanmıştır ve bu eser on ciltten oluşmaktadır.²⁵⁵

6.2. Mehmet Akif Ersoy’a Göre Müslümanların Gerileme Nedenleri

Mehmet Akif Ersoy’a göre İslam âleminin ve Müslümanların geri kalma nedenlerini toplumsal ve dini nedenler olarak sınıflayabilirsek de biz bunları böyle bir ayırım yapmadan tek tek başlıklar altında vereceğiz. Bu vereceğimiz nedenlerin bir kısmı toplumsal bir kısmı da dini nedenler olarak görülmektedir.²⁵⁶

Cehalet

Müslümanların geri kalmasında toplumsal nedenlerin başı olarak gördüğü cehaleti aynı zamanda büyük felaketlerinde başı sayan Mehmet Akif, Osmanlı halkının bu felakete uğramalarındaki sebebi ise mektepsizlik olarak değerlendirmiştir.²⁵⁷ Aynı zamanda ülkedeki mektep ve medreselerin yeterli olmamasından şikâyetçi olan²⁵⁸ Mehmet Akif’e göre, bunları etkileyen bir durumda halk ile düşünürlerin arasının açılması ve bu düşünürlerin taşkınlık yapması sonucu halkın fen okuyan insanlara olumsuz gözle bakması nedenidir.²⁵⁹ Aynı zamanda âlimlerin dertsizliğinden, mektepsiz filozofların türemesi ve bunların her şeyi para karşılığı yapmasından şikâyetçi olan²⁶⁰ Mehmet Akif, düşünürlerin dini doğru anlamamış olmalarını da geri kalmışlık nedenleri arasında saymıştır. Fennin önemini belirtmek için Süveyş kanalı örneğini veren Mehmet Akif, artık zamanımızda böyle durumlar için omuz gücü değil de fen gerekli ancak müçtehitlerimiz bunu düşünmüyor demiştir.²⁶¹

Toplumun yenilenmesi için Avrupa’ya eğitim için gönderilen insanların da bu konuda yetersiz olduğunu dile getiren Akif, bu insanların gerilemenin nedeni olarak dini

²⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi I*, 1/368-369.

²⁵⁶ Bkz. Satılmış Öz, ‘‘Mehmet Akif Ersoy’da Geri Kalmışlık ve Kalkınma Problemi (Safahat Örneği)’’, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/30 (01 Aralık 2013), 145.

²⁵⁷ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat* (Ankara: Dorlion Yayınları, ts.), 257.

²⁵⁸ Ersoy, *Safahat*, 156.

²⁵⁹ Ersoy, *Safahat*, 178.

²⁶⁰ Ersoy, *Safahat*, 179.

²⁶¹ Ersoy, *Safahat*, 253.

gördüklerini, kadınlara yönelik topluma uygun olmayan yanlış politikalar üretip aynı zamanda dini hedef seçip gerilemeni nedenlerini yanlış yerlerde aradıklarını söylemiştir.²⁶² Nitekim yenileşme için Avrupa'ya gönderilen kimseler olumlu gelişme yerine toplumda olumsuz etkiler bırakmaktadır.²⁶³

Eğitimin Yetersizliği

Bizi kurtaracak şeyin eğitim olduğunu söyleyen Mehmet Akif; ‘ ‘memlekete doğru eğitimi sokarsak kurtuluruz, ancak faydalı olan eğitim hala memlekete girmedi avam kısmı hiç okumuyor, yazmıyor okuyup yazan kısım ise ne dünyaya ne de ahirete yaramayan şeylerle uğraşıyorlar. Ancak el birliğiyle çalışılırsa kurtuluruz yoksa kurtulmanın imkânı yok ’ ’²⁶⁴ diyerek Müslümanların gerilemesinin nedenlerinden birinin de eğitimde ki yetersizlik olduğunu söylemiştir.

Bu konuda söylemiş olduğu şu sözler eğitimin gelişmek için sahip olduğu önemi bizlere göstermektedir: “*Düinkü çoban Bulgarlar adam oldular da bizi ezdiler. Bu herifler otuz sene evvel sayı bilmezlerdi! Hesabı yüze kadar hiçbiri çıkaramazdı! Fakat bugün bakın ne hale geldiler. Askeri, askerimizi perişan etti. Siyasiyyûnu (politikacıları) siyasiyyûnumuzu bastırdı. Muallimleri bizim muallimlerimizden fazla yararlık gösterdi. Mağlup olan yalnız ordumuz değil. Evet, sen bu memlekette hangi mevkide isen, kendi memleketinde senin mevkiini işgal eden Bulgar sana galip. Bakın, bunlar otuz sene içinde bu hale geldiler. Dün bir vilâyet iken bugün kral(lık) oldular, yarın imparator(luk) olacaklar! Metbuların (bağlı oldukları Osmanlıları) çiğnediler, geçtiler. Çünkü çalıştılar. O sayede insaniyete katıldılar. Biz ise etrafı görmedik, uyumak istedik, onun için çiğnendik. Bizde vazife hissi yok. Onlar ise vazifelerini îfâ ettikten başka fedakârlık da gösterdiler. Benim evvelce Edirne vilâyeti dâhilinde memuriyetim vardı. Ara sıra Bulgaristan’a geçerdim; köylerde heriflerin ne kadar çalıştıklarını gözümle gördüm. Hatta bir kere köyün birinde çarıklı, kepele bir Bulgar gördüm. Çoban zannettim, lâkin azıcık konuştuktan sonra herifi pek yaman buldum. Sonra bir münasebetle darülfünun mezunu olduğunu öğrendim. Bakınız tahsîl-i âlî görmüş bir herif çoban kıyafetine giriyor*

²⁶² Ersoy, Safahat, 159-161.

²⁶³ Öz, “Safahat Örneği”, 147.

²⁶⁴ Mehmed Akif Ersoy, “Üstad-ı Muhterem Mehmed Akif Beyefendi Tarafından (Üçüncü Mevaiz): Süleymaniye Kürsüsünde [Sure-i Ankebut, 69]”, *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* II-IX/50-232 (Şubat 1328), 407.

da, köylüleri irşâd ediyor! İşte düşmanlarımız böyle çalıştılar. Biz ne yaptık? Hiçbir şey. Bundan sonra da yapmazsak yaşamak yok.’’²⁶⁵ Sözlerinden eğitimle toplumların nasıl bir değişim geçirip geliştiğini söyleyip buna Bulgarları örnek göstermiştir.

Bizimde içinde bulunduğumuz kötü durumdan kurtulmak için yeterli eğitimle birlikte çalışmamız gerektiğini bunu yapmazsak mevcut durumdan kurtulunamayacağını hatta yaşamının bile mümkün olmayacağını dile getirmiştir.

Milli birlik ve beraberliği sağlamanın mahalle mektepleriyle mümkün olacağını savunan Mehmet Akif, eğer mahalle mekteplerinde güzelce eğitim alınmış olsaydı Arnavutlar da isyana kalkışamazdı demiştir.²⁶⁶

Yine okullarda teorik bilgiden çok pratik bilgiye önem verilmesini söylemiş ve insan ile toplumun ilerlemesine engel olan baş nedenin cehalet olduğunu bununla savaşmak gerektiğini, bunu yenmek içinde bilgi edinmenin yeri olarak mektepleri ve aileyi göstermiştir.²⁶⁷

Mehmet Akif’e göre devletin çökmeye başlamasının nedeni daha beşikteyken çocukların kulaklarına fısıldanmaya başlayan ve daha sonra öğretmenler, yazarlar ve devlet adamları tarafından işlenen karamsarlık ile korkak bir hayat ve eğitim felsefesinin olmasıdır.²⁶⁸ Mehmet Akif, çocukluğundan beri hep Avrupa ilerlemiş siz daha kötü günler göreceksiniz gibi sözler duyduğunu söylemiştir. Oysa bunun yerine çocuklar Avrupa ile aramızda baya mesafe var. Bu açığı kapatmak mahvolup gitmemek için gece gündüz çalışmalısınız. Yoksa geride kalmaya devam ederiz. Sakın azminizi de kaybetmeyiniz gibi sözler söylenmesi gerektiğini belirtmiştir. Yani bu olumsuz durumu engellemek için gençliğe doğduğu günden itibaren ailesi ve çevresinin ümitsizlik ruhu yerine istikbal için mücadele ruhunu aşılması gerektiğini söylemiştir.²⁶⁹

²⁶⁵ Ersoy, “Üçüncü Mevaiz”, 407; Mehmed Akif Ersoy, “Üçüncü Mev’ize -Üstâd-ı Muhterem Mehmed Âkif Beyefendi Tarafından Süleymânîye Kürsüsünde”, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sebülürreşâd Mecmuası*, ed. M. Ertuğrul Düzdağ (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2017), 9/405.

²⁶⁶ Ersoy, Safahat, 256-257.

²⁶⁷ Ersoy, Safahat, 118-119; Mahmut Babacan, “Burdur Milletvekili Mehmet Akif’e Göre Eğitim ve Kalkınma”, *Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Milli Birlik ve Bütünlük Sempozyumu* (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2011), 458.

²⁶⁸ “Mev’ize: Üstad-ı Muhterem Mehmed Akif Beyefendi’nin Karasi’de Zağnos Paşa Cami-i Şerifi’nde İrad Buyurdıkları Mev’izenin Hulasası”, *Sebülü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* XVIII/458 (Şubat 1336), 184.

²⁶⁹ “Mev’ize”, 184.

Eğitim kurumlarının yetersizliğiyle birlikte Mehmet Akif'e göre gerilemenin nedenlerinden biri de medreselerin zamanın ihtiyaçlarına göre hareket etmemesi ve bunda ısrarcı olmalarıdır.²⁷⁰ Mülkiye, tıbbiye, bahriye, baytar mektebi, ziraat mektebi, mühendishane gibi eğitim kurumları yeterli nitelikte eleman yetiştiremediği için bizim dışı bağımlı hale gelmemize ve kendi sorunumuzu çözemediğimizden bahseder.²⁷¹ Aynı zamanda ilmiye sınıfının bayağı olduğundan ve fetva veren sınıfında yetersiz olduğunu da söylemektedir.²⁷²

Tembellik

Müslümanların gerilemesinde toplumsal nedenlerden birini de tembellik olarak sayan Mehmet Akif, toplumun sıkıntısının murdar ataletten kaynaklandığını söylemekte,²⁷³ geleceğe karamsar bakılıp bunun neticesinde ümitsizliğe kapılıp azmin bırakılmasını da eleştirmektedir.²⁷⁴ Yine İslam coğrafyasının tamamında yaşanan olumsuzluklar olmasına rağmen hala bir hareketlenme olmamasının insanların bu hallerine devam etmesinden de yakınmaktadır ve bunu da ümmetin kanı sanki uyuşmuş diye tabir etmektedir.²⁷⁵ Tembelliğin insan fıtratının hükümlerine aykırı bir davranış, hatta isyan olduğunu söyleyen Akif, insanın yapması gereken tek şeyin çalışmak olduğunu ifade eder.²⁷⁶

Tembelliğin nedenlerinden birinin tevekkülün yanlış anlaşılması sonucu oluştuğunu ifade eden Akif, Safahat'taki 'Azimden Sonra Tevekkül' başlıklı şiiriyle bunu şöyle anlatmıştır:

“Allâh'a dayandım!” diye sen çıkma yataktan...

Ma'na-yı tevekkül bu mudur? Hey gidi nâdan!

Ecdâdını, zannetme, asırlarca uyurdu;

²⁷⁰ Ersoy, Safahat, 368; Öz, “Safahat Örneği”, 147.

²⁷¹ Ersoy, Safahat, 370-371; Öz, “Safahat Örneği”, 147.

²⁷² Ersoy, Safahat, 156-157; Öz, “Safahat Örneği”, 147.

²⁷³ Ersoy, Safahat, 250-251.

²⁷⁴ Ersoy, Safahat, 197.

²⁷⁵ Ersoy, Safahat, 390-391; Öz, “Safahat Örneği”, 149.

²⁷⁶ Ersoy, Safahat, 138-139; Erdoğan Erbay, “Millî Birlik Meselesinde Âkif'in İnsana Yüklediği Vazife”, *Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Milli Birlik ve Bütünlük Sempozyumu* (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2011), 94.

Nerden bulacaktın o zaman eldeki yurdu?

Üç kıt'ada, yer yer, kanayan izleri şâhid:

Dinlenmedi bir gün o büyük nesl-i mücâhid.

Âlemde “tevekkül” demek olsaydı “atalet”,

Mîrâs-ı diyânetle yaşar mıydı bu millet?

Çoktan kürenin meş'al-i tevhidi sönerdi;

Kur'an duramaz, nezd-i İlâhî'ye dönerdi. ''²⁷⁷

Hiçbir gayret göstermeden tevekkül edenleri yukarıdaki dizelerle eleştiren Mehmet Akif'e göre bütün Müslümanlar tembellik içerisinde ve İslam dünyasında yanlış bir tevekkül anlayışı mevcuttur. Dizelerde de belirttiği gibi geçmişteki ümmette bir azim ve gayret mevcut iken günümüz Müslümanlarında bu gayretin olmadığı o yüzden onlar gibi hâkimiyet kuramadığımız anlaşılmaktadır.²⁷⁸ Tembelliği eleştirirken hedefini mahalle kahveleri olarak seçen Akif, mahalle kahvelerini çalışmayı engelleyip tembelliğe yol açan bir yer olarak görmektedir. Mahalle kahveleri çalışmanın önünde bir engel ve tembelliğe sebep olduğu için onu tehlikeli görmekte ve kapatılmalarını istemektedir. Tembelliğin çözüm önerisini de çalışmak olarak ifade eden Akif, çalışmayla birlikte milletin bulunduğu zor durumdan kurtularak ilerleyip gelişeceğini ve böylece bütün sıkıntıların ortadan kalkacağını beyan etmiştir.²⁷⁹

²⁷⁷ Ersoy, Safahat, 447-448.

²⁷⁸ Bkz. Ersoy, Safahat, 447-448; Hasan Yürek, “Mehmet Âkif Ersoy'un Safahat Adlı Eserinde Geri Kalmışlığın Sebepleri ve Çözüm Önerileri”, *Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Milli Birlik ve Bütünlük Sempozyumu* (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2011), 114-115.

²⁷⁹ Ersoy, Safahat, 104-113; Yürek, “Geri Kalmışlığın Sebepleri ve Çözüm Önerileri”, 115-116.

Taklitçilik

Mehmet Akif, dinin emirlerinin taklit ile ayakta durduğundan yakınmıştır. Bir iki bidatin birkaç hurafenin miras kalarak büyüdüğünden bahsetmiştir. Bunun sonucunda ise dini inançların, ibadetlerin ve davranışların hurafeler toplamı ve bidat yığını haline geldiğini söylemiştir.²⁸⁰ Artık durum öyle bir hal almıştır ki Mehmet Akif, bugün dinden kötü bir bidati çıkarıp atmak dinin büyük esaslarından birini yıkmaktan daha çok tepki çeker diyerek durumun vahametini ironik bir şekilde ortaya koymuştur.²⁸¹

Taklit konusunda; dini dünyası, selamı, keliması, kıyafeti kısacası her şeyi taklit olan bir milletin fertlerinin de insan taklidi olduğunu ve böyle bir toplumun hakiki manada sosyal bir topluluğu meydana getiremeyeceğini hatta yaşayamayacağını ifade etmektedir.²⁸² Ancak Mehmet Akif taklidi tamamen reddetmemiş toplumun kurtuluşu için bazı yönlerin taklit edilebileceğini savunarak buna Japonya örneğini vermiştir. Japonya'nın manevi kültür ile fenni birbirinden ayırdığını Avrupa'dan sadece fenni alıp, örfüne, ahlakına ve milli bünyelerine uymayan şeyleri almadıklarını anlatmaktadır. Ayrıca Japonların varmış oldukları bu seviyeyle İslam'ın esaslarını yaşadıklarını ancak din olarak Buda'ya mensup olduklarını Müslümanları eleştirmek için söyler. İslam nurunun adeta Japonya da yayıldığına tekrar dikkatleri çeken Mehmet Akif, Japonların Müslüman olmaları için bir tek tevhid inançları eksik demiştir.²⁸³ Yani ahlak ve yaşayış tarzları sosyal ilişkileri tam Müslümanlarda görülmesi gereken şeyler olduğundan bu örnek üzerinden Müslümanları iğnelemiştir. Bu tür eleştirilerinde ise haksız sayılmaz. Mehmet Akif günümüzde yaşasa biz Müslümanları daha sert ve ağır eleştirilere tabii tutardı. Artık hayatımızın her alanına etki eden özentisi ve taklit her geçen gün Müslümanları etkisi altına almaya devam etmektedir. Televizyonda ki film ve dizilerden tutunda giyim kuşama kadar hep bir batı etkisi üzerimize yapışmış vaziyettedir. Bu etki genellikle taklit veya uyarılma denilen aslında taklitten pek farkı olmayan bir şekilde gerçekleşmektedir.

²⁸⁰ Muhammed Abduh - Mehmed Akif Ersoy, "[Tefsir-i Sure-i Bakara, 170]", *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* II-IX/27-209 (23 Ağustos 1328), 4.

²⁸¹ Abduh - Ersoy, "[Tefsir-i Sure-i Bakara, 170]", 4.

²⁸² Abduh - Ersoy, "[Tefsir-i Sure-i Bakara, 170]", 4.

²⁸³ Ersoy, Safahat, 164-165.

Ayrıca aşığıda verdiğimiz Süleymaniye Kürsüsünde başlıklı şiirindeki dizelerinde Japonya örneği üzerinden bir milletin yükselmesinin sırrını kendinde sakladığını söylemiştir.²⁸⁴ Onu başka yerlerde aramaması gerektiğini, taklidin her zaman işe yaramayacağını, ancak batının fennini almamız gerektiği gibi tavsiyelerde bulunmuştur. İlerlemenin ancak bu ilkelerle gerçekleşeceğini ve gerilemenin nedenlerinden birinin de taklit olduğunu bizlere ifade etmiştir.

‘‘Şark ’ı baştanbaşı yıllarca dolaştım, gezdim;

Hem de oldukça görürdüm... Kafa gezdirmezdim!

Bu Arabmış, bu Acemmiş, bu Tatarmış, demedim.

Müslüman unsurunun hepsini gördüm kendim.

Küçük âdemlerinin ruhunu tedkik ettim.

Büyük âdemlerinin fikrini ta ’mik ettim.

İstedim sonra, neden böyle Japonlar yüksek?

Nedir esbab-ı terakkisi? Yakından görmek.

Bu uzun boylu mesai; bu uzun boylu sefer,

Bir kanaat verecekmiş bana dünyada meğer.

O kanaat da şudur:

Sırr-ı terakkinizi siz,

Başka yerlerde taharriye heveslenmeyiniz.

Onu kendinde bulur yükselecek bir millet;

Çünkü her noktada taklid ile sökmez hareket.

Alınız ilmini Garb’ın, alınız san’atini;

²⁸⁴ Ersoy, Safahat, 182-183.

Veriniz hem de mesainize son sür ' atini.

Çünkü kabil değil artık yaşamak bunlarsız;

Çünkü milliyyeti yok san' atin, ilmin; yalnız,

İyi hatırda tutun ettiğim ihtarı demin:

Bütün edvar-ı terakkiyi yarup geçmek için,

Kendi «mahiyet-i ruhiyye»niz olsun kılavuz.

Çünkü beyhudedir ümmid-i selamet onsuz.»²⁸⁵

Dinin Yanlış Anlaşılması

Mehmet Akif'te diğer düşünürlerimiz gibi Müslümanların gerilemesinde dinin yanlış anlaşılmasının payı olduğunu şu dizelerle anlatmıştır:

“Kadermiş! Öyle mi? Hâşâ, bu söz değil doğru:

Belânı istedin, Allah da verdi... Doğrusu bu.

Taleb nasılsa, tabî'î, netîce öyle çıkar,

Meşîyyetin sana zulmetmek ihtimâli mi var?

“Çalış” dedikçe Şerîat, çalışmadın, durdun,

Onun hesâbına birçok hurâfe uydurdun!

Somunda bir de “tevekkül” sokuşturup araya,

Zavallı dîni çevirdin onunla maskaraya!”²⁸⁶

Mehmet Akif'in yukarıda verdiğimiz dizelerinden milletimizin bazı dini kavramlara yanlış anlamlar yüklemeleri ve bu yanlışlığı hayatlarına uygulamaları sonucu hem dinin hem de insanların bundan olumsuz yönde etkilendiğini anlamaktayız. Bu

²⁸⁵ Ersoy, *Safahat*, 182-183.

²⁸⁶ Ersoy, *Safahat*, 241-242.

dizelerde kader ve tevekkül kavramlarına vurgu yapan Akif, halkın bunları yanlış anlayarak çalışmayı bırakıp tembelliğe yöneldiklerini anlatmıştır. Cehalet sonucunu da ortaya çıkaran bu yanlış anlayışla birlikte toplum aslında her şeyi Allah’a havale etme eğilimi göstermiş ve bunun sonucunda din yanlış anlaşılmıştır.²⁸⁷ “Akif’e Dini Sosyolojik Bir Bakış” adlı makalenin yazarı Hüsnü Ezber Bodur; Mehmet Akif’in ülkenin hem ruhi hem de sosyal bir bunalım içinde olmasının nedeni olarak milli ruhun kaynağı niteliğinde olan ulvi duyguların zedelenmesi ile dinsiz bir topluluğun batıl inançları din sanan başka bir toplulukla karşı karşıya gelmesini göstermiştir.²⁸⁸ Bodur’un ifadesiyle Mehmet Akif’e göre Müslümanların geri kalma nedenleri; yanlış bir kadercilik anlayışı, İslam’ın aslından ve ruhundan uzaklaşılması ve İslam’ın özünde olmayan bid’at ve hurafelerin İslam’danmış gibi gösterilmesidir. Ayrıca yine yazara göre Mehmet Akif; tembellik, atıllık, gevşeklik ve uyuşukluğu da geri kalmışlık nedenleri arasında saymıştır.²⁸⁹

Yine Mehmet Akif’in kader ve tevekkül anlayışı hakkında makalesi bulunan Hulusi Arslan’a göre Mehmet Akif, kader ve tevekkül kavramlarının yanlış anlaşılmasını şiddetle eleştirmiştir. Çünkü bunların yanlış anlaşılması tembellik ve sorumsuzluk sonucunu doğurmaktadır.²⁹⁰ Arslan’a göre geri kalınlıktan kurtulmak için Mehmet Akif, önce ümitsizliğin ortadan kaldırılması gerektiğini söyler. Bununla birlikte çağın bilim ve teknolojilerini de öğrenmek kalkınmak için gereklidir. Tüm bunlar yapılsa da yine yeterli olmaz. Bunları tabiri caizse ahlak içinde yoğurmak gerekir. Yoksa yarar yerine zarara dönüşebilir. Yani sonuç olarak batıdaki gelişmeleri alıp bunları kendi erdemlerimizle desteklemeliyiz.²⁹¹

²⁸⁷ Ayrıca bkz. Nevzat Uyaroğlu - Yusuf Teke, “Mehmet Akif’in İttihad-ı İslam (İslam Birliği) İdeali”, *Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Milli Birlik ve Bütünlük Sempozyumu* (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2011), 534.

²⁸⁸ Hüsnü Ezber Bodur, “Akif’e Dini Sosyolojik Bir Bakış”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (30 Haziran 1997), 27.

²⁸⁹ Bkz. Bodur, “Akif’e Dini Sosyolojik Bir Bakış”, 29.

²⁹⁰ Bkz. Hulusi Arslan, “Mehmet Akif’in Kader ve Tevekkül Anlayışı”, *Hikmet Yurdu: Düşünce Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 7/13 (2014), 25.

²⁹¹ Arslan, “Mehmet Akif’in Kader ve Tevekkül Anlayışı”, 26.

7. SEYYİD BEY (1873-1925)

7.1. İlmi Şahsiyeti ve Eserleri

1873 yılında İzmir’de doğan ve İzmir mebusu Seyyid Bey diye ünlenen Mehmed Seyyid, medrese eğitimi görmüş Osmanlı âlimlerindendir. Daha sonra Darülfünunun Hukuk Şubesi’nden mezun olmuş ve yine aynı bölümde müderris olarak görev yapıp çoğunlukla fıkıh usulü dersleri okutmuştur.²⁹² İzmir’de kaldığı yıllarda pek bilgi olmasa da burada iki yıl avukatlık yaptığı bilinmektedir. II. Meşrutiyet’in ilanıyla siyasete atılıp 1908, 1912 ve 1914 yılındaki seçimlerde İzmir mebusu olarak görev yapmıştır.²⁹³ Dava vekilliği de yapan Seyyid Bey; II. Meşrutiyet’in ilanından sonra Meclis-i Mebusan’da iki dönem İzmir mebusu olarak görev yapıp daha sonra Ayan meclisine üye seçilmiştir. Cumhuriyet ilan edildikten sonra ikinci TBMM’de yine İzmir mebusu olarak görev almış, Fethi Okyar ile birinci İsmet İnönü kabinesinde ise adliye vekilliği görevinde bulunmuştur.²⁹⁴ Cumhuriyet döneminin ilk adliye vekili olan Seyyid Bey; ayrıca Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin lider kadrosunda bulunmuş ve 1910 yılında İttihat ve Terakki Fırkası başkan yardımcılığına, 1911 yılında ise fırka reisliği görevlerine getirilmekle beraber Teceddüt Fırkası’nın kurucuları arasında da yer almış bir şahsiyettir.²⁹⁵ Milli Mücadele sırasında Mustafa Kemal’in destek amacıyla irtibat kurduğu kişiler arasında yer alan ve Cumhuriyet’in ilanından sonrada hukuki konularda Mustafa Kemal’e danışmanlık yapan Seyyid Bey, Mecelle’nin tadili için kurulan Vacibat Komisyonu’na başkan olarak seçilmiştir.²⁹⁶

Meclis’te hilafetin kaldırılması tartışılırken Seyyid Bey, adliye vekili olarak hilafetin kaldırılmasının şariat açısından bir engelin olmadığı hakkında beğenilen bir konuşma yapmış ve bu konuşması daha sonra “Hilafetin Mahiyeti Şer’iyyesi” adıyla kitaplaştırılmıştır.²⁹⁷ Birinci Teşkilatı Esasiye Kanunu’nun hazırlanmasına büyük katkıları olsa da Medeni Kanun’un hazırlığı aşamasında yapmış olduğu teklifler ve kanun tasarısı onu gözden düşürmüş ve uzaklaştırılması için kanuni bir gerekçe öne sürülmüştür.

²⁹² Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi I*, 1/231.

²⁹³ Sami Erdem, “Seyyid Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/54.

²⁹⁴ Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi I*, 1/231.

²⁹⁵ Erdem, “Seyyid Bey”, 37/54.

²⁹⁶ Erdem, “Seyyid Bey”, 37/54-55.

²⁹⁷ Bkz. Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi I*, 1/231-232.

Gerekçe olarak Seyyid Bey'in hem milletvekili hem de hukuk fakültesi müderrisi olduğu için kanunen birini terk etmek zorunda kaldığı bildirilmiş, Seyyid Bey de mecbur kalarak istifa edip hocalığı tercih etmiş, böylece Ankara'dan ayrılıp İstanbul'a dönmüş ve kısa bir süre sonra 1925 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.²⁹⁸ Bu gerekçe Kanun-i Esasi'nin 23. maddesinde yer alan '*milletvekillerinin aynı zamanda başka bir memuriyet almalarının yasaklanması*' ibaresidir.²⁹⁹

Görüşlerinin dönemin İslamcılık anlayışı içinde modern bir bakış açısını temsil ettiği söylenen Seyyid Bey; gerek halifelüğün kaldırılması tartışmasında, halifelüğün dini değil dünyevi bir makam olduğunu savunarak, konuyu tarihi ve fıkhi temellerle değerlendirmesi, gerekse taklitten ve taassuptan uzak durulması ve içtihat kapısının açılmasının zorunluluğu gibi söylemleri dönemin İslamcılık anlayışını desteklemektedir.³⁰⁰

Seyyid Bey'in hukukçu kişiliğini ön plana çıkardığı eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz;

- *Usûl-i Fıkıh Dersleri I* (İstanbul 1328-1329).
- *Usûl-i Fıkıh Dersleri II* (İstanbul 1330).
- *Usûl-i Fıkıh, Cüz '-i Evvel: Medhal* (İstanbul 1333).
- *Usûl-i Fıkıh Dersleri Mebâhisinden İrâde, Kazâ ve Kader* (İstanbul 1338).
- *Hak Mefhumunun ve Kuvve-i Müeyyidesinin Sûret-i Telakkîsi Hakkında İslâm Felsefe-i Hukûkuyla Avrupa Felsefe-i Hukûku Arasında Bir Mukayese* (İstanbul 1338). (Konferans)
- *Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye* (baskı yeri yok [Ankara], ts. [1923]).
- *Hilâfetin Mâhiyyet-i Şer'îyesi: Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 3 Mart 1340 [1924] Tarihinde Mün'akid İkinci İçtimâında Hilâfetin Mâhiyyet-i Şer'îyesi Hakkında Adliye Vekili Seyyid Bey Tarafından İrad Olunan Nutuk* (Ankara, ts. [1924]).
- *Târîh-i Fıkıh Dersleri* (İstanbul 1340).

²⁹⁸ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I*, 1/231.

²⁹⁹ Bkz. Erdem, "Seyyid Bey", 37/55.

³⁰⁰ Erdem, "Seyyid Bey", 37/55.

- “İctihad ve Taklid” (İslâm Mecmuası, I/4 [İstanbul, Rebûlâhir 1332], s. 8-11; I/5 [Cemâziyelevvel 1332], s. 5-10; I/7 [Cemâziyelâhir 1332], s. 2-5).
- “Milk, Mal ve Bey’in Mâhiyyet-i Hukûkiyyeleri” (Dârülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası, I/2 [Mayıs 1332], s. 131-141).³⁰¹

7.2. Seyyid Bey’e Göre Müslümanların Gerileme Nedenleri

Medeniyet dünyasında kendi döneminde en geri kalan toplum olduklarını belirten Seyyid Bey; bir zamanlar hem marifet hem de medeniyet ışıyla asırlar boyunca dünyayı aydınlatan İslam beldelerinin artık nurunu ve ruhunu yitirmiş harap bir halde olduğunu dile getirmiştir. Zamanımızda dinsiz, hatta Güneş ve Ay’a tapan milletlerin bile medeniyet olarak yüksek mevkilerde bulunduğunu söyler. Seyyid Bey, şartının fazilet, esasının vahdaniyet ve rüknünün ilim ve marifet olduğu fitri bir dine mensup olan Müslüman milletlerin en geride kalmasından şikâyetçi olmaktadır.³⁰² Bu duruma karşı her Müslümanın üzüleceğini dile getirirken zamanın bunlara üzülmek yerine ilim ve marifet alanlarında faaliyet göstermek olduğunu belirtmiştir. Batıdan doğuya doğru akan medeniyeti bir sele benzeten Seyyid Bey; selin giderek şiddetinin arttığından ona karşı koymanın şu anki ruh haliyle mümkün olmadığından, zamanında selin önünün açılıp, çevresinin ilim ve marifetle donatılmadığı takdirde, günü geldiğinde sadece vatanın değil dinin de elden gideceğini söylemektedir.³⁰³

Bazı insanların Müslüman toplumlarının gerilemesini gerekçe göstererek İslam’ın ilerlemeye engel olduğunu söyleyenlere de karşı çıkan Seyyid Bey, buna karşı bir tez olarak İslamiyet kadar medeni ilerlemelere hizmet eden başka bir din ve mezhebin olmadığını, Kur’an-ı Kerim’de ilmi yüceltip cehaleti kötüleyen birçok ayetin olduğunu delil göstermiştir. Aynı zamanda Avrupa’nın ilerlemiş medeniyetinin esasını İslam medeniyetinin teşkil ettiğini, hala bugün ilim ve fende kullanılan birçok terimin Müslüman âlimleri tarafından oluşturulan Arapça tabirler olduğunu dile getirmiştir.³⁰⁴

³⁰¹ Seyyid Bey’in eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bahattin Ergül, *Seyyid Bey ve Usûl-i Fıkha Bakışı* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 17-26; Erdem, “Seyyid Bey”, 37/55.

³⁰² Seyyid Bey, “İctihad ve Taklid”, *İslâm Mecmuası* I/4 (1330), 104-105; Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi* I, 1/267.

³⁰³ Seyyid Bey, “İctihad ve Taklid”, 1330, 105; Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi* I, 1/267.

³⁰⁴ Seyyid Bey, “İctihad ve Taklid”, 1330, 105-106; Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi* I, 1/267-268.

Sonuç olarak Seyyid Bey, Müslüman toplumlarında görülen gerileme ve çöküşün nedenlerini İslam’da değil de başka yerlerde aranması gerektiğini vurgulamıştır. Müslümanların gerileme nedenlerini;

- İç ve dış savaşlar ile uzun süren iç karışıklıklar,
- Hükümetlerin uygulamış oldukları baskı ve zulüm,
- Siyasi amaçlarla ortaya çıkmış olan ve bazı İslam fırkalarının yaydığı

hurafeler ve bunların sonucu olarak ortaya çıkıp İslam dünyasını kuşatan cehalet ve taklit olarak belirlemiştir.³⁰⁵

Seyyid Bey’in belirlemiş olduğu bu nedenleri genel olarak cehalet ve taklit başlığı altında vermenin daha doğru olduğunu düşündük. Her ne kadar hilafetin kaldırılması hakkında meclise damga vuran bir konuşma yapıp daha çok bu görüşleriyle beğenilip tanınsa da hilafet meselesi hakkındaki görüşlerinin bizim konumuzla alakasından daha çok siyasetle ilgili olmasından dolayı bu mevzuda bir başlık açmadık.

Cehalet ve Taklit

Seyyid Bey, ortaya çıkan savaşlar ve ihtilaller yüzünden İslam ve medeniyetle ilgili temel eserlerin hemen hemen hepsinin kaybolup gittiğini belirtmiştir. Batı’da ve Doğu’da meydana gelen iki büyük istila nedeniyle de Endülüs kütüphanelerinde bulunan ilmi eserlerin yakılarak; Bağdat’ta ele geçirilen medeni eserlerin ise Dicle nehrine Moğollar tarafından atılarak yok edildiğini söylemiştir.³⁰⁶ Zamanımızda yazılı olan İslami eserlerin daha sonra ki âlimler tarafından yazıldığına dikkat çeken Seyyid Bey, bunların asıl kaynakları olan ve önceki büyük âlimler tarafından bin bir zahmetle ortaya çıkarılan binlerce eserin kendisi yerine sadece isimlerinin bilindiğine bu eserlerin hiçbir yerde bulunmadığına da dikkat çekmiştir.³⁰⁷

Hicretten sekiz yüz yıl sonraki İslam âlimlerinin ise eser yazmak ve yayma konusunda yeni bir çığır açtıklarını belirten Seyyid Bey; bunların manadan çok lafza önem verdiklerini söylemiştir. Açıklamak ve tahlil etmek yerine anlatmak istediklerini

³⁰⁵ Seyyid Bey, “İctihad ve Taklid”, 1330, 106; Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1*, 1/268.

³⁰⁶ Seyyid Bey, “İctihad ve Taklid”, 1330, 106; Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1*, 1/268.

³⁰⁷ Seyyid Bey, “İctihad ve Taklid”, 1330, 106; Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1*, 1/268.

kısa cümlelerle aktardıklarından ve lafızları kısa tutmak için önemli konuları çıkararak eserlerinin anlaşılmaz olduğunu dile getirerek bir nevi bu âlimleri eleştirmiştir.³⁰⁸

Önceki âlimlerin eserlerine baktığımızda böyle olmadığını anlayacağımızı söyleyen Seyyid Bey, o âlimler bir konuyu veya düşüncüyü okuyucularının beynine iyice yerleştirmeden yeteri kadar açıklama yapmadan başka bir konuya geçmediğini söylemiş ve sonraki âlimlerin bir cilde sıkıştırdıkları meseleleri onların yirmi, hatta otuz ciltte açıkladıklarını belirtmiştir.³⁰⁹ İslam medreselerinde ki ders programlarına da dikkat çeken Seyyid Bey, eğitim-öğretimle uğraşanların geçimsizlik gibi nedenlerle eski çabalarının kalmadığını söyleyerek medreselerdeki ders programlarına özet eserlerin koyularak ayrıntılı bilgi içeren eserlerin ise kütüphane raflarında unutulduğunu söylemiştir.³¹⁰ Hatta bunların yetmediği gibi en çok gereken ve lazım olan hadis, tefsir, ahlak ve tarih gibi ilimlerin programın dışına çıkarıldığına dikkat çekmiştir. Eğitim metodunun da verimsiz olduğunu belirten Seyyid Bey, öğrencilerin eğitimlerini tamamlamak için okudukları on on beş yılın yedi sekiz yılı Arapça ve mantığın kurallarını öğrenmek uğruna boşa gittiğini belirtmiş ve sonunda öğrenilmediğine de dikkat çekmiştir. Artık eskisi gibi hem şer'i hem de fenni ilimlerde tamamen donanımlı ilim deryası diyebileceğimiz kimselerin yetişmemesini bu nedenlere bağlamıştır.³¹¹

Seyyid Bey, işte bu gibi nedenlerle zorunlu olarak ilim ve hakikatin yerine cehalet ve taklidin geçtiğini ve bunun sonucunda da İslami ilimlerin bir çöküş dönemine girdiğini belirtmiştir. Bunun yanında önceden hilafet ve imamet kavgaları sonucu ortaya çıkan mezhepler ve fırkaların bağlı bulunduğu insanlar siyasi amaçlarla ve kendilerine taraftar toplamak için İslamiyet'te olmayan bidatler ortaya çıkarmış ve batıl fikirler icat etmiştir. Hatta Hz. Peygamberin adına binlerce yalan hadis bile uydurmuşlardır ki bu yalan hadisler için âlimler ciltlerle kitap yazmışlardır. Bir zaman sonra batıl dinlerden bazı hurafeler de bunlara eklenince cehaletin ve taklidin de etkisiyle bu bidatlerin ve hurafelerin hepsi İslamiyet'in gerçeklerine karışmış ve asıl şer-i hakikatlerin gizli olduğu itikâdi karışmalar ortaya çıkmıştır.³¹² İslamiyet'in bu batıl fikirleri ve hurafelere şiddetli

³⁰⁸ Seyyid Bey, "İctihad ve Taklid", 1330, 106; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, 1/268.

³⁰⁹ Seyyid Bey, "İctihad ve Taklid", 1330, 106; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, 1/268-269.

³¹⁰ Seyyid Bey, "İctihad ve Taklid", 1330, 107; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, 1/269.

³¹¹ Seyyid Bey, "İctihad ve Taklid", 1330, 107; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, 1/269.

³¹² Seyyid Bey, "İctihad ve Taklid", *İslâm Mecmuası* 1/5 (1330), 133; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, 1/269.

bir şekilde reddettiğini söyleyen Seyyid Bey, buna rağmen cehalet ve taklit sebebiyle bu hurafelerin ve bidatlerin Müslümanların kalbinde derin kökler saldığını ve onların kalbinden bu hurafe ve bidatleri tamamıyla çıkarıp atmanın çok zor olduğunu dile getirmiştir. Seyyid Bey bu hurafe ve bidatlere örnek olarak; kabirlere ve türbelere mumlar yakmak, kurbanlar adamak, onların başında dualar edip onlardan yardım dilemek, hastaları şifa bulması için bu türbelerde uyutmak ve orada bulunan sulardan içirmek gibi davranışları göstermiştir.³¹³

Bu davranışların İslamiyet'in hakikatine ve esasına tamamı ile zıt olduğunu söyleyen Seyyid Bey; bunların sonradan özel bir amaçla ortaya çıkan batıl mezheplerin mensupları tarafından icat edildiğini ve bir kısmının da diğer dinlerden alındığını beyan etmiştir. İslam dininin insanlığı batıl fikirlerden kurtarmak için geldiğini hatırlatarak bu batıl itikatların çok yaygınlaştığını ve İslam âleminin hemen hemen her tarafına yayıldığını söylemiştir.³¹⁴

Bunu genel bir hastalık olarak tarif eden Seyyid Bey kendi fikrinde en tehlikeli ve en öldürücü hastalığımızın bu batıl itikatlar ve hurafeler olduğunu dile getirmiştir. Hatta bunların diğer kalbi hastalıklarımızı doğurduğunu, etkilediğini ve aynı zamanda ruhumuzu ve İslami inançlarımızı öldürüp insanları tembelliğe, uyuşukluğa ve rahatına düşkünlüğe sevk eden bir hastalık olduğunu söylemiştir.³¹⁵ Seyyid Bey bu ruh haliyle bizim ilerlememizin mümkün olmadığını ve cehalet ve taklit ile de şimdiki medeniyetin akımlarına karşı dinimizi ve milletimizi muhafaza edemeyeceğimizi; insanların bu batıl fikirlerden kurtarılmadıkça ve İslam'ın asıl hakikatleri ortaya çıkarılmadıkça ilerlemenin mümkün olmayacağını söylemiştir. İlerlemenin esasını da cehaletten ilme taklitten tahkike geçme olarak beyan etmiştir.³¹⁶

Batıyı taklit veya taklitçilik maddesi olarak verdiğimiz görüşler de âlimlerimizin yarısından çoğunun değindiği nedenlerden birisidir. Halim Paşayla birlikte; Filibeli Ahmed Hilmi, Şeyhülislam Mustafa Sabri, Babanzâde Ahmed Naim, Mehmet Akif Ersoy ve Seyyid Bey Müslümanların gerileme nedenlerinden birisinin de taklit olduğu konusunda hemfikirdirler. Ancak bu taklidi hepten reddettikleri anlamına gelmez.

³¹³ Seyyid Bey, "İctihad ve Taklid", 1330, 133-134; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I*, 1/269-270.

³¹⁴ Seyyid Bey, "İctihad ve Taklid", 1330, 134; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I*, 1/270.

³¹⁵ Seyyid Bey, "İctihad ve Taklid", 1330, 134-135; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I*, 1/270-271.

³¹⁶ Seyyid Bey, "İctihad ve Taklid", 1330, 134-135; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I*, 1/270-271.

Saydığımız bu isimler Avrupa'yı her şeyiyle körü körüne taklit etmeye karşı çıkmışlardır. Yoksa işimize yarayan ilim, fen ve teknoloji gibi alanlarda taklide karşı değillerdir. Bizim işe yaramayan şeyleri almamıza kızan âlimlerimiz bu konuda haksız gözükmemektedirler. Onlar batının giyim kuşamı ve kültürünü taklit etmeye karşı olmuşlardır. İlerlemememiz içinde bunlara gerek yoktur. Osmanlı da olduğu gibi bu husus günümüz içinde geçerlidir. Şu anda da biz batıyı her şeyiyle taklit etmeye çalışıyoruz. Bir tek onların fennine, disiplinine, iş ahlakına ve çalışma azimlerini göz ardı ediyoruz. Hâlbuki işimize yarayacak ve ilerlememizi sağlayacak şeyler bunlardır. Yoksa istediğimiz kadar yemeklerini, TV programlarını, elbiselerini kısaca yaşayış tarzlarını taklit edelim. Bunlarla bir arpa boyu yol kat edemeyeceğimiz açıkça ortadadır. Ancak bunu görmeyişimiz ve halimize bir çekidüzen vermeyişimiz ise hâlâ can sıkıcı bir durum olmaya devam etmektedir.

8. ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR (1878 -1942)

8.1. İlmi Şahsiyeti ve Eserleri

Meşhur bir tefsir kitabı olan ‘‘Hak Dini Kur’an Dili’’ adlı eserin müellifi olan ve soyadı kanunundan sonra ‘‘Yazır’’ soyadını alsa da daha çok doğduğu yere (Elmalılı) nisbetle Elmalılı diye tanınmıştır. Elmalılı, ilmi kişiliğinin yanında edebi ve sanatçı bir kişiliğe de sahiptir. Türkçe, Arapça ve Farsça şiirler yazsa da bu alanlarda fazla tanınmamış Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin tefsir alanında bir kitap yazılmasına dair aldığı karar sonucu dönemin Diyanet İşleri başkanı tarafından bu görev ona verilmiş ve o da bu görevi layıkıyla yerine getirerek Hak Dini Kur’an Dili eserini meydana getirmiştir.³¹⁷ Tasavvuf, felsefe ve edebiyatla da ilgilenen Elmalılı, kelim alanına dair müstakil bir eser bırakmasa da tefsirinde kelâmi meselelere yer vermiş ve bunlara çözümler getirmiştir. Ona göre kelim din felsefesi sayılmalı ve İslam felsefesinin aslını oluşturmaktadır.³¹⁸ Pragmatizm ve Kant’ı eleştiren Elmalılı, kelâmdaki tekâmül nazariyesinin de doğru olmadığını söylemiş ve felsefe ile de meşgul olup mutlak gerçeğin sadece akılla bilinemeyeceğini savunmuştur. Kelâmi görüşleri hakkında bilgi verecek olursak Yusuf Şevki Yavuz’a göre Elmalılı; bilgi problemi, uluhiyet, nübüvvet, ahiret ve iman-küfür meselesi hakkında görüşler beyan etmiş ve ‘‘Nüzûl-u İsa’’ meselesi hakkında da yeni yorumlar getirmiştir.³¹⁹

Elmalılı diğer birçok İslamcı düşünür gibi kendi döneminde II. Abdülhamit’e muhalif olmuş, meşrutiyetin zorunluluğuna inanarak İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ilmiye şubesine üye olmuştur. Beyazıt medresesinde iki yıl dersiamlık görevinde bulunan Elmalılı, ikinci meşrutiyetin ilanından sonra Antalya mebusu seçilmiş, bu görevini yaparken Kanun-i Esasi’nin değiştirilmesinde büyük bir rol oynamıştır. Hatta II. Abdulhamid’in tahttan indirilmesi için rızası olmayan fetva emini Nuri Efendi’yi ikna ederek hal fetvasını bizzat kendisi yazmıştır.³²⁰ Mebusluk görevinin yanında üniversitede ki çalışmalarına devam eden Elmalılı; Mekteb-i Nüvvab ve Medresetü’l Kuzat’ta fıkıh, Medresetü’l Mütahassisin’de fıkıh usulü, Süleymaniye Medresesi’nde mantık ve Mülkiye

³¹⁷ Yusuf Şevki Yavuz, ‘‘Elmalılı Muhammed Hamdi’’, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/57-62.

³¹⁸ Yavuz, ‘‘Elmalılı Muhammed Hamdi’’, 11: 57-62.

³¹⁹ Yavuz, ‘‘Elmalılı Muhammed Hamdi’’, 11: 57-62.

³²⁰ Özgür Oral, ‘‘Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’’, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 6: İslamcılık*, ed. Tanıl Bora - Murat Gültekingil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 6/185.

Mektebi'nde vakıf hukuku dersleri okutmuş, ayrıca saraydaki huzur derslerine de 1915-1917 yılları arasında muhatap olarak katılmıştır.³²¹ Şeyhülislamlığa bağlı olarak kurulan Darü'l Hikmeti'l İslamiye'nin hem azalığına seçilip daha sonra da başkanlığına atanan Elmalılı, Damat Ferit Paşa'nın birinci ve ikinci kabinelerinde Evkaf Nazırı olarak görev yapmış, 1919 senesinde Ayan Meclisi üyeliğine atanarak ilmi rütbesi Süleymaniye Medresesi müderrisliğine yükseltilmiştir. Ancak Cumhuriyet'in ilanından sonra hem görev yaptığı kurumlar kapatılıp boşta kalmış, hem de İstanbul hükümetinde görev yaptığı için milli mücadele karşıtı olmamasına rağmen İstiklal Mahkemelerinde yargılanıp idama mahkûm edilmiştir. Daha sonra suçsuz olduğu anlaşılarak serbest bırakılmış ve bu olaydan sonra çok üzülen Elmalılı evine kapanmış, camiye gitmek haricinde evinden dışarı çok çıkmamıştır.³²² 1872 yılında doğan Elmalılı, 27 Mayıs 1942 yılında tedavi gördüğü kalp yetmezliği hastalığından dolayı 70 yaşında vefat etmiştir.³²³

Sonuç olarak hem Osmanlının son dönemine hem de Cumhuriyet'in ilk dönemlerine tanıklık etmiş ve felsefe, tasavvuf, fıkıh, kelam hakkında çeşitli görüşler belirtmiştir. Elmalılı; ayrıca Sebilür-reşad, Beyanülhak gibi dergilerde makaleleri yayımlanmış ve bu makalelerde İslam'ın ilerlemeye engel olmadığı, orduya yapılan yardımın zekât yerine geçebileceği gibi farklı konularda görüşler beyan etmiştir.³²⁴

Elmalılı'nın eserlerini ise şu şekilde sıralayabiliriz:

- *İrşadi'l-Ahlafe fi Ahkami'l-Evkaf*
- *Metelib ve Mezahib*: Paul Janet ve Gabriel Seailles tarafından yazılan ve Fransızca felsefi bir eserin tercümesidir. Ancak bu tercümenin başında ''Dibace'' adlı önsöz eklemesi Elmalılı'ya aittir.³²⁵
- *İstintaci ve İstikrai Mantık*
- *Alfabetik İslam Hukuku ve Fıkıh İstılahları Kamusu*
- *Hak Dini Kur'an Dili*

³²¹ Oral, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır", 6/185.

³²² Oral, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır", 6/185.

³²³ Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 11: 58.

³²⁴ Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 11: 57-62.

³²⁵ Bkz. Paul Janet - Gabriel Seailles, *Metelib ve Mezahib : Metafizik ve İlahiyat*, çev. Elmalılı M. Hamdi Yazır (İstanbul : Eser Neşriyat, 1978).

- *Makaleler I-II: Sebilü'r-Reşad, Beyanü'l-Hak ve Ceride-i İlmiye* dergilerinde İslam kültürünün muhtelif konularına ilişkin yazmış olduğu makaleleri içerir.³²⁶

- *Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar*
- *Tahlilî Tarih-i Felsefe*
- Bunların dışında Beyanü'l-hak, Sırat-ı müstakim, Sebillürreşad dergilerinde ve Tasvir-i Efkâr, Alemdar gazetelerinde yayımlanan makaleleri de vardır.³²⁷

8.2. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'a Göre Müslümanların Gerileme

Nedenleri

Öncelikle terakki kavramı üzerinde duran Elmalılı, mutlak ve ideal bir terakki kavramının olmadığını, insanın gayesine göre bu kavramın manasının da değişeceğini söyler. Kendisine göre terakkinin, faziletlere ve güzelliklere ulaşma ile gerçekleşeceğini belirterek, İslam'ın ilerlemeye engel olduğunu savunanların terakki kavramından 'şehvetlere rahat ulaşma' manasını anladıklarını ifade eder.³²⁸ Böyle anlayanlara bakacak olursak bu kavram bencilliği ve bireyin mutluluğu ve zevkleri için toplumun feda edilmesini gerektirir. Ancak hem bireyin hem de toplumun terakkisi için esas olan şeyin faziletleri yaymak ve güzelliklere ulaşmayı kolay kılmak olduğunu dile getirmiştir. Elmalılı, bunu en iyi yapanın İslam olduğunu vurgulayarak, İslam dininin insanların ilerlemeye engel değil de insanların mutluluğunu sağlayan bir din olduğunu ifade etmiştir.³²⁹ Terakki'yi geçmişe sırt çevirerek birikimleri yok saymak, sahip olunan değerleri kötülemek değil de bunun aksine mevcut olan değerleri koruyarak yenilenme ve gelişme olarak tanımlayan Elmalılı, gelişmeyi önceki neslin servetine sonra gelen

³²⁶ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Menderes Gürkan, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın (1878-1942) İlmi Kişiliği ve Fıkıh İlmindeki Yerine Bir Bakış", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 216-219.

³²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I*, 1/477-478.

³²⁸ Elmalılı M. Hamdi Yazır, "Müslümanlık Mani-i Terakki Değil, Zamin-i Terakkidir", *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* XXI/544-545 (12 Temmuz 1339), 187; ILEM Blog, "Müslümanlık Mân'i Terakki Değil, Zâmin-i Terakkidir", *İLEM BLOG* (blog), 14 Nisan 2018.

³²⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Elmalılı M. Hamdi Yazır, "Müslümanlık Mani-i Terakki Değil, Zamin-i Terakkidir", *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 261-282; Blog, "Müslümanlık Mân'i Terakki Değil, Zâmin-i Terakkidir".

kuşağın servetini eklemek olarak tanımlamıştır.³³⁰ Tekâmüle gitmeyen yenileşmeyi ise külli bir ölüm olarak görmüştür.³³¹

Dindeki terakkiyi ise başkalaşmadan yenilenme olarak dile getiren Elmalılı, dünyevi işlerde de ilerlemek (terakki etmek) için bazı şartlar olduğunu söylemiştir. Bu şartları;

- Askeri ve sivil ihtiyaçlar için; kışlalar, kaleler, siperlikler, tabyalar, çarşılar, yollar, kuyu ve çeşmeler ile iç ve dış ticaret için gemilerin yapılması,
- Tarıma uygun olmayan toprakların uygun hale getirilerek tarımın geliştirilmesi,
- Sanayi ile uğraşan insanların bilgi ve tecrübesini geliştirecek çalışmaların yapılması,
- Tıp, matematik, tarih ve coğrafya gibi ilimlerin yaygın hale getirilerek toplum içinde sağlıklı bir şekilde iletişiminin sağlanması şeklinde sıralamıştır.

Bunları yapmanın terakkiye neden olacağını savunan Elmalılı, insanların kendi işini kurup kazanç sağlayacakları yerde devlet memuriyetini seçmeleri ve devletin tarımla uğraşanlara ağır vergiler koymasını gerilemenin nedenlerinden saymıştır.³³²

Dini Hassasiyete Önem Verilmemesi

İslam milletlerinde görülen gerilemenin; dine karşı olan hassasiyetin azalması, aşk ve zevkin sönmesi ve akidelerin donmuş bir hâle gelmesi yüzündendir demiştir. Elmalılı aslında akidelerin akla uygun olduğu her zaman sabit olmuş ve dünyada Müslümanlar kadar inanç sahibi bir milletin bulunmadığını da belirtir. Bu durum aşikâr olduğu halde bu inançların ameli neticelerden ve ilmi gelişmelerden mahrum kalmasının nedenini dini hassasiyete dikkat edilmemesi ve akideye aşkı ilave edecek bir vicdan ile takip edilmemesinden kaynaklandığını söylemiştir.³³³

³³⁰ Elmalılı M. Hamdi Yazır, “Dibace”, Metalib ve Mezahib (İstanbul: Eser Neşriyat, 1978), XXXIII.

³³¹ Bkz. Yazır, “Dibace”, XLVIII; Gürkan, “Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın (1878-1942) İlmi Kişiliği ve Fıkıh İlmindeki Yerine Bir Bakış”, 220.

³³² Daha geniş bilgi için bkz. Elmalılı M. Hamdi Yazır, “Siyaset-i Medine”, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 63-66.; Gürkan, “Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın (1878-1942) İlmi Kişiliği ve Fıkıh İlmindeki Yerine Bir Bakış”, 221.

³³³ Yazır, “Dibace”, XLV.

Elmalılı, İslam felsefesinin diğer felsefi esaslarla bir ihtilafının olmadığını, bu nedenle de ilim ile dinin bir çatışma içinde olamayacağını belirtmiştir. Bütün bunlara rağmen fenlerin karşısında geri kalmış görünmemiz veya gösterilmemizin sebepleri şunlardır: Dinin his boyutunun iyi bir şekilde takip edilememesi, inançlarımızla pozitif ilimler arasındaki ilişkinin geliştirilememesi ve edebiyat ile sanata, toplum vicdanına canlılık kazandıracak bir hassaslığın sağlanamamasıdır.³³⁴

İnsan haklarını kutsal bir ilke yapan dini hükümlerimizi koruyarak geliştirmeye gayret edersek ve aynı zamanda edebiyat ve toplum çalışmalarına canlılık getirecek bir din hassaslığı ortaya çıkarırsak gelişebileceğimizi söylemiştir. Elmalılı Müslümanların gerilemesine yol açan şeylerden birinin dini hassasiyet olduğunu bizlere anlatmak istemiştir.³³⁵ İslam’a göre hassaslığı; hak sevgisi, iyiyi seçmek ve öldükten sonra yaşama zevki diye sınıflandırabileceğimizi söyleyen Elmalılı; ‘‘ Biz ne zaman bir feyiz gördükse onu dinî hassaslığın neşe verici çekiciliğinde gördük. ’’³³⁶ diyerek hem dini hassasiyetin öneminden bahsetmiş hem de ilerlememizin reçetesini sunarak aynı zamanda gerilememizin nedenini de belirtmiştir.

İslam dininde insanlar arasındaki en önemli iyi amelin adalet olduğunu söyleyen Elmalılı; Muğire b. Şu’be, Hz. Ömer ve Ömer b. Abdülaziz gibi sahabelerin hayatlarındaki adalet anlayışları ve uygulamalarından örnekler vererek İslam dininin adaletle verdiği önemi dile getirmiştir.³³⁷ Bu örneklerin ve adaletin yanı sıra ilk dönemde ortaya çıkan İslam devletinin kardeşlik hissi ve günümüzde anlayamayacağımız demokrasi anlayışını koruyan devletler ilerlemiştir. Diğer milletlerdeki çoğu devletlere baktığımızda mensubu oldukları dine sarıldıkça gerilediklerini söyler. Elmalılı, bunun aksine İslam devletlerinde ki ilerlemenin şeriatlarına bağlı olmakla mümkün olduğunu ifade eder. Gerileyen milletlerin avamın hissine dayalı bir dinleri olduğunu ve bunun gerilemeye neden olduğunu belirtmiştir. Oysa İslam dininde, sosyal adaleti gerçekleştirmek kutsal bir amaç sayılmış ve ‘‘İslam Tarihinde bunun birçok örneği varken hâlâ İslam dini ilerlemeye engeldir diyebilir misiniz? ’’³³⁸ diye sorarak İslam’ın

³³⁴ Elmalılı M. Hamdi Yazır, ‘‘Dibace’’, *Metelib ve Mezahib* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1978), XLV.

³³⁵ Bkz. Yazır, ‘‘Dibace’’, XLV.

³³⁶ Yazır, ‘‘Dibace’’, XLV.

³³⁷ Elmalılı M. Hamdi Yazır, ‘‘Müslümanlık Mani-i Terakki Değil, Zamin-i Terakkidir’’, *Sebilü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* XXII/551-552 (16 Ağustos 1339), 36-38.

³³⁸ Yazır, ‘‘Müslümanlık Mani-i Terakki Değil, Zamin-i Terakkidir’’, 16 Ağustos 1339, 36-38.

asla ilerlemeye engel olmadığını anlatmıştır. Kısaca dini emirlere uymayan, onları korumayan milletlerin gerileyeceğini anlatmak istemiştir.

Yine zamanımızda ileri diye saydığımız hukuk fikrinin İslam’da görülen dereceye yükselmediğini belirtmiştir. Elmalılı, İslam dininin günümüz medeniyetinin ruhi yükselmesinden daha büyük örnekleri bilfiil ortaya koyduğunu söylemiştir. Ancak Elmalılı, bu örneklerin her yere genel olarak yayılamamasının nedenini İslam dininde değil de insanlarda aramak gerektiğini söyler. Medeniyetin aşırı isteklere harcadığı çabayı bu kutsal değerlere harcasaydı, İslam dininin gösterdiği sosyal adalet ve herkesin güvenliğini sağlama amacına doğru tamamen yürüdü demektedir. Ve yine iyi amellerde parça parça ilerleyerek mükemmel görünen güzel bir ruha kavuşmuş olurdu demiştir.³³⁹

İslam dininin sosyal adaleti sağlamak için emrettiği bir diğer önemli husus da zekâtıdır. İslam dini zekât ile zengini fakire borçlu kılmış ve zekâtı fakirin bir hakkı olarak saymıştır. Böylelikle İslam dininin sosyal adaleti göz önünde bulundurarak insanlara yaşamaktan ziyade yaşatmak hissini bildirmiştir. Elmalılı, son zamanlardaki Müslümanların çöküşünün İslam ruhundan uzaklaşmalarıyla ortaya çıktığını, ancak Müslümanlığın kâmil amacının günümüzdeki insanlığın ilerlemesinin çok daha ilerisinde yüksek bir medeniyet olduğundan şüphe olmadığını ifade etmiştir.³⁴⁰

İlimlerde Yaşanan Gerileme

Elmalılı’ya göre Müslümanlar hem geçmişteki hem de sonradan ortaya çıkan ilimlerde geri kaldığı için batı karşısında zayıf düşmüş ve onları taklit etme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.³⁴¹ Müslüman toplumun vazifesinin döneminin bilim ve fenninin tamamını öğrenmeye çalışmak olduğunu söyleyen Elmalılı’ya göre bu vazifede ortaya çıkabilecek bir kusurdur. Bu aynı zamanda Müslüman toplumların çöküşüne yol açacaktır.³⁴² Elmalılı, İslam dinin öneminden de bahsederek tarih boyunca

³³⁹ Yazır, “Müslümanlık Mani-i Terakki Değil, Zamin-i Terakkidir”, 16 Ağustos 1339, 37-38; Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi I*, 1/498.

³⁴⁰ Elmalılı M. Hamdi Yazır, “Müslümanlık Mani-i Terakki Değil, Zamin-i Terakkidir”, *Sebilü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* XXII/553-554 (23 Ağustos 1339), 52-53.

³⁴¹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, “Metâlib ve Mezâhib Tercümesinin Dibâcesi”, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 378.

³⁴² Yazır, “Müslümanlık Mani-i Terakki Değil, Zamin-i Terakkidir”, 273; Merter Rahmi Telkenaroğlu, “M. Hamdi Yazır’da (1878-1942) ‘Reforma Karşı Tecdit’ ya da ‘Başkalaşmadan Yenileşme’ Tasavvuru”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (01 Aralık 2013), 153.

Müslümanların dine sarıldıkça ilerlediklerini İslam'ın ruhundan uzaklaştıkça gerilediklerini hatırlatmıştır.³⁴³

Diğer milletlerin ise kendi dinlerine yapıştıkça alçaldıklarını fakat İslam hükümlerine yaklaştıkça yükselip ilerlediklerini ifade eden Elmalılı, batılı bilim adamlarının Kur'an- Kerim'i kendi dillerine tercüme edip ondaki bilgilerden faydalanmasına karşın bizim onların bilim ve fenninden geri kalmamamız gerektiğini belirtmiştir.³⁴⁴ Osmanlı devletinde yaşanan çöküşün nedeninin de din olmadığını söyleyen Elmalılı; bu çöküşün nedenini baskıcı siyaset ve kötü yönetim olarak dile getirip, eğer ıslahat yapılacaksa bunun İslami ilimlerden değil de idari mekanizmalardan başlanması gerektiğine dikkat çekmiştir.³⁴⁵

Bugünkü ümmetin kendinden öncekilerin ilmini yitirmekle kalmayıp sonra gelenlerin ilminde de eksik kaldığını belirtir. Elmalılı, bu nedenle İslam'ın büyüklüğünden nasibini alamamış ümmetin batı karşısında ilmi açıdan geri kaldığını ve bu geri kalmışlığında onları tamamen taklide kadar götüren bir tehlike olduğunu beyan etmiştir. Batı dünyasının bizim en kıymetli dini ve Kur 'ani kitaplarımızı tercüme edip onlardan faydalanırken bizim onların eserlerinden faydalanmayıp geride kalmamızı bir eksiklik olarak görmüştür.³⁴⁶ Fennin kemale ermesi ve insan ruhunun ilerlemesi için bir tahaffuz yani koruma gerektiğini bildiren Elmalılı'ya göre bu korumayı sağlayacak şey felsefe mesleğidir. Felsefe tarihinin değişmeyi, felsefe mesleğinin ise tahaffuzu (korunma) temsil ettiğini söyleyen Elmalılı; işte bu tahaffuz sayesinde ilimlerin kemale erip insan ruhunun da ilerleyeceğini söylemiştir.³⁴⁷

³⁴³ Yazır, "Müslümanlık Mani'-i Terakki Değil, Zamin-i Terakkidir", 277.

³⁴⁴ Yazır, "Metâlib ve Mezâhib Tercümesinin Dibâcesi", 378-379.

³⁴⁵ Elmalılı M. Hamdi Yazır, "Dinimiz, Devletimiz", *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 200-201; Telkenaroğlu, "M. Hamdi Yazır'da (1878-1942) 'Reforma Karşı Tecdit' ya da 'Başkalaşmadan Yenileşme' Tasavvuru", 153.

³⁴⁶ Yazır, "Dibace", XXX.

³⁴⁷ Yazır, "Dibace", XXXIV.

9. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY (1883-1961)

1949-1950 yılları arasında Türkiye Cumhuriyeti'nin on dördüncü başbakanı³⁴⁸ olan Şemseddin Günaltay, tek partili dönemin son hükümetinin başkanlığını yapmıştır.³⁴⁹ Atatürk'ün emriyle Cumhuriyet Halk Partisi'ni kurma görevi alan Günaltay, CHP İstanbul il başkanlığı dışında TBMM'de Sivas ve Erzincan mebusluğu da yapmıştır. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde ordinaryüs olarak dersler veren Günaltay hem ilim hem de siyaset adamı olarak tanınmıştır.³⁵⁰

9.1. İlmi Şahsiyeti ve Eserleri

1883 yılında Erzincan'a bağlı Kemaliye (Eğin)' de dünyaya gelen Şemseddin Günaltay, huzur derslerine katılmış olan müderris Ethem Efendi ile Saliha hanımın oğullarıdır.³⁵¹ Üsküdar'da Ravza-i Terakki'de Vefa İdadisi'nde eğitim gören Günaltay, burdan sonra Daru'l-Muallimin-i Aliye'nin fen kolundan mezun olmuş ve bilimsel araştırmalar yapmak üzere yurtdışına gidip Lozan Üniversite'si'nin Tabiat (Doğa Bilimleri) bölümünü bitirmiş ve bir müddette öğretmenlik yapmıştır.³⁵² Daru'l-Fünun Edebiyat fakültesinde Türk Tarihi ve İslam Kavimleri müderrisi olarak dersler veren Şemseddin Günaltay, daha sonra İlahiyat Fakültesi dekanlığı görevine getirilmiştir.³⁵³

- Sivas ve Erzincan mebusluğu,
- Türk Tarih Kurumu başkanlığı,
- İttihâd ve Terakki Kongresi ikinci reislik görevi,
- Divan-ı Harb'de harp sorumlusu,
- Atatürk'ün emriyle İstanbul CHP teşkilatını kurma görevi,
- Meclis başkan vekilliği,

³⁴⁸ Kamil Şahin, "Günaltay, Mehmet Şemsettin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/286.

³⁴⁹ İslam ansiklopedisinde on dördüncü başbakan olarak geçen Şemseddin Günaltay, wikipedia gibi farklı kaynaklarda dokuzuncu ve sekizinci başbakan olarak sayılmaktadır. Bu daha kapsamlı ve farklı bir araştırma konusu olduğundan dolayı durumu belirterek İslam ansiklopedisini kaynak aldık. Diğer bilgiler için bkz. "Türkiye başbakanları listesi", *Wikipedi*, 06 Aralık 2020.

³⁵⁰ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi* 2, 2/1059-1060.

³⁵¹ Bayram Ali Çetinkaya, "Tek Parti Döneminin 'İslamcı' Başbakanı: M.Şemseddin Günaltay", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (15 Aralık 1998), 437.

³⁵² Çetinkaya, "Tek Parti Döneminin 'İslamcı' Başbakanı", 437.

³⁵³ Çetinkaya, "Tek Parti Döneminin 'İslamcı' Başbakanı", 437-438.

- İstanbul ve Ankara üniversitelerinde profesörlük,
- CHP İstanbul il başkanlığı vb. farklı görevler ³⁵⁴ üstlenen Şemseddin Günaltay'ı, İslam dünyasının bulunduğu durumdan kurtarmak için çeşitli fikirler sunduğundan dolayı diğer Osmanlı âlimleri gibi Müslümanları bulunduğu kötü durumdan kurtarmak isteyen aydınlar arasında sayabiliriz.

1961 yılında vefat eden Günaltay 78 yıllık yaşamına birçok eser sıdırmıştır. İslam düşüncesi ve İslam tarihi üzerine yazıları bulunan Günaltay, Sebilürreşad ve Sırat-ı müstakimde yayımlanan makaleleriyle ve yazmış olduğu diğer eserlerle birlikte göz önüne alındığında o dönemde modernist İslamcılar arasında sayılmıştır.³⁵⁵ Birçok eseri bulunsa da bizi ve bu çalışmamızı daha çok ilgilendirmesi bakımından özellikle şu iki eserden bahsetmemiz yerinde olacaktır diye düşünmekteyiz. Bunlardan ilki ‘*Hurafattan Hakikata*’ adlı eseridir ki bu eser biraz önce de bahsettiğimiz Sebilürreşad’da yayımlanmış olan bazı yazılarını içermektedir. Bu kitap İslam’ın asla ilerlemeye engel olmadığını vurgular. Hz. Peygamber’in tebliğ ettiğı din ile Müslümanların benimsedikleri dinin aynı olmadığından bahseder. İslam adı altında dinimize hurafelerin girdiğini ve İslam’ın bu hurafelerden arındırılması gerektiğini anlatmaktadır. Diğer eseri ise Mehmed Akif’in övgüsünü kazanan ‘*Zulmetten Nur’a*’ adlı eserdir ve halk arasında da büyük bir ilgi görmüştür. Bu da yine Sebilürreşad’da yayımlanan makaleleri içermiştir. Şemseddin Günaltay bu kitabında da İslam’ın üstünlüklerini dile getirmekle beraber İslam dünyasındaki fikri çöküşün üzerinde durarak bunlardan kurtulmanın yollarını dile getirmiştir.³⁵⁶

Arapça, Farsça ve Fransızca bilen Şemseddin Günaltay’ın diğer eserleri şu şekildedir:

- *Fennin En Son Keşfiyatından Telsiz, Telgraf, Esir, Mevcat-ı Esiriye, Röntgen, Radyum, İyotlar, Elektronlar* (1912)
- *Akvam-ı İslamiye Tarihi* (1920)
- *Mufasssal Türk Tarihi* (1922)
- *Tarih-i Edyan* (1922)

³⁵⁴ Daha fazla bilgi için bkz. Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi* 2, 2/1071-1072.

³⁵⁵ Yurdağür, *Ünlü Türk Kelamcıları*, 222-225.

³⁵⁶ Yurdağür, *Ünlü Türk Kelamcıları*, 222-225.

- *İslam'da Tarih ve Müverrihler* (1923)
- *Maziden Atiye* (1923)
- *Müntahab Kiraat* (1923)
- *Felsefe-i Üla İsbat-ı Vacib ve Ruh Nazariyeleri* (1923)
- *İslam Dini Tarihi* (1924)
- *İslam Tarihi* (1925)
- *Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya'nın Umumi Vaziyeti* (1933)
- *Mezopotamya-Sümerler, Akatlar, Gutiler, Amüriler, Kassitler, Asurlular, Mitanniler, II. Babil İmparatorluğu* (1934)
- *Suriye ve Filistin* (1934);
- *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri* (1934)
- *İbraniler* (1936)
- *La Decade du Monde Musulman Est-Elle Due A L'Invasion des Seldjocides?* (1937)
- *Türk Tarihihin İlk Devirleri-Uzak Şark, Kadim Çin ve Hind* (1937)
- *Türk Tarihihin İlk Devirlerinden Yakın Şark, Elam ve Mezopotamya* (1937)
- *Dil ve Tarih Tezlerimiz Üzerine Gerekli Bazı İzahat* (1938)
- *Tarih Lise I* (1939)
- *İbn-i Sina'nın Şahsiyeti ve Milliyeti Meselesi* (1940)
- *Yakın Şark II- Anadolu- En Eski Çağlardan Akamenişler İstilasına Kadar* (1946)
- *Yakın Şark III- Suriye ve Filistin* (1947)
- *İran Tarihi I – En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar* (1948)
- *Yakın Şark IV-Perslerden Romalılara Kadar Selevkoslar, Nabatiler, Galatlar, Bitinya ve Bergama Krallıkları* (1951)
- *Hürriyet Mücadeleleri* (1958)
- *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri* (1997)

- *Antik Felsefenin İslam Dünyasına Girişi* (2001)³⁵⁷

9.2. Şemseddin Günaltay’a Göre Müslümanların Gerileme Nedenleri

Günaltay; zamanında Müslümanların ilim ve irfan bakımından dünyaya medeniyet dersi verdiğinden bahseder. Servet, ticaret, kahramanlık ve cesaret bakımından dünyanın tek hâkimi olan Müslüman toplulukların bugün sefalet ve esaret altında yaşadıklarını hatırlatır. Bu durgunluğun sebeplerini araştırmak kadar önceki yükselmenin anayolunu bulmanın da aynı derecede gerekli olduğunu söyler. Çöküşün sebeplerini tayin etmedikçe bundan kurtulmak mümkün olmayacağı gibi yükselmenin anayolu bulunmadıkça da ilerleme ihtimalinin olmayacağını dile getirir.³⁵⁸

Cehalet

Şemseddin Günaltay’a göre içtimai hastalıklarımızın milli sefaletimizin ve bütün felaketlerimizin tek nedeni cehalettir. Toplum aydınlatılmadıkça, halkın düşüncesinin önü açılmadıkça ve yanlış hareketlerin önüne geçilmedikçe kurtuluş ve huzur ümidine kapılmak abes bir şeydir.³⁵⁹ Dünyanın en verimli ovaları, en güzel ve en çok mahsul veren obaları, coşkun ırmakları bizdeyken cehalet sebebiyle Anadolu bir sefalet harabesi haline dönmüştür. Yine cehalet sebebiyle dünya deniz ticaretini ihracat merkezi olmaya müsait olan limanlarımızda Osmanlı bayrakları yerine ecnebi gemileri dolaşüyor ve onların bayrakları dalgalanıyor.³⁶⁰ Cehaletin Osmanlı’nın siyasetini de negatif yönde etkilediğini belirten Şemseddin Günaltay’a göre cehalet sebebiyle bir zamanlar devlet işleri saltanatın dizginleri olan insanların, işveli fettan kadınların ellerinde oyuncak olmuşlardır. Cehalet sebebiyle Şehit Mustafa adında birinin orta camide kendini ‘seyyid’ ve ‘şeyh’ olarak tanıtır cahil bir sürü insanın başına geçerek memleketi harabeye çevirmiştir. Yine bu cehalet sebebiyle Ayasofya vaizliğine geçen İspirizade adında cahil bir adam saltanatı sarsacak kadar bir güç kazanmış ve devletin siyaset dengesini alt üst etmiştir.³⁶¹ İstanbul Kadısı olarak seçilen Deli İbrahim adında bir adamın milyonlara mal olan medeniyet eserlerini ve Sadabâtın rengârenk çiçekli bahçelerini yakıp yıkmak için fetva vermesi ve

³⁵⁷ Geniş bilgi için bkz. Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi* 2, 2: 1072-1073.

³⁵⁸ M. Şemseddin Günaltay, “Müslümanlık Aleminde İntibah Emâreleri”, *İslâm Mecmuası* I/1 (1329), 26.

³⁵⁹ Mehmed Şemseddin Günaltay, *(Zulmetten Nûra) Bunalım Çağından İslâmın Aydınlığına* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1998), 24.

³⁶⁰ Günaltay, *Zulmetten Nûra*, 24-25.

³⁶¹ Günaltay, *Zulmetten Nûra*, 25.

dönemin padişahının bile dinden habersiz bu deli adamın din adına imzaladığı kâğıdı hüküm adı altında yürürlüğe koymak zorunda kalması da yine cehalet sebebiyledir.³⁶²

Şemseddin Günaltay; dünya haritasına baktığımızda esaret altında ezilen milletlerin çoğunluğunun Müslümanlardan oluştuğunu söyler. Atlas okyanusundan Filipin adalarına kadar olan her yerde sefalet ve hakaret altında kalıp inleyen kimseler hep Müslümanlardır. Bunun sebebi de Müslümanların cehalet ve tembelliğinden kaynaklanmaktadır.³⁶³ Yine Sibiryâ, Kafkasya, Kırım, Cezayir, Tunus, Hindistan ve Cava³⁶⁴’da yani kısaca Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarıyla Okyanusya adalarındaki Müslümanlar hep bu sebepten mustariplerdir. Yani cehalet, tembellik ve birlik içinde olamamaktan kaynaklanan nedenlerle maddi olarak ilerlemiş medeniyetlerin boyunduruğu altında inlemektedir.³⁶⁵

Yanlış Din Anlayışı

Şemseddin Günaltay; Müslümanlar için kesinlikle dini bir inkılabâ ihtiyâç olduğunu söyler. Ancak bu inkılap yanlış anlaşılmalıdır. Bu yeni bir din icat etmek veya herkesin kendi kafasına göre hareket etmesi değildir. Özellikle hurafelerden kurtulup hakikate yol alıp, İslâm’ın ilk devirleri olan Asr-ı Saadet’e dönmek amacı gütmektedir.³⁶⁶ Hurafeler Müslümanları yaşatmayıp aksine öldürecektir. Balkan ve Trablusgarp savaşlarıyla da Müslümanların hakiki bir inkılap yapmadığı sürece yaşayamayacakları anlaşılmıştır. Şemseddin Günaltay; bunun nedenini Müslümanların, Peygamberimizin getirmiş olduğu dinin esaslarını unutarak mitolojik çağın hurafelerine sarılmasına bağlamıştır. Bunları ayıklayıp yanlış olduklarını ispat etmek ve dinin gerçek esaslarını ihya ederek Müslümanlara feyizli bir yol açmanın gerekli olduğunu söylemiştir.³⁶⁷

³⁶² Günaltay, *Zulmetten Nûra*, 25.

³⁶³ Günaltay, *Zulmetten Nûra*, 44.

³⁶⁴ Cava (Java): Endonezya’nın yüzölçümü bakımından dördüncü, nüfus bakımından en kalabalık, siyasî bakımdan en önemli ve iktisaden en gelişmiş adası olup devlet merkezi Cakarta da (Jakarta) burada bulunmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. Sırrı Erinç, “CAVA”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/170-171.

³⁶⁵ Günaltay, *Zulmetten Nûra*, 45.

³⁶⁶ M. Şemseddin Günaltay, “Müslümanlık Âleminde İntibâh Emâreleri -II-”, *İslâm Mecmuası* I/4 (1330), 112-113.

³⁶⁷ Günaltay, “Müslümanlık Âleminde İntibâh Emâreleri -II-”, 112-113.

Şemseddin Günaltay, din anlayışı yükseldikçe medeniyetin ilerlediğini ve servetin arttığını belirtmiş. Aynı şekilde bunun tersi olarak din anlayışı gerilemeye başlayınca ve dini iyi anlayan ilim adamları kalmayınca da din ile beraber Müslümanlarda tükenmiş ve çökmüşlerdir.³⁶⁸ Şemseddin Günaltay'ın tanımlamış olduğu din tarifine bakıldığında, ³⁶⁹ bir Müslümanın dünyada en bahtiyar ahiret hayatına ise en ümitli insan olması beklenir. Müslüman toplumunun da ahlak, servet, medeniyet, adalet ve ilim bakımından en çok yükselen en çok ilerleyen bir topluluk olması gerekir. Yine bu din tarifine göre; Müslüman bir insan iç ve dış temizliğinin, gayret ve çalışmanın, ilim ve irfanın, güzel ahlâkın ve manevi güzelliğin iyi bir örneği olmalıdır. Müslüman bir toplumda adaletin, hukuka saygının, intizamın ve karşılıklı sevginin üstün bir örneği haline gelmelidir. Aynı şekilde İslam şehirleri ve Müslüman köyleri de temizlik açısından pırıl pırıl imar yönünden mükemmel olmalıdır. Ancak dünyada bulunan –o gün için– insanların en bedbaht ve en miskini Müslümanlardır. Medeniyette, ilimde, servette, ticaret ve sanatta en çok geri kalanlar ve birbirine can düşmanı kesilen topluluklar da yine Müslüman topluluklarıdır.” demiştir.³⁷⁰

Günaltay gerçek dini şerefli ve üstün olmakla eş anlamlı tutmuştur. Yukarıda belirttiğimiz gibi bir din tanımı da yapmıştır. Müslümanların da dini bu şekilde anladıkları müddetçe ilerlediklerini ancak bu anlayışı unuttukları günden itibaren gerilemeye başladıklarını belirtmiştir.³⁷¹ Din bize çalışmamızı, dünya nimetlerinden faydalanmamızı, ahlaki faziletler elde etmemizi, şükretmeyi bilen zengin insanlar olmamızı emreder. Biz dinin bu emirlerini unutarak ve tembellik ederek bu hâle gelmişiz. Bu konuda Günaltay, dönemin kahvehanelerini buna örnek gösterip bu mekânları işsizler yuvası olarak nitelemiştir. Buraların arı kovanı gibi işlemeye devam etmesi halinde memleketin geleceğinden ümit beklenmesinin faydasız olduğunu da dile getirmiştir.³⁷²

Günaltay, dinin ilerlemeye engel olmadığını aksine ilerlemek için çalışmayı emrettiğine dikkat çeker. İlerleme ve yükselmemize engel olanın İslam dini değil de

³⁶⁸ Günaltay, *Zulmetten Nûra*, 68.

³⁶⁹ “Din, İslamiyet açısından ilâhi bir kanundur ki normal akıl sahiplerini fazilete, güzel ahlaka, çalışmaya ve gayretli olmaya, kısacası kendi iradeleriyle dünya ve ahiret hayatında mutluluğa ve selamete ulaştıracak hedeflere sevk eder.” Bkz. Günaltay, *Zulmetten Nûra*, 67.

³⁷⁰ Günaltay, *Zulmetten Nûra*, 67-68.

³⁷¹ Günaltay, *Zulmetten Nûra*, 68.

³⁷² Geniş bilgi için bkz. Günaltay, *Zulmetten Nûra*, 67-79.

Müslümanların İslam dininden uzak olan hurafelerin karışmış olduğu inançları ve uydurma ananeleri ile bidatleri olduğunu söyler.³⁷³ Eğer İslamiyet terakkiye yani ilerlemeye engel olsaydı bu daha İslam'ın ilk ortaya çıktığı zamanda görülürdü. Şayet böyle olsaydı daha ilk zamanlarda fen ilerlemez, Bağdat'ta, Semerkant'ta, Şam'da, Endülüs'te, Kudüs'te, Kayravan'da, Mısır'da ve İstanbul'da ortaya çıkan ve bizleri eşsiz güzelliği karşısında hayran bırakan medeniyet ve sanat eserleri ortaya çıkmazdı.³⁷⁴ İlim ve Fen'de, Astronomi, Geometri, Matematik, Tıp, Kimya gibi ve daha sayamadığımız birçok alanda sayısız buluşlara imza atan Müslüman bilginlerden bahseden Günaltay, İslam'ın ilerlemeye engel olmadığına bunları delil getirmiştir.³⁷⁵

Müslümanların kurtulması için dinin özüne dönülmesi gerektiğini belirten Günaltay, türbelerden umulan medetler gibi İslam inancına ters düşen hurafe ve bidatlerden yakınmaktadır. İslam'ın putperestliği yok etmek üzere gönderildiğini hatırlatarak bir takım insanların İslam'ı tekrar putperestliğe çevirme gayretinde olduğunu söylemiştir. Kader inancının yanlış yorumlanması insanları tembelliğe sürüklerken dine sokulan hurafe ve bidatlerde İslam'ı yanlış bir dinmiş gibi göstermiştir. Bir de Müslümanların bu geri durumda olmalarına yol açmıştır. Müslümanların dini rehberi Kur'an dünya rehberi akıl ve irfandır diyen Günaltay'a göre ancak Asr-ı Saadet'e dönülünce hem bu hurafelerden hem de geri kalmışlıktan kurtulunabilir.³⁷⁶

Günaltay, yine Asr-ı Saadet'teki sadeliğe dönülmediği takdirde Müslümanların ilerleme kapılarının açılmayacağına da vurgu yapmıştır. İslamiyet'in ilk devrinde yer alan o saf hale dönmek içinde ilk ışık yakacak, yol açacak olan kaynağın hilafet merkezi olması gerektiğini belirtmiştir. Günaltay, oradan yayılacak nuru insanların sabırsızlıkla beklediğini ve bu nurun yayılmadığı takdirde Müslümanların yaşayabilmelerinin mümkün olmadığını dile getirmiştir. Müslümanlarda bir uyanış belirtisi olduğunu bunun her taraftan duyulmaya başladığını söylemiştir. Günaltay, bu ümit veren belirtilerden faydalanıp Müslümanları tam manasıyla uyanışa geçirme görevinin hilafet merkezindeki

³⁷³ Günaltay, *Zulmetten Nûra*, 96-97.

³⁷⁴ Günaltay, *Zulmetten Nûra*, 97-98.

³⁷⁵ Daha fazla bilgi için bkz. Günaltay, *Zulmetten Nûra*, 96-140.

³⁷⁶ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmed Şemseddin Günaltay, *Hurâfattan Hakîkate Hurâfeler ve İslâm Gerçeği*, ed. Ahmet Gökbel (İstanbul: Marifet Yayınları, 2015), 311-324.

büyük düşünörlere ait olduğunu belirterek bu görevi kutsal ve reddedilemez bir görev olarak nitelemiştir.³⁷⁷

Yanlış din anlayışı diğer âlimlerimizin de değindiği bir konu olmuştu. Mehmet Akif, ‘‘Dinin Yanlış Anlaşılması’’ başlığını verdiğimiz konu altında Müslömanların tevekköl ve kader gibi kavramları yanlış anladığından bahsetmektedir. Bu anlayışın İşlam âlemini tembelliğe ve uyuşukluğa sevk edip Müslömanların gerilemesine yol ačan bir neden olarak sayar.

Aynı şekilde dinin yanlış anlaşılması konusunda görüş belirten şemseddin Günlaltay’da dine sonradan eklenen hurafe ve bidatlerden yakınmıştır. Bunlardan kurtulmadıkça Müslömanların ilerlemesinin zor gözüktüğünü anlatmak istemiştir. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’da dini hassasiyete önem verilmemesini adalet kavramı üzerinden ačíklamıřtır.

Sonuç olarak farklı kavram ve görüşler üzerinden düşöncelerini ačíklasalar da bu üç düşünörmüzün (Mehmet Akif, şemseddin Günlaltay ve Elmalılı M. Hamdi) ortak savunduğu anlayış din meselesidir. Müslömanların dini anlamada onu hayatlarına tatbik etmede göstermiş oldukları yanlış anlama ve ihmalin gerilememize neden olduğu anlayışını savunmuşlardır.

İlim Adamları, Tekkeler ve Medreseler

Günlaltay, gerilememizin ve çöküşümüzün en önemli sebeplerinden birinin âlimlerin gerilemesi olduğunu söylemektedir. Müslömanların gečířte bırakılan eşsiz eserleri okumayı bırakmışlardır. Böylece cehalete süröklönmüşlerdir. Hem siyasetin hem de kötü niyetli ve cahil kimselerin etkisiyle bu muazzam eserlerin bazılarının okunmasının günah olduğuna dair hüküm verecek kadar ileri gidilmiştir. Böylece ilme verilen değer azalmış, Müslömanların düşünme hissi uyuşmuş ve yeni bir el-Kindi, İbn Sina, İbn Rüřd yetişememiş ilmiye sınıfı gerilemiştir. Bunun neticesinde ilim adamları da eski gücünü kaybetmiştir.³⁷⁸

Tekkelerde derviş kisvesine bürönen bazı insanlar siyasi ihtirasları uğruna Müslömanlar arasına nifak tohumu sokarak bir sürö masum insanın kanının akmasına

³⁷⁷ Günlaltay, ‘‘Müslömanlık Âleminde İntibâh Emâreleri -II-’’, 114.

³⁷⁸ Bkz. Günlaltay, *Zulmetten Nûra*, 141-145.

sebebe olmuştur. Pek çok mamureyi harap edip Müslümanların sosyal hayatının çığırından çıkmasına neden olmuş ve Müslümanların arasında ahlaksızlığın yayılmasına yol açmıştır.³⁷⁹ Günaltay'a göre tekkeler Osmanlı devletinin zayıflamasıyla birlikte etkinliklerini yitirerek atalet, miskinlik ve asker kaçaklarının sığındıkları mekânlar hâline gelmiştir. Günaltay, tekkelerin aslında hassas ruhlu, faziletli beyinli, ateşli kalpli ve temiz ahlaka sahip insanlar yetiştirip millete sosyal bir hayat uyandırıp toplumun irşadına hizmet etmek amacıyla kurulduğunu belirtmiştir. Ancak zamanla bu amaçların unutulmasının üzücü olduğuna dikkat çekerek tekkelere bağlı tarikatların çığırından çıkarıldığını da vurgulamıştır.³⁸⁰

Tekkelerdeki irfan ve nur kaynağının söndüğünü belirten Günaltay, artık tekkeler sosyal hayatı düzenleyip toplumun yükselmesine hizmet etmemektedir demiştir. Bunun aksine bu müesseselerin toplumun ve sosyal hayatın bozulup perişan olmasına yol açmış diye düşünmektedir.³⁸¹ Çöküntünün ve buhranın sebeplerini araştırırken tekkeleri ve tarikatları hatırlamamak mümkün değil diyen Günaltay, tekkelerin kuruluş amacını unuttuklarını belirtmiştir. Zamanında Şeyh Galip, Yahya, Sümbül ve Hüdai Efendiler gibi nice ilim adamları yetiştiren tekkelerin artık çığırından çıktığını ve amacına hizmet etmediğini söylemiştir. Bu tekkelerin yerine Müslümanlara daha faydalı müesseseler yapılmasını ya da hiç yoktan bu tekkelerin aydınlanmaya hizmet eden bir şekle konulamaz mı? diye sorarak onların ıslah edilmesinin gerektiğini vurgulamıştır.³⁸²

Aynı zamanda tekke türbe ve kabir ziyaretlerine eleştiri yapan Günaltay, özellikle tekke ve türbelere yapılan kurban kesme, mum yakma ve bez bağlama gibi ritüellerin, İslam dışı din mensuplarının yaptıkları davranışları çağrıştırdığını söyleyerek şiddetle bunlara karşı çıkmıştır.³⁸³ Medreselerin ıslah edilmesinin gerektiğini dile getiren Günaltay'a göre medreselerin çöküşü ondan felsefi ilimlerin kaldırılmasıyla başlamış ve giderek pozitif bilimlerin hepsi unutulmaya yüz tutar hale gelmişti. Böylece kaliteli öğrenci yetiştirmenin de mümkün olmayışı ilmiye sınıfını da etkilemiştir. Medreseler,

³⁷⁹ Günaltay, *Zulmetten Nûra*, 161-163.

³⁸⁰ Günaltay, *Zulmetten Nûra*, 164.

³⁸¹ Günaltay, *Zulmetten Nûra*, 164.

³⁸² Günaltay, *Zulmetten Nûra*, 161-165.

³⁸³ Günaltay, *Hurafattan Hakikate*, 284-285.

hakiki manada irfan yurdu diyebileceğimiz zamanlarda memleketin yükselmesine hizmet etmiş, bu unvanı kaybettiği günden itibaren ise bir tembelhane seviyesine düşmüştür.³⁸⁴

Günaltay'ın ilk paragrafta verdiğimiz (İlim adamları, Tekkeler ve Medreseler başlığı altında) görüşlerinin bir benzerini Elmalılı'nın İlimlerde Yaşanan Gerileme başlığında ki düşüncelerinde de görmekteyiz. Elmalılı da benzer bir şekilde ilim adamlarının hem geçmişteki hem de kendi zamanında ki ilimleri kaybettiğinden yakınmaktadır. Aslında bunların hepsini cehalet kapsamına alabiliriz. İlimlerde yaşanan gerileme, dinin ve dini kavramların yanlış anlaşılması gibi maddeler bizi dolaylı yoldan hep cehalete ve bilginin değerine götürmektedir.

İçtihat Kapısının Kapatılması

İçtihadın her çağ için gerekli olduğunu söyleyen Günaltay'a göre; içtihat kapısı kapandığından beri Müslümanların ilerleme kapısı da kapanmıştır.³⁸⁵ İslam ümmetinin kurtuluşa ermesi, mutluluk ve refaha ulaşması için mutlaka içtihat gereklidir.³⁸⁶ İçtihat her asırda Müslümanların üzerine farz olmuştur. Günaltay, içtihat kapısının kapalı olduğunu iddia edenleri, onlar eğer zahmet edipte Gazzali, Şehristani, Maverdi, İbn Salah, Tebrizi, Nevevi, Razi ve Suyuti gibi meşhur olmuş âlimlerin eserlerini okuyup inceleselerdi dine ihanet ettiklerini -eğer idrakleri varsa- anlarıydı diyerek eleştirmiştir. Yine bu içtihat kapısının kapalı olduğunu iddia edenler Şehristani'nin el- Mîlel ve'n-Nihal adlı eserini dikkatlice okuyarak İslam ümmetinin şimdiye kadar felakete sürüklendiğine inansınlar demiştir. Şehristani'nin eserinde ki şu açıklamayı (‘‘Şehristani diyor ki: *Şer'i deliller biter, insanların işleri ve cihanın olayları ise sonsuzdur. Biten şey hiçbir zaman sonsuz olan şeyi içine alıp kapsayamaz. Bununla beraber içtihat ve kıyasın saygı gösterilmesi ve sürekli olması gerekir ki her olay, her iş, her hadise üzerine içtihat edilebilsin. Ve bu sayede İslam milleti saadet ve selamete ulaşsın!*’’) örnek göstermiştir. Hala içtihat kapısının kapalı olduğunu söyleyenlerin haline gülünmeli mi yoksa ağlanmalı mı bilemedim diyerek görüşüne örnekle delil getirmiştir.³⁸⁷

³⁸⁴ Günaltay, *Zulmetten Nûra*, 152-160.

³⁸⁵ Günaltay, *Zulmetten Nûra*, 307.

³⁸⁶ Günaltay, *Zulmetten Nûra*, 297-300.

³⁸⁷ Günaltay, *Zulmetten Nûra*, 297-300.

İçtiḥadın gerekli olduğuna dair Peygamberimizin; ‘ ‘Bir müçtehit içtiḥadında hata ederse bir sevap, isabet ederse on sevaba nail olacağı’’³⁸⁸ hadisini de delil getirir. Günaltay, sahabenin yaşayışı, tabiin tarihi ve tebe-i tabiinin devirleri incelendiği takdirde bunun daha iyi anlaşılacağını söyler. Yine zamanın ihtiyaçlarına göre içtiḥat etme hususunda Hz. Ömer, Muaz ibn Cebel ve Ebu Musa el Eş’ari’nin uygulamalarını örnek verir. Günaltay, içtiḥat kapısını kapalı sayanların onlardan daha üstün daha bilgili mi olduklarını sorarak bir eleştiride daha bulunur.³⁸⁹

İçtiḥadın hangi hükümlerde olacağı hususunda Günaltay, dini hükümleri; itikat, ibadet, ahlâk ve muamelat olarak dörde ayırarak cevap vermiştir. İtikadi hükümlerin çoğu akli delillerle sabit olup Kur’an’la teyit edildiği ve geri kalanının da yine Kur’an ve mütevatir hadislerde geçtiği için bunlar kesindir ve içtiḥata gerek yoktur. İbadetlere gelince, onlarda kanun koyucu tarafından değişmez bir şekilde hüküm olarak verilmiştir. Ahlaki konulara müçtehidin dokunamamasının ilerlemeye engel değildir. Bunun değişmez olması aynı zamanda milli birlik ve eğitim birliği sonucunu doğurur. Bu da kişilerin ahlaki faziletlerle sahip olmalarını sağlar. İçtiḥadın insanların birbirleriyle ilişkileri anlamına gelen muamelat hükümlerinde yapılması gerektiğini belirten Günaltay, bunun nedenini dünya işlerinin örf, adet, zaman ve mekânın değişmesiyle farklılaşmasına bağlamıştır. Bu konularda her asırda ihtiyaçlara göre içtiḥatlarda bulunulmasının zorunlu olduğunu dile getirmiştir.³⁹⁰

İçtiḥat kapısının tekrar açılması gerektiğini belirten Günaltay, bunun belli şartlarda olmasını da beyan etmiştir. Her önüne gelen içtiḥat yapamayacağı için içtiḥat yapacak olan müçtehitlerde bazı şartlar aranmalıdır. Usul kitaplarında belirtilen, bir müçtehitte bulunması gereken şartların hepsini taşıyan kişileri bulmak mümkün gözükmemektedir. Ancak bir kısmını taşıyan kişileri bulmak ta zor değil diyen Günaltay, bir heyet oluşturularak içtiḥat yapılmasını gerekli görmektedir. Söz konusu bu heyette

³⁸⁸ Bu hadis Şemseddin Günaltay’ın eserinde verdiği gibi on sevap değil de Buhari’nin İ’tisam ve Müslim’in Akdiye bahsinde iki sevap şeklinde geçmektedir. Hadisin metni şöyledir: “Amr b. Âs’ın işittiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “*Hâkim hüküm vereceği zaman ictihad eder (olanca imkân ve gücü ile hakkı arar) sonra isabetli hüküm verirse, kendisine iki sevap vardır. Ama hüküm verirken ictihad eder sonra yanılırsa ona bir sevap vardır.*” (B7352 Buhârî, İ’tisâm, 21; M4487 Müslim, Akdiye, 15). Daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Emin Özafşar vd. (ed.), *Hadislerle İslâm 5 Hadislerin Hadislerle Yorumu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 5/401.

³⁸⁹ Günaltay, *Zulmetten Nûra*, 301-302.

³⁹⁰ Günaltay, *Zulmetten Nûra*, 304-305; Bayram Ali Çetinkaya, *M. Şemseddin Günaltay ve Fikriyatı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1994), 52.

üyelerin bazılarının fıkıh usulünde, bazılarının hadis ilminde, bazılarının tefsir ve lügatte ihtisas sahibi olmaları gerekmektedir. Bazı üyelerin ise zamanın hallerini hakiki manada bilen, asrın ihtiyaçlarını iyi anlayan, toplum işlerini kavrayıp idari işlerin incelikleri bilen kişilerin bulunması hem heyetin işini kolaylaştıracak hem de içtihatın zamanın şartlarına göre yapılmasını sağlayacaktır. Hükümlerde aranacak özelliklerin ise menfaat sağlaması ve uygulanabilir olması gerektiğini de ayrıca belirtmektedir. Günaltay, İslam dünyasının her tarafından çağrılacak insanlardan oluşacak bu heyetin Şeyhülislamlık makamı adı altında toplanarak İslam Halifesi adına içtihata başlaması gerektiğini belirtmiştir. Önceden Mecelle için kurulan heyeti buna örnek gösteren Günaltay, milletin kurtuluşu için bunun bir an önce gerçekleşmesi gerektiğini ifade etmiştir.³⁹¹

Günaltay da diğer âlimler gibi içtihat konusunda güzel ve bizce makul görüşler ortaya koymuştur. İfade ettiği şeylerin şu an yapılması mümkündür ve bir o kadar gereklidir. Günümüzde halifelik olmasa da herhangi biri adına yapılmasına gerek yoktur. Çünkü şu an her ülke kendi başkanı ve hukuk kurallarına göre yönetilmektedir. Bütün Müslüman ülkelerden âlimler çağrılıp hakkında hüküm bulunmayan veya İslam hukukunda farazi fıkıh denilen sonradan ortaya çıkabilecek meseleler hakkında içtihat yapılabilir.

³⁹¹ Günaltay, *Zulmetten Nûra*, 312-314.

10. AHMED HAMDİ AKSEKİ (1887-1951)

10.1. İlmî Şahsiyeti ve Eserleri

Antalya'nın Akseki kazasına bağlı Sülles (şimdiki adı Güzelsu) nahiyesinde 1887 yılında dünyaya gelen Ahmed Hamdi Akseki, dini ilimlere dair ilk bilgilerini babasından almıştır. Fıkıh, siyer ve akaide dair bazı eserleri de babasının yönlendirmesiyle okumuştur.³⁹² Doğduğu tarihin I. Meşrutiyet ve II. Abdülhamid dönemlerine denk gelmesi, onun hem Osmanlı'nın son döneminde hem de Cumhuriyet döneminde yaşaması ve bu iki dönemde de görevler yapması dönemin içinde bulunduğu sıkıntıları dile getirmesi hususunda önem arz etmiştir.³⁹³

Üçüncü Diyanet İşleri Başkanı olan Ahmed Hamdi Akseki, (1947-1951 yılları arasında) aynı zamanda Arapça, Farsça ve İngilizce bilen bir din âlimidir.³⁹⁴ Saltanat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin üçüne de tanıklık etmiş ve bunlarla ilgili fikirler ileri sürmüştür. Ahmed Hamdi, bir yandan siyasal, kültürel, ilmi ve ekonomik açıdan geri kalan Müslümanların her alanda gelişmeleri için gayret sarf etmiştir. Diğer yandan ise Kur'an ve Hadis'i temel alarak çağın şartlarına uymayan İslam müesseselerinin yeniden düzenlenmesini gerekli görmüştür. Dini modası geçmiş bir müessese olarak gösterip İslam'a saldıranlarla, batıl inançlarla ve hurafelerle mücadele etmiştir.³⁹⁵ İslam düşüncesinin yanında ruhiyat ve içtimaiyat başta olmak üzere batı düşüncesiyle de ilgilenmesi Ahmed Hamdi'nin çok yönlü bir kişiliğinin olduğunu göstermektedir.³⁹⁶

1908'de çıkarılmaya başlanan ve daha sonra adı Sebilürreşad olan Sırat-ı müstakim dergisinde birçok yazı yazan Ahmed Hamdi, 1925 yılında Tarikat-ı Salahiye Cemiyeti'ne üye olup faaliyetlerine katıldığı gerekçesiyle tutuklanmış ancak beraat etmiştir. Bu davada 11 kişi hakkında idam kararı ve birçok kişi hakkında da ağırlaştırılmış

³⁹² Hilal Çay Yetim, *Sebilürreşad'daki Makaleleri Işığında Ahmed Hamdi Akseki'nin Kelami Görüşleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 4.

³⁹³ Mustafa Tekin, "Ahmed Hamdi Akseki ve Biyografisi", *Ahmed Hamdi Akseki Sempozyumu*, ed. Ahmet Ögke - Sabri Yılmaz (Biyografi ve Düşünce Dünyası, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 35-40.

³⁹⁴ Süleyman Hayri Bolay, "AKSEKİ, Ahmed Hamdi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/293.

³⁹⁵ Bolay, "Akseki, Ahmed Hamdi", 2/294.

³⁹⁶ M. Suat Mertoğlu, "Akseki'nin Ahmed Muhammed Şâkir'e Bir Mektubu: Sebilürreşâd Yazarı Ahmed Hamdi Akseki'nin İslâm Dünyasına İlgisine Dair Notlar", *İslam Araştırmaları Dergisi* 36 (01 Aralık 2016), 163.

hapis cezaları verilmiştir. Mahkemede hâkimin beraat üzerine söylediği şu sözler Ahmed Hamdi'nin ilmi kişiliği hakkında bizlere önemli bilgiler vermektedir: “*Mahkeme kurulu sizden yararlanacağına inanıyor. Şu şartla ki inkılabın bugünkü esaslarına en ufak bir uygunsuzluk yapmamalısınız. Durumunuz ve gençliğiniz bakımından bilhassa Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulünden sonra daha vatani hizmetlerde bulunabilirdiniz ve bulunabilirsiniz. Bu bakımdan beraatınıza karar verildi.*”³⁹⁷ 1951 yılında ise Ahmed Hamdi hayata veda etmiştir.

Ahmed Hamdi Akseki'nin eserlerini basılmış ve basılmamış olarak sınıflandırabiliriz:

10.1.1. Basılmış Eserleri

- *İslâmda Birlik ve Fıkıh Mezhepleri*³⁹⁸
- Bulgaristan Mektupları (1 Ağustos-10 Ekim 1912)
- *Bilinmesi Elzem Olan Meseleler* (1916)
- *Ulema-yı İslamiyeden Bir Sual ve Abdullah Guvilyam Efendi'nin Cevabı* (1916)
- *Dini Dersler* (üç kitap şeklinde oluşan bu eser; 1920, 1921 ve 1923 yıllarında yayımlanmıştır.)³⁹⁹
- *Hatemü'l-Enbiya Hakkında En Çirkin Bir İsnadın Reddiyesi* (1922)
- *Ahlak Dersleri* (1924)
- *İslam Dini Fitridir* (1925)
- *Askere Din Dersleri* (1925) Bu kitap daha sonra “*Askere Din Kitabı*” adıyla DİB tarafından 1944'te yayımlanmıştır.⁴⁰⁰
- *Köylüye Din Dersleri* (1928)
- *Ve'l-asr Suresinin Tefsiri* (1928)
- *İslam* (1928)

³⁹⁷ Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi* 2, 2/819-820.

³⁹⁸ Asıl adı” Mezahibin Telfiki ve İslamın Bir Noktaya Cem’i” olan ve 1910 yılında Reşid Rıza tarafından tercüme edilen bu eser, 1974 yılında notlarıyla beraber sadeleştirilerek Hayreddin Karaman tarafından ‘İslamda Birlik ve Fıkhi Mezhepler’ olarak yayımlanmıştır. Bkz. Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi* 2, 2/820.

³⁹⁹ Bkz. Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi* 2, 2/820.

⁴⁰⁰ Bkz. Abdullah Kahraman, “Zor Zamanda Yapılabileceklerin En İyisini Yapan Bir İslam Alimi: Ahmed Hamdi Akseki”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 300.

- *Müslümanlıkta İktisadın Ehemmiyeti* (1932)
- *İslam Dini* (1933)
- *Peygamberimiz Hz. Muhammed ve Müslümanlık* (1934)
- *Tayyare ve Kuvvet* (t.y)
- *Ramazan Armağanı* (1937)
- *Yavrularımıza Din Dersleri* (1941)
- *İslam, Tabii, Fıtri ve Umumi' Bir Dindir* (1943)
- *Peygamberimizin Vecizeleri* (1945)
- *Namaz Surelerinin Türkçe Tercüme ve Tefsiri* (1949)
- *Öğretmen ve Öğrencilere Yardımcı Açıklamalı Din Dersleri* (1949)
- *Din Dersleri* (1949)
- *On dört Asır Evvel Doğan Güneş Peygamberimiz Hz. Muhammed* (1954)
- *A Study on Prophet Muhammed* (1954)
- *Yeni Hutbelerim* (iki cilt halinde 1936-1937, tek cilt halinde 1966)
- *Müslümanlara Büyük İlmihal* (1971)
- *Sebilü'r-Reşad ve Sırat-ı Müstakim* dergilerinde yayımlanan pek çok makale⁴⁰¹

10.1.2. Basılmamış Eserleri

- *Namaz ve Kur' an*
- *Kur'an-ı Kerim Radyo ve Gramafon*
- *Ölüm Nedir?*
- *İhlas Tefsiri* (İbn Sina'nın İhlas Tefsiri'nin tercüme ve şerhi)
- *Kudret-i ilahiye ve İrade-i Cüziye*
- *Hızır Hakkında (sağ mıdır, ölmüş müdür?)*
- *İslam'da Resmin Hükmü*
- *Ahlaki Umdeler*
- *Ruh ve Ruhun Ebediyeti*
- *Vaizlere*
- *Kurban Nisabı Hakkında*

⁴⁰¹ Geniş bilgi için bkz. Kahraman, “Ahmed Hamdi Akseki”, 299-302.

- *Teravih Namazı*
- *Köy ilmihali*
- *İman ve İrade Kuvveti*
- *Vicdan ve Bülbül*
- *Hızır Aleyhisselam*
- *İslam'da Talakın Mahiyeti*
- *Millet Olarak Yaşamanın Şartları*
- *Âlem-i İslam'ın Esbab-ı İnkırazı*
- *Maddiyyun ve Meslekler*
- *Nasraniyet Nüfuzuna Karşı İslam'ın Mukavemeti*
- *Filibe'de Bir Mevize*
- *Fatiha Tefsiri*
- *Tacu'l-arûs Tercemesi* ⁴⁰²

Verilen eserlere bakınca Ahmed Hamdi Akseki'nin ne kadar geniş bir bilgi birikimine sahip olduğunu ve farklı alanlarda bunu kullandığını görmekteyiz. Bu eserlerin bazıları basılmamış olsa da biz bu ayrımı yapmadan sadece isimlerini vermekle yetindik. Hangi eserlerin basılıp hangilerinin basılmadığını öğrenmek için Abdullah Kahraman'ın makalesine bakabilirsiniz. ⁴⁰³

⁴⁰² Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi* 2, 2/820-821; Kahraman, "Ahmed Hamdi Akseki", 299-302.

⁴⁰³ Daha geniş bilgi için bkz. Kahraman, "Ahmed Hamdi Akseki", 299-302.

10.2. Ahmed Hamdi Akseki'ye Göre Müslümanların Gerileme Nedenleri

Müslümanların Birlik Olamaması

Her milletin kendi başına hareket etmesinin İslam için felaket olduğunu dile getiren⁴⁰⁴ ve bu başlıkta Sebilü'r-Reşad dergisinde bir yazı yazan Ahmed Hamdi 'ye göre Müslümanların gerileme sebeplerinden biri de birlik olamayışlarından kaynaklanmaktadır. İslam dini kardeşliğe bir olmaya davet edip bunu desteklerken Müslümanlar maalesef bunu tam manasıyla uygulayamadıklarından dolayı parçalanma tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır. Tarihteki Timur, Cengiz Han ve Hülagü gibi liderlerin uygulamış oldukları vahşet Müslümanların bir daha birleşmemesine neden olup Müslüman toplumunu parçalamıştır. Bu sebeple de İslam dünyası Avrupalılara lokma olma potansiyeline gelmiştir.⁴⁰⁵

Bu Osmanlı'nın son döneminde ve ondan önce de olduğu gibi günümüzde de geçerli bir durumdur. Farklı ülkelerdeki Müslümanların birleşmesini bırakın, aynı devlet içindeki Müslümanlar bile mezhep ve tarikata ayrılmış vaziyettedir. Her mezhep veya tarikat kendini daha doğru yolda olduğunu görmekte, bu nedenle birlik olamamaktadırlar. Bu birlik olamayış İslam'ın gayri müslimler tarafından kötü anlaşılmasına ve İslam'ın ruhuna zarar verirken aynı zamanda dışarıdan gelebilecek veya gelmiş olan saldırılara karşı da yekten bir İslam toplumu oluşturup karşı koymamıza engel olmaktadır. Konuyu dağıtmadan örnek verecek olursak; en yakın örneğimizi özel olarak Suriye, genel olarak ta Ortadoğu' da ortaya çıkan karışıklık ve iç savaşları gösterebiliriz.

Ahmed Hamdi'ye göre Müslümanların birlik olamamasının nedenlerinden biri de milliyetçilik kavramıdır ki bunu daha çok milli asabiyet kavramıyla ifade edip açıklamıştır. Akseki'ye göre; nasıl olsa Müslümanız Allah bize yardım eder kurtuluruz gibi anlayışıyla çalışmayıp tembellik etmekteyiz. Aynı zamanda bazı ıslahatçı maskesi altındaki kimselerin kurtuluşun dinsizlik sayesinde olacağını savunmaları neticesi oluşan karışıklıklar sonucu İslam toplumu izmihlal çukuruna doğru sürüklenmektedir.⁴⁰⁶

⁴⁰⁴ Bkz. Ahmed Hamdi Akseki, "Her Kavmin Kendi Başına Hareketi İslam İçin Felakettir!", *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* XII/290 (20 Mart 1330), 65-66.

⁴⁰⁵ Akseki, "Her Kavmin Kendi Başına Hareketi İslam İçin Felakettir!", 65-66.

⁴⁰⁶ Ahmed Hamdi Akseki, "Her Kavmin Kendi Başına Hareketi İslam İçin Felakettir", *Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sebilürreşâd Mecmuası* (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, Nisan 2018), 12/65-66.

İslam kalplerde ki mili asabiyet fikrini söküp atmak isteyip bütün inananları kardeş ilan etmiştir. O yüzden bu akımdan fazlasıyla etkilenip Müslümanlar arasında tefrikanın oluşması doğru bir durum değildir. Müslümanların ve İslam dünyasının kurtulması için yapılacak tek şey İslam'ı din adı altında girmiş olan hurafelerden temizlemektir. Ve milliyetçilik fikrinden vazgeçerek bütün Müslümanları tek bir çatı altında yani "kardeşlik" adı altında toplamak olacaktır. Müslümanlar arasında halis bir kardeşlik meydana gelirse İslam dünyası bu felaketten kurtularak kendisine vaat edilen istikbale doğru yol almaya başlar.⁴⁰⁷

Eğitim Eksikliği

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte birçok alanda inkılâplar yapılmış ve bunlardan biri de eğitim alanı olmuştur. Tevhid-i Tedrisat kanunuyla bütün eğitim kurumlarının Millî Eğitim Bakanlığına bağlanması eğitimde ikiliği kaldırmak adına yapılmıştır. Dolayısıyla medreselerde bu kanun kapsamında Millî Eğitim Bakanlığına bağlı hale gelmiştir. Ahmed Hamdi, yapılan bu Türk inkılâplarının amacının dini eğitim kurumlarını kapatmak olmadığını beyan eder. Kanunun din eğitimine karşı olmamasına rağmen sonradan ne oldu neden oldu tam manasıyla sebebi belli olmadan imam hatipler ve medreseler birer birer kapatılmıştır, diyerek teoride dine karşı olmayan, dini kurumların devamını destekleyen Tevhid-i Tedrisat kanununun pratikte bunun tam tersini uyguladığını söylemektedir. Bunun neticesinde de o dönemde din adamı açığı oluşmuş ve bazı köylerde ölüyü kaldıracak imam bile bulunamadığını dile getirmiştir. Ahmed Hamdi, dini alandaki eğitim kurumlarının Millî Eğitim Bakanlığı'na değil de Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlanmasını daha doğru olacağını söylemektedir. Şayet öyle olsaydı bu kurumlar kapatılamazdı diyerek böylelikle din adamı açığının da ortaya çıkmayacağını anlatmak istemiştir. Yine oluşan bu eksik dini boşluk neticesinde batıl ve yalancı tarikatların ortaya çıkarak dine zarar verdiğini de dile getirmiştir.⁴⁰⁸

Sonuç olarak diyeceklerimiz ister dini ister fenni alanda olsun eğitim her şeyden önce gerekli bir olgudur. Eğitimin olmadığı yerde cehalet, bu cehalet sonucu da

⁴⁰⁷ Akseki, "Her Kavmin Kendi Başına Hareketi İslam İçin Felakettir!", 65-66.

⁴⁰⁸ Ahmed Hamdi Akseki, "Dinî Müesseseler ve Din Eğitiminin Meselelerine Dair Rapor", *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi* 2 (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 2/897-911.

huzursuzluk ve kaos ortamları oluşmaktadır. Tabii Müslüman olarak hem dini hem de fenni alandaki eğitimi birlikte almak ve ikisine de önem vermek gereklidir. Nitekim tarihe baktığımızda meşhur Müslüman din âlimlerinin sadece dini alanda değil fizik, kimya, tıp, astronomi, matematik, tarih, coğrafya vb. alanlarda da araştırma yapıp kendilerini geliştirmişler ve bu sayede İslam medeniyeti gelişip farklı coğrafyalara yayılmıştır. Bu nedenle bir toplumun veya ülkenin geri kalmışlıktan kurtulmak için olmazsa olmaz şartlarından biri eğitim olmalıdır.

Cehalet, görüşünü verdiğimiz bütün âlimlerimizin (Şeyhülislam Mustafa Sabri dışında) gerileme nedeni saydıkları bir husustur. Said Halim Paşa, Babanzâde Ahmed Naim, Mehmet Akif Ersoy, Seyyid Bey ve Şemseddin Günaltay doğrudan cehaleti gerileme nedeni olarak göstermişlerdir. Aynı zamanda yine Mehmet Akif ile Ahmed Hamdi Akseki eğitim eksikliğini gerileme nedenlerinden sayarak dolaylı olarak cehalete vurgu yapmışlardır. Filibeli Ahmed Hilmi ile Elmalılı Hamdi'de eğitimin ıslahı gereklidir diyerek bilgiye ulaşma yolunun düzeltilerek aynı zamanda cehaletin giderilmesini kastetmişlerdir. Son olarak Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'de "Kuvvet Hazırlamada Kusur" başlığını verdiğimiz görüşlerinde kuvvetin ancak ilimle olacağını söyler. Yani dolaylı yoldan bu nedeni o da cehaletin giderilmesine bağlar.

Mustafa Sabri'de de direkt veya dolaylı yoldan bu başlığı zikretmesek te onun yanlış kader anlayışı görüşünden dolaylı olarak cehalet sonucunu çıkarabiliriz. Sonuç olarak ister direkt ister dolaylı yoldan olsun çalışmamızda zikrettiğimiz tüm âlimler cehaleti Müslümanların gerileme nedenlerinden biri olarak görmüşlerdir.

Ekonomik Yetersizlik

Ekonomi alanında görüş belirten Ahmed Hamdi hem iktisadın hem de tasarrufun önemini belirterek bunları uygulamak için bazı şartlar olduğunu söylemiştir. Ona göre bunun ilk şartı yerli malı kullanmaktır. Milli paramızın yabancılara akıp gittiğini gören Ahmed Hamdi, bunu önlemek için yerli malını kullanmaya önem vermemiz gerektiği görüşündedir.⁴⁰⁹ Özellikle israfın da üzerinde duran Ahmed Hamdi, batıya özentî ve moda adı altında birçok kişinin israf ettiğini dile getirmektedir. Yerli malı kullanmanın da öneminin altını çizen Ahmed Hamdi eskiden Avrupa'dan ülkemize gelen mallara çok

⁴⁰⁹ Akseki, "Her Kavmin Kendi Başına Hareketi İslam İçin Felakettir!", 65-66.

rağbet edilmezken –mesela buna boya örneğini vermiş ve Avrupa’dan gelen boyaya ‘‘makam’’ yani adi boya denildiğini söylemiş- günümüzde bunun tam tersinin olduğuna insanların kendi malları yerine Avrupa’daki mallara rağbet ettiğine dikkat çekmiştir.⁴¹⁰

Vatanın ve milletin yükselmesini isteyen bir insanın öncelikle yerli malı kullanmasını ve israf etmemesini söylemiştir. Ahmed Hamdi, israfın İslam dininde haram olduğunu hatırlatarak tasarruf yapmanın gereğini beyan etmiştir. Masrafi gelirden az tutarak israfı engelleyebileceğimizi belirtmiştir. Borca girmemenin önemini Peygamberimizin borçlu bir insanın cenazesine gitmek istemediğini dayanak göstererek tasarruf için borç yapılmaması gerektiğini dile getirmiştir.⁴¹¹ Yerli malı kullanımında da her Türkün eline geçen parayı kendi memleketine harcaması gerektiğini söylemiştir. Kaba bile olsa yerli malı varken yabancı mallara para vermemeyi, yerli malından başka bir şeye rağbet gösterilmemesi gerektiğini dile getirmiştir. Türk sanatlarının tekrar eski gücüne ulaşp tüm dünyaya tanınması için bizim yerli malına olan teveccühümüzün gerekli olduğunu hatırlatmıştır. Ahmed Hamdi’ye göre biz kendi mallarımıza önem vermeyip batıyı taklit edersek başka kimsede bizim mallarımıza önem vermez ve böylece ilerleyemeyiz. Bunu yapmak içinde bir devlet kanunu beklenmemeli, vatansever her insanın yapması gereken şey olmalıdır.⁴¹²

Bu görüşleri verdikten sonra özet olarak şunu söyleyebiliriz: önceki maddelerden biri olan kuvvet hazırlama başlığında da belirttiğimiz gibi bir ülkenin ileri seviyelere gelmesi, silah ve sanayi gibi alanlarda başarılı olmasına ve bu da maddi gücünün yüksek olmasına bağlıdır. Bunu günümüzde de görmekteyiz ki medeniyet bakımından ileri sayılan günümüz ülkelerinin hepsi maddi açıdan da ileri bir seviyede bulunmaktadır.

⁴¹⁰ Akseki, “Her Kavmin Kendi Başına Hareketi İslam İçin Felakettir!”, 65-66.

⁴¹¹ Ahmed Hamdi Akseki, “Tasarruf ve İktisadın Başlıca Şartları”, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 2* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 2/838-844.

⁴¹² Akseki, “Tasarruf ve İktisadın Başlıca Şartları”, 2/838-844.

SONUÇ

Günümüzde Müslüman ülkelerin içinde bulunduğu durum Batılı ülkelere kıyasla geri kalmış bir seviyede olduğu gözler önünde bulunan bir gerçektir. Bu realiteyi görmezden gelmemiz mümkün gözükmemekle birlikte neden bu hâl içinde bulunduğumuzu da kendimize sormamız gerekmektedir. Aslında devletten çok bir imparatorluk olan Osmanlı; geçmişten aldığı ilmi birikimleri devam ettirerek belli bir dönemde Avrupa'ya örnek olmuştur. Ancak belli bir süre sonra siyasi, ekonomik, askeri vb. nedenlerden dolayı genelde Müslümanlar, özelde ise imparatorluk gerilemeye başlamış ve bu gerileme dağılmaya doğru gidip sonunda imparatorluğun yıkılmasına neden olmuştur.

Her halükârda ilerlemeyi emreden bir din olan İslamiyet'i benimsemiş toplumlar olarak bir geri kalışımız gözden kaçırılmayacak derecede ortadadır. Bu geri kalışımız üç cihana asırlar boyu hükmetmiş güzide bir imparatorluk olan Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemine doğru başlamış ve nitekim devletin yıkılmasına kadar ilerlemiştir. Devletin de farkında olduğu bu geri kalmışlığın önlenmesi için birtakım çalışmalar yapılmışsa da neticede olumlu bir sonuç vermemiştir. Devletin ileri gelenleri ve söz sahibi ilim adamları tarafından bu gerileyiş ve çöküşün faturası hakiki manada ki İslam'dan uzaklaşan Müslümanlara kesilmiştir ki bu da doğru bir hükümdür. Önceden yüzyıllar boyu her konuda Avrupa'dan ileri olan İslam medeniyeti gün gelmiş Avrupa'nın gerisinde kalarak onları takip ve taklit etmeye başlamıştır. Bu da İslam'ın esas ilkelerinden bazılarını taviz vererek ve bazı konularda da çağın şartlarına göre yeniden yorum yapamamaktan kaynaklanmıştır. Osmanlı da başlayan bu gerileme söz konusu devletin hayatını sonlandırmasına neden olmuş ve bugün hala da neredeyse her alanda Avrupa'dan geride olmamız hususu varlığını devam ettirmiştir.

İşte bu çalışmayla, o dönemde yaşayan bizzat çağın gereklerini ve eksiklerini gören fikir adamlarının bu seviyeye neden geldiği konusundaki görüşlerini belirlemek, bizzat gerilemenin yaşandığı toplumun düşüncelerini anlamak ve günümüze ışık tutması için neler yapılabileceğini hedeflemekteyiz. Çünkü olumsuz bir durumu ortadan kaldırmak için onun neden olduğu sebepleri bilmemiz ve ona göre bir yol izleyerek çare bulmamız gerekmektedir. Osmanlı döneminde bazı âlimlerin ilerlemeye engel veya gerilemeye neden olan sebeplerine baktığımızda bunların birçoğunun günümüz içinde

geçerli olduğunu görmekteyiz. Bunlara birkaç örnek verecek olursak; en başta gelen nedenlerden biri yeteri kadar ilim ve fenne önem verilmemesi ve bunun doğurmuş olduğu bilgisizliğin ekonomi, askeri ve teknoloji gibi diğer alanları da etkilemesiyle birçok konuda gerilememize neden olmaktadır. Aynı şekilde başka bir örnek verecek olursak İslam'ın ilk devirlerinden beri uygulana gelen içtihat uygulamasıdır ki birçok konuda şartları değişen çağa ayak uydurabilmek ve İslam'ı doğru yorumlayabilmek adına önemli bir meseledir. Mezhep anlayışının doğurmuş olduğu ayrımcılık fikrini de Müslümanların bir araya gelerek ortak hedefler doğrultusunda beraber çalışmalarını engelleyen diğer bir neden olarak sunabiliriz.

Çalışmamızda bahsettiğimiz âlimlerin hepsi cehaleti gerileme nedeni sayma konusunda hemfikirdirler. Aynı şekilde bunu yok edecek olan eğitimin gerekliliğini savunmakla birlikte eğitimin yetersiz olduğu konusunda da ortak görüştedirler. Mesela Mehmet Akif ve Ahmed Hamdi Akseki eğitimin yetersiz ve eksik olduğunu belirtmiş. Aynı şekilde Filibeli Ahmed Hilmi ve Elmalılı da eğitimi yetersiz bulup ıslah edilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Said Halim Paşa; dün de bugünde ilerlememizi ve gelişmemizi engelleyen eksikliğimizin bilgisizlik olduğunu dile getirmiştir. Halim Paşa'ya benzer düşüncede olan Şemseddin Günaltay'da başımıza gelen bütün felaketlerin tek nedenini cehalet olarak göstermiştir. Yine Seyyid Bey, İslam'da kök salan hurafe ve bidatlerin cehalet ve taklit sebebiyle ortaya çıktığını söylemiştir. Filibeli Ahmed Hilmi'de bu hurafe ve hikayelerin yayılmasının nedeni olarak köy imamlarını göstermiştir. Şeyhülislam Musa Kazım'da "Kuvvet Hazırlama" başlığı altında kuvvet hazırlamaya gerek duyulan gücün eğitim ile olacağını belirtmiştir. Milli şairimiz olan Mehmet Akif Ersoy ise eğitim kalitesinin artması için mahalle mekteplerinin gerekliliğine vurgu yapmış, okullarda teorik bilgiden çok pratik bilgiye yer verilmesi gerektiğini beyan etmiştir.

Yine taklitçilik konusunda Filibeli, Mustafa Sabri, Babanzâde, M. Akif, Seyyid Bey ve Said Halim Paşa aynı fikirde olmuşlardır. Mehmet Akif ve Filibeli Ahmed Hilmi Müslümanların tekrar ilerlemesinin mümkün olduğunu Japonya örneği üzerinden anlatmışlardır.

Aynı şekilde dini hassasiyete önem verilmemesi ve dinin ve bazı dini kavramların yanlış anlaşılması konusunda Mustafa Sabri, M. Akif, Elmalılı ve Şemseddin Günaltay benzer görüşler ortaya koymuşlardır. Bu konuda en çok vurgu yapılan nokta kader ve tevekkül anlayışlarıdır. Şeyhülislam Mustafa Sabri ile Mehmed Akif Ersoy, yanlış kader kaza ve tevekkül anlayışının Müslümanları tembelliğe ve uyuşukluğa sevk ettiğini dile getirmişlerdir. Elmalılı M. Hamdi; dine bağlandıkça Müslümanların ilerlediğini belirtmiştir. Şemseddin Günaltay'da din anlayışı yükseldikçe medeniyetin ilerleyip servetin artacağına dikkat çekmiştir.

Said Halim Paşa ile Ahmed Hamdi Akseki ekonomik yetersizliği Müslümanların gerilemesindeki baş nedenlerden biri olarak görmüşlerdir. İlerlememiz için ayette belirtilen düşmanlara karşı kuvvet hazırlama emrini savunan Şeyhülislam Musa Kazım ve Babanzâde Ahmed Naim bunu gerileme nedenlerinden biri saymışlardır.

Müslümanların birlik olamaması ve mezheplere ayrılması konusunda da Musa Kazım, Filibeli, Ahmed Hilmi, Babanzade Ahmed Naim ve Ahmed Hamdi Akseki benzer görüşler içerisindedirler. Aynı zamanda Müslümanların birliğine engel teşkil eden şeyin milliyetçilik ve ırkçılık olduğunu Babanzâde Ahmed Naim ile Ahmed Hamdi söylemiştir. Yine şeriata muhalefet etme ve şeriatın hâkim kılınamaması hususunda Said Halim Paşa ve Babanzâde Ahmed Naim görüş belirten âlimler arasındadır. Müslümanların gerilemesinin tembellik yüzünden kaynaklandığını söyleyenler; Mehmet Akif, Ahmed Hamdi Akseki ve Şeyhülislam Musa Kazım'dır.

Bu birbirine benzer ve ortak görüşler haricinde çalışmamızda diğer âlimlerin değinmediği sadece bir âlimin belirttiği maddeler de bulunmaktadır. Bunlara ilk olarak Şeyhülislam Musa Kazım'ı örnek gösterebiliriz. Musa Kazım; diğer hiçbir âlimin değinmediği ümmetin aralarında şura yapmamasını bir gerileme nedeni olarak belirlemiştir. Aynı şekilde İslam'ın temel esaslarına (adalet, eşitlik, kardeşlik ve hürriyet gibi) önem vermemeyi diğer bir gerileme nedeni saymıştır. Babanzâde Ahmed Naim'de Şeriata muhalefet başlığı altında maddeleri sıralarken diğer âlimlerin bahsetmediği kalp gevşekliliği ile Müslümanların birbirine buğzedip yardım etmekten kaçınmasını bir gerileme nedeni saymıştır. Yine Elmalılı M. Hamdi, insanların kendi işini kurup kazanç sağlayacakları yerde işin kolayına kaçıp devlet memurluğunu seçmelerini ve devletin tarımla uğraşanlara ağır vergiler koymasını bir gerileme nedeni olarak göstermiştir.

Tüm bu maddelere baktığımızda, her ne kadar o döneme göre ülkemizde birçok alanda ilerlemeler olsa da genel anlamda Müslüman coğrafya ya bakacak olursak hepsinin günümüz içinde geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Bu âlimler bugün yaşasalardı yine aynı şeyleri söylerler miydi acaba diye düşünersek yüksek ihtimalle evet diyebiliriz. Tamamen aynı şeyler söylenmese de çağımızın getirdiği yeni kavram ve kurumlar üzerinden benzer düşünceler söylenirdi. Mesela medrese yerine okullarda ki eğitimden bahsedilirdi. O zamanda bulunmayan internet bilgisayar ve akıllı telefon gibi araçlar hakkında onları iyiye kullanmak adına yorumlar yapılabilirdi. O zaman Avrupa'nın dretnotları (büyük savaş gemisi) ve şimendiferleri (tren) örnek verilirken bugün uzay araçları ile nükleer ve kimyasal silahlar örnek gösterilirdi. Her ne kavramla veya teknolojik gelişmeyle ifade edilirse edilsin o günden bugüne değişmeyen tek şey Avrupa'nın hala gerisinde olmamızdır. Aynı zamanda İslam dini ile ilgili verilen görüşlerin aynen geçerliliğini koruduğudur. O gün de içtihat gerekliymiş, bugün de gerekli. Bilgi çağında olmamıza rağmen bugünde cehalet devam etmektedir. Yine Avrupa'yı taklit etmekten öteye geçemedik. Şu anda da insanları dini mezhebi dili rengi ve ırkına göre ayırarak birlik olamıyoruz. Kaderi tevekkülü yanlış anlamakta ısrar ediyoruz. Kısacası Mustafa Sabri'nin ifade ettiği gibi İslam'ı hakkıyla yaşayamıyoruz.

Bunun gibi nedenleri çoğaltabilme imkânımız olsa da genel olarak varacağımız sonuç; İslam'ı hakiki bir şekilde yaşayıp, onun emir ve yasaklarına hakkıyla riayet etmeliyiz. İlme ve çalışmaya daha fazla önem verip, tıpkı önceden olduğu gibi yeniden ileri bir medeniyet yakalamalıyız. Bu geri kalmışlıktan kurtulabilmemiz mümkündür.

İlk bakışta biraz ütöpik gibi gelse de kulağa; bunun ütöpik olmadığını tarih bizlere göstermiştir. Günümüzde veya daha ileride bunu gerçekleştirmek eskiden olduğundan daha zor görünmekte ve bunun da dünyaya Müslüman algısının hep olumsuz şekillerde gösterilmesi neden olmaktadır. Ancak bu gibi durumlar doğru bir metot ve çalışmayla aşılmayacak şeyler değildir. Sonuç olarak bu gibi konuların daha fazla araştırılıp incelenmesiyle bazı sebeplerin farkına varmalı ve öncelikle de düşünce yapımızı değiştirip, diğer düşüncelere saygı çerçevesinde İslam'ın ilkelerini hakkıyla yerine getirmeli ve kaybettiğimiz eski gücümüze ulaşmalıyız.

KAYNAKÇA

Abduh, Muhammed - Akif Ersoy, Mehmed. “[Tefsir-i Sure-i Bakara, 170]”. *Sebilü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* II-IX/27-209 (23 Ağustos 1328), 4.

Ahmed Naim. “İslam’da Dava-yı Kavmiyet: Takib ve Tenkid Mecmuası Sahibi Nüzhet Sabit Beyefendi’ye”. *Meşrutiyetten Cumhuriyet’e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sebîlürreşâd Mecmuası*. ed. M. Ertuğrul Düzdağ. 12/114-129. İstanbul: Bağcılar Belediyesi, Nisan 2018.

Akbulut, Ahmed. “Şeyhulislam Mustafa Sabri ve Görüşleri (1869-1954) = Mustafa Sabri and His Views (1896-1954)”. *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* VI/1 (1992), 32-43.

Akçura, Yusuf. *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, 1988.

Akçura, Yusuf. *Üç Tarz-ı Siyâset*. İstanbul: Ötüken, 5. Baskı, 2018.

Akseki, Ahmed Hamdi. “Dinî Müesseseler ve Din Eğitiminin Meselelerine Dair Rapor”. *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi* 2. 2/897-911. İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Baskı, 2017.

Akseki, Ahmed Hamdi. “Her Kavmin Kendi Başına Hareketi İslam İçin Felakettir!” *Sebilü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* XII/290 (20 Mart 1330), 65-66.

Akseki, Ahmed Hamdi. “Her Kavmin Kendi Başına Hareketi İslam İçin Felakettir”. *Meşrutiyetten Cumhuriyet’e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sebîlürreşâd Mecmuası*. 12/65-67. İstanbul: Bağcılar Belediyesi, Nisan 2018.

Akseki, Ahmed Hamdi. “Tasarruf ve İktisadın Başlıca Şartları”. *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi* 2. 2/838-844. İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Baskı, 2017.

Alperen, Abdullah. *Sosyolojik Açından Türkiye’de İslam ve Modernleşme (Çağımız İslam Dünyasında Modernleşme Hareketleri ve Türkiye’deki Etkileri)*. Adana: Karahan Yayınları, 1. Baskı, 2003.

Arslan, Hulusi. “Mehmet Akif’in Kader ve Tevekkül Anlayışı”. *Hikmet Yurdu: Düşünce Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 7/13 (2014), 11-27.

Babacan, Mahmut. “Burdur Milletvekili Mehmet Akif’e Göre Eğitim ve Kalkınma”. *Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Milli Birlik ve Bütünlük Sempozyumu*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2011.

Babanzade Ahmed Naim. “İslamiyet’in Esasları, Mazisi ve Hali”. *Sebilü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* XII [XI]/284 (Şubat 1329), 369-376.

Babanzade Ahmed Naim. “İslam’da Dava-yı Kavmiyet: Takib ve Tenkid Mecmuası Sahibi Nüzhet Sabit Beyefendi’ye”. *Sebilü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* XII/293 (10 Nisan 1330), 114-128.

Bayram, İbrahim. *Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi’nin Dini Düşüncesi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Baskı, 2018.

Bektaş, Emine. *II. Meşrutiyet Dönemi Entelektüel Hayatının Önemli Bir Siması: Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Blog, İLEM. “Müslümanlık Mân’i Terakki Değil, Zâmin-i Terakkidir”. *İLEM BLOG* (blog), 14 Nisan 2018. <http://blog.ilem.org.tr/muslumanlik-mani-terakki-degil-zamin-i-terakkidir/>

Bodur, Hüsni Ezber. “Akif’e Dini Sosyolojik Bir Bakış”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (30 Haziran 1997). <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniilah/36384>

Bolay, Süleyman Hayri. “AKSEKİ, Ahmed Hamdi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/293-295. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Bostan, M. Hanefi. “Said Halim Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/557-560. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Bostan, M. Hanefi. “Said Halim Paşa ve Fikirleri”. *21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/22 (15 Nisan 2019), 53-90.

Bulaç, Ali. “İslâm’ın Üç Siyaset Tarzı veya İslâmcıların Üç Nesli”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 6: İslamcılık*. ed. Tanıl Bora - Murat Gültekingil. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2005.

Çağan, Kenan. “Son Dönem Osmanlı Siyasetinde İslamcılık ve Batılılaşma”. *Tezkire, Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim Dergisi* 45 (Aralık 2006), 35-61.

Çakan, İsmail Lütfi. “Babanzâde Ahmed Naim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/375-376. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Çetinkaya, Bayram Ali. *M. Şemseddin Günaltay ve Fikriyatı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1994.

Çetinkaya, Bayram Ali. “Musa Kazım Efendi’nin Dini, Siyasi ve Felsefi Düşüncesi”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (15 Aralık 2007), 75-141.

Çetinkaya, Bayram Ali. “Tek Parti Döneminin ‘İslamcı’ Başbakanı: M.Şemseddin Günaltay”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (15 Aralık 1998), 437-444.

Demir, Ahmet İshak. *Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam’a Bakışı*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.

Erbay, Erdoğan. “Millî Birlik Meselesinde Âkif’in İnsana Yüklediği Vazife”. *Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Milli Birlik ve Bütünlük Sempozyumu*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2011.

Erdem, Sami. “SEYYİD BEY”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/54-56. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Ergül, Bahattin. *Seyyid Bey ve Usûl-i Fıkha Bakışı*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Erinç, Sırrı. “CAVA”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/170-171. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Ersoy, Mehmed Akif. “Üstad-ı Muhterem Mehmed Akif Beyefendi Tarafından (Üçüncü Mevaiz): Süleymaniye Kürsüsünde [Sure-i Ankebut, 69]”. *Sebilü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* II-IX/50-232 (Şubat 1328), 405-408.

Ersoy, Mehmed Akif. “ÜÇÜNCÜ MEV’İZA -Üstâd-ı Muhterem Mehmed Âkif Beyefendi Tarafından Süleymânîye Kürsüsünde”. *Meşrutiyetten Cumhuriyete Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sebilürreşâd Mecmuası*. ed. M. Ertuğrul Düздаğ. 9/403-406. İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2017.

Ersoy, Mehmet Akif. *Safahat*. Ankara: Dorlion Yayınları, ts.

Ertekin, Ferdi. *Geç Dönem Osmanlı Düşüncesinde Muhafazakâr Yenileşme Arayışları (1878 1918) Ahmed Cevdet Paşa, Babanzâde Ahmed Naim Elmalılı Hamdi Yazır*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları, 1. Baskı, 1976.

Gökalp, Ziya. *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2. Baskı, 2010.

Günaltay, M. Şemseddin. “Müslümanlık Aleminde İntibah Emâreleri”. *İslâm Mecmuası* I/1 (1329), 25-26.

Günaltay, M. Şemseddin. “Müslümanlık Âleminde İntibâh Emâreleri -II-”. *İslâm Mecmuası* I/4 (1330), 110-114.

Günaltay, Mehmed Şemseddin. *Hurafattan Hakîkate Hurâfeler ve İslâm Gerçeği*. ed. Ahmet Gökbel. İstanbul: Marifet Yayınları, 2. Baskı, 2015.

Günaltay, Mehmed Şemseddin. *(Zulmetten Nûra) Bunalım Çağından İslâmın Aydınlığına*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1998.

Gürkan, Menderes. “Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın (1878-1942) İlmi Kişiliği ve Fıkıh İlmindeki Yeri Bir Bakış”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 211-232.

Hanioğlu, M. Şükrü. “Batılılaşma”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/148-152. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

İleri, Celal Nuri. “Havaic-i Kanuniyyemiz: La-yünker Tağiyyürü’l-Ahkam bi-Tağiyyürü’l-Ezman”. *İctihad* IV/67 (03 Mayıs 1329), 1451-1454.

Janet, Paul - Seailles, Gabriel. *Metalib ve Mezahib : Metafizik ve İlahiyat*. çev. Elmalı'lı M. Hamdi Yazır. İstanbul : Eser Neşriyat, 1978.

<http://ktp2.isam.org.tr/detayzt.php?navdil=tr&idno=108382&tarama=metalib+ve+mezahib>

Kahraman, Abdullah. “Tokat’lı Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi (1869-1954) ve Bazı Fıkhî Meselelere Yaklaşımı”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu III/* (2012), 311-328.

Kahraman, Abdullah. “Zor Zamanda Yapılabileceklerin En İyisini Yapan Bir İslam Alimi: Ahmed Hamdi Akseki”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 297-312.

Kara, İsmail. “İslâmcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 6: İslamcılık*. ed. Tanıl Bora - Murat Gültekingil. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2005.

Kara, İsmail. *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Baskı., 2017.

Kara, İsmail. *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 2*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Baskı., 2017.

Kılıç, Recep. “Babanzade Ahmed Naim’in Felsefî Görüşleri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/1 (01 Nisan 1997), 297-339. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_00000000863

Koca, Ferhat. “Mûsâ Kâzım Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/221-222. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Koca, Ferhat. *Şeyhülislam Musa Kazım Efendi’nin Hayatı ve Fetvaları*. Ankara: Araştırma Yayınları, 1. Baskı, 2018.

Kur’an-ı Kerim Meâli. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Baskı, 2011.

Mardin, Şerif. *Türkiye’de Din ve Siyaset Makaleler 3*. İstanbul: İletişim Yayınları, 20. Baskı, 2017.

Mertoğlu, M. Suat. “Akseki’nin Ahmed Muhammed Şâkir’e Bir Mektubu: Sebilürreşâd Yazarı Ahmed Hamdi Akseki’nin İslâm Dünyasına İlgisine Dair Notlar”. *İslam Araştırmaları Dergisi* 36 (01 Aralık 2016), 163-177.
<https://doi.org/10.26570/isad.327252>

Mossensohn, Miri Shefer. *Osmanlı’da Bilim Kültürel Yaratı Ve Bilgi Alışverişi*. çev. Kübra Oğuz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, 2019.

Musa Kazım Efendi. “Hürriyet- Müsavat [-VII]”. *Sırat-ı Müstakim [Sebilü’r-Reşad]* I/7 (25 Eylül 1324), 99-101.

Musa Kazım Efendi. “İslam ve Terakki”. *İslâm Mecmuası* I/1 (1329), 1-6.

Musa Kazım Efendi. “İslâm ve Terakkî -III-”. *İslâm Mecmuası* I/3 (1329), 75-77.

Musa Kazım Efendi - Fergan, Eşref Edip. “Gece dersleri - II: Kuvvet hazırlamak”. *Sırat-ı Müstakim [Sebilü’r-Reşad]* III/56 (17 Eylül 1325), 52-53.

Musa Kazım Efendi - Fergan, Eşref Edip. “Gece dersleri - II: Kuvvet hazırlamak (maba’d)”. *Sırat-ı Müstakim [Sebilü’r-Reşad]* III/59 (Teşrinievvel 1325), 99-102.

Musa Kazım Efendi - Fergan, Eşref Edip. “Gece Dersleri: 2 Kuvvet Hazırlamak”. *Meşrutiyetten Cumhuriyet’e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sebilürreşâd Mecmuası*. ed. M. Ertuğrul Düzdağ. C. 3. İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2014.

Musa Kazım Efendi, Şeyhülislam. *Külliyât: Dînî ve İctimâî Makaleler*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Baskı, 2002.

Mustafa Sabri Efendi. “Dînî Müceddidler Yahud Türkiye’nin Necât Ve İtlâ Yollarında Bir Rehber Avrupa Medeniyeti’nin Yanlış Telakkisi”. *Meşrutiyetten Cumhuriyet’e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sebilürreşâd Mecmuası*. ed. M. Ertuğrul Düzdağ. 17/82-87. İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2019.

Mustafa Sabri Efendi. “Dini Müceddidler Yahut Türkiye’nin Necat ve İ’tila Yollarında Bir Rehber: Avrupa Medeniyetinin Yanlış Telakkisi”. *Sebilü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* XVII/427-428 (10 Temmuz 1335), 82-86.

Mustafa Sabri Efendi. “Terakki Edelim, Fakat Müslüman Kalmak Şartıyla...” *Sebilü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* XVII/431-432 (24 Temmuz 1335), 113-115.

Nam, Mehmet. “Tarihin Kırılma Noktasında Son Şeyhülislamdan Mustafa Sabri Efendi”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/23 (01 Haziran 2010), 95-118.

Okay, M. Orhan - Düздаğ, M. Ertuğrul. “Mehmed Âkif Ersoy”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/432-439. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Oral, Özgür. “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 6: İslamcılık*. ed. Tanıl Bora - Murat Gültekingil. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2005.

Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 44. Baskı, 2016.

Öz, Satılmış. “Mehmet Akif Ersoy’da Geri Kalmışlık ve Kalkınma Problemi (Safahat Örneği)”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/30 (01 Aralık 2013), 140-161.

Özafşar, Mehmet Emin vd. (ed.). *Hadislerle İslâm 5 Hadislerin Hadislerle Yorumu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı., 2013.

Özalp, N. Ahmet. “Sunuş”. *Said Halim Paşa Bütün Eserleri*. ed. N. Ahmet Özalp. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 1. Baskı, 2015.

Özoğul, Şenel. *Babanzade Ahmed Naim’in Felsefe Algısı ve Ele Aldığı Felsefi Problemler*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Petrov, Grigoriy. *Beyaz Zambaklar Ülkesinde*. çev. Sabri Gürses. İstanbul: ALFA, 1. Baskı, 2018.

Said Halim Paşa. “İslam Toplumunda Siyasal Kurumlar”. *Said Halim Paşa Bütün Eserleri*. ed. N. Ahmet Özalp. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 1. Baskı, 2015.

Said Halim Paşa. “İslâmda Siyasî Teşkilat”. *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1*. ed. İsmail Kara. 1/145-173. İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Baskı, 2017.

Said Halim Paşa. *Said Halim Paşa Bütün Eserleri*. ed. N. Ahmet Özalp. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 1. Baskı, 2015.

Said Halim Paşa. “Taklitçiliğimiz”. *Said Halim Paşa Bütün Eserleri*. ed. N. Ahmet Özalp. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 1. Baskı, 2015.

Said Halim Paşa - Ersoy, Mehmed Akif. “İslam’da Teşkilat-ı Siyasiyye: Garp Cemiyetleri”. *Sebilü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* XX/496 (08 Nisan 1338), 16-17.

Said Halim Paşa - Ersoy, Mehmed Akif. “İslam’da Teşkilat-ı Siyasiyye: Hakimiyet-i Şeriyeye-i Mebdeinin Netayici”. *Sebilü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* XX/495 (27 Mart 1338), 2-5.

Said Halim Paşa - Ersoy, Mehmed Akif. “İslam’da Teşkilat-ı Siyasiyye: İslam’ın İctimaiyyatı”. *Sebilü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* XIX/494 (11 Mart 1338), 275-277.

Seyyid Bey. “İctihad ve Taklid”. *İslâm Mecmuası* I/4 (1330), 104-107.

Seyyid Bey. “İctihad ve Taklid”. *İslâm Mecmuası* I/5 (1330), 133-138.

Sezgin, Fuat. *Bilim Tarihi Sohbetleri, Söyleşi: Sefer Turan*. İstanbul: Timaş Yayınları, 16. Baskı, 2018.

Şahin, Kamil. “Günaltay, Mehmet Şemsettin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/286-288. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. *Allah’ı İnkâr Mümkün müdür? Atatürk’ün Hayatını Değiştiren Kitap*. çev. Ahmet Almaz. İstanbul: Yakamoz Yayınları, 1. Baskı, 2008.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. “Hangi Felsefi Mesleği Kabul Etmeliyiz?” *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1*. 1/92-97. İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Baskı, 2017.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. “İslahat ve İstikbal”. *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1*. 1/67-77. İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Baskı, 2017.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. *İslam Tarihi*. İstanbul: Huzur Yayınevi, 2011.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. “Müslümanlara Siyaset Rehberi”. *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1*. 1/78-91. İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Baskı, 2017.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. *Tarih-i İslâm*. Kostantiniye : Hikmet Matbaası, 1327.

<http://ktp2.isam.org.tr/detayzt.php?navdil=tr&idno=250889&tarama=filibeli+tarih+i+isl+am>

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi. *Dini Müceddider*. İstanbul: Sebil Yayınevi, 2. Baskı, 1977.

Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi. *İnsan ve Kader*. çev. İsa Doğan. İstanbul: Kültür Basın Yayın Birliği, 1989.

Tekin, Mustafa. “Ahmed Hamdi Akseki ve Biyografisi”. *Ahmed Hamdi Akseki Sempozyumu*. ed. Ahmet Ögke - Sabri Yılmaz. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.

Telkenaroğlu, Merter Rahmi. “M. Hamdi Yazır’da (1878-1942) ‘Reforma Karşı Tecdit’ ya da ‘Başkalaşmadan Yenileşme’ Tasavvuru”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (01 Aralık 2013), 139-164.

Tunaya, Tarık Zafer. *İslamcılık Cereyanı I*. İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi, 1998.

Tuztaş, Talip. “Halo Eğilimi Açısından Osmanlı Devleti Gerileme Dönemi Devlet Adamları ve Aydınlar”. *Istanbul Journal of Sociological Studies* 25 (14 Eylül 2011), 183-218.

Uçman, Abdullah. “Şehbenderzade Ahmed Hilmi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/424-425. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Uyaroğlu, Nevzat - Teke, Yusuf. “Mehmet Akif’in İttihad-ı İslam (İslam Birliği) İdeali”. *Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Milli Birlik ve Bütünlük Sempozyumu*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2011.

Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 3. Baskı, 1992.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Elmalılı Muhammed Hamdi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/57-62. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Mustafa Sabri Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/350-353. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Yazır, Elmalı’lı M. Hamdi. “Dibace”. *Metalib ve Mezahib*. İstanbul: Eser Neşriyat, 1978.

Yazır, Elmalı’lı M. Hamdi. “Dinimiz, Devletimiz”. *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*. 199-211. İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Baskı, 2019.

Yazır, Elmalı'lı M. Hamdi. "Metâlib ve Mezâhib Tercümesinin Dibâcesi". *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*. 373-403. İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Baskı, 2019.

Yazır, Elmalı'lı M. Hamdi. "Müslümanlık Mani-i Terakki Değil, Zamin-i Terakkidir". *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* XXI/544-545 (12 Temmuz 1339), 187-189.

Yazır, Elmalı'lı M. Hamdi. "Müslümanlık Mani-i Terakki Değil, Zamin-i Terakkidir". *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* XXII/551-552 (16 Ağustos 1339), 36-38.

Yazır, Elmalı'lı M. Hamdi. "Müslümanlık Mani-i Terakki Değil, Zamin-i Terakkidir". *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* XXII/553-554 (23 Ağustos 1339), 52-53.

Yazır, Elmalı'lı M. Hamdi. "Müslümanlık Mani-i Terakki Değil, Zamin-i Terakkidir". *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*. 261-282. İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Baskı, 2019.

Yazır, Elmalı'lı M. Hamdi. "Siyaset-i Medine". *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*. 63-66. İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Baskı, 2019.

Yetim, Hilal Çay. *Sebilürreşad'daki Makaleleri Işığında Ahmed Hamdi Akseki'nin Kelami Görüşleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Yıldız, M. Cengiz. "Osmanlı'nın Son Dönemindeki Üç Düşünce Akımının Sosyolojik Analizi: Batılılaşma, İslamcılık ve Milliyetçilik". *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4 (1999), 279-301.

Yılmaz, Yasin. *Filibeli Ahmed Hilmi'nin Hayatı ve Tarihçiliği*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994.

Yurdagür, Metin. *Maverâünnehir'den Osmanlı Coğrafyasına Ünlü Türk Kelamcıları*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Baskı, 2017.

Yürek, Hasan. "Mehmet Âkif Ersoy'un Safahat Adlı Eserinde Geri Kalmışlığın Sebepleri ve Çözüm Önerileri". *Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Milli Birlik ve Bütünlük Sempozyumu*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2011.

“Mev’ize: Üstad-ı Muhterem Mehmed Akif Beyefendi’nin Karası’de Zağnos Paşa Cami-i Şerifi’nde İrad Buyurdukları Mev’izenin Hulasası”. *Sebilü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* XVIII/458 (Şubat 1336), 183-186.

“Türkiye başbakanları listesi”. *Vikipedi*, 06 Aralık 2020.
https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=T%C3%BCrkiye_ba%C5%9Fbakanlar%C4%B1_listesi&oldid=24327670

